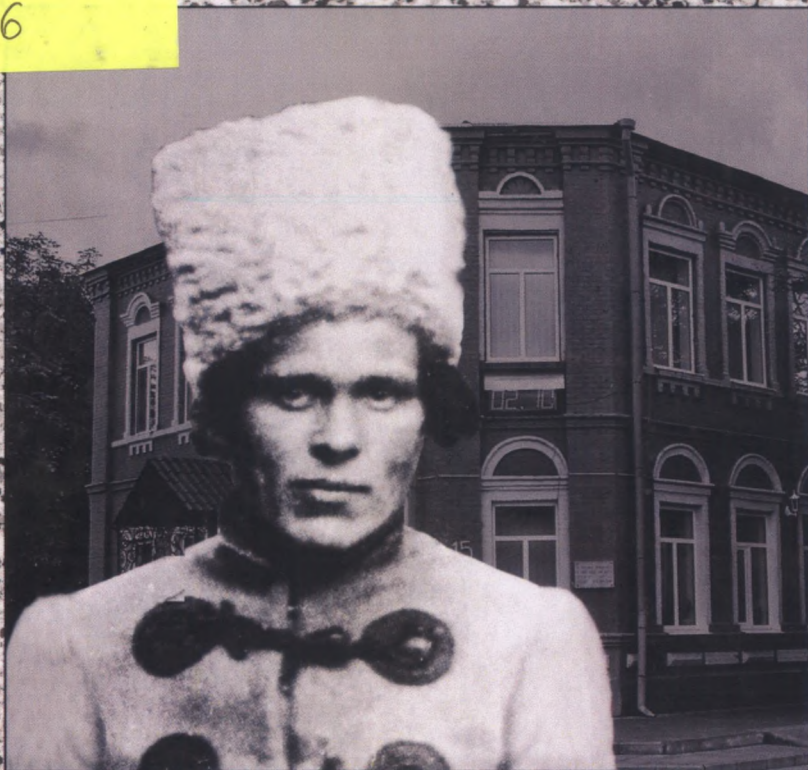

Іван Кушніренко

99 1778

94(477) '19"

к. 96

Реформи Нестора Махна

94(474)79*

к 96

Обов'язковий
примірник

Іван КУШНІРЕНКО

РЕФОРМИ НЕСТОРА МАХНА

Історичне дослідження

991778

ex

Запоріжжя
«Дніпровський металург»
2018

КЗ "ЗОУНБ"
ЗОР

ББК 63.3(4Укр)61-8МахноН.-031

К 96

УДК 94(477)“19”(092)МахноН.

Кушніренко І. К.

**К 96 Реформи Нестора Махна. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2018. – 260 с.
ISBN 978-617-573-148-2**

Дане дослідження – це спроба показати до чого прагнув Н. І. Махно у своїй революційно-повстанській діяльності і що йому та повстанцям вдалося зробити, які починання і реформи хотів він утілити в життя, але тогочасна обстановка на фронтах громадянської війни не дала здійснити задумане.

Є в книжці й листування рідних Нестора Івановича, розповідь про історичні події, про долю керівника анархо-комуністичної організації «Союз бідних хліборобів» Вольдемара Генріховича Антоні, що діяла в 1906-1908 роках у Гуляй-Полі, про Галину Андріївну Кузьменко, дочку Олену Несторівну, братів Махна та його родичів і соратників.

Дослідження розраховане на всіх, хто цікавиться історією махновського руху, історією Гуляйпільського краю.

ББК 63.3(4Укр)61-8МахноН.-031

**Генеральний спонсор
Володимир Григорович Сизоненко**

ISBN 978-617-573-148-2

© І. К. Кушніренко, 2018

© КП “ЗМД “Дніпровський металург», 2018

*130-річчю від дня народження Н. І. Махна
присвячується*

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

26 жовтня (7 листопада за новим стилем) 2018 року виповнюється 130 років від дня народження керівника Революційної Повстанської армії України (махновців) Нестора Івановича Махна. В останній час багато авторів зверталися і звертаються до цієї історичної постаті і пишуть, пишуть, але мало хто проникає в суть повстанського руху.

А чи знає читач за що боролися махновці? Які в них були ідеали, програмні цілі? Що їм вдалося створити у своїй «Гуляйпільській республіці» (територію, яка була охоплена повстанським рухом під проводом Н. І. Махна, так першим назвав Лев Троцький), яка займала територію більшу держави Данії з населенням 2,5 мільйона чоловік і яка взимку 1919 року під ударами білих і червоних проіснувала 100 днів. Відповіді на ці питання автори, що розповідають про махновський рух, явно уникають.

Мабуть, через це, там, де безпорядок, дехто називає махновщиною. Якщо це так, то чому в народі існує крилатий вираз «анархія – мати порядку». Хіба мати в сім'ї створює і підтримує безпорядки?

Дехто з дослідників забуває, що слово «анархізм» у перекладі з давньогрецької мови означає «безвладдя», а не безпорядок.

Тому тим, хто думає інакше, необхідно відкинути шаблони недавніх часів, де Махна і його бійців називали бандитами, насильниками, погромниками і т. д. Час вимагає переглянути погляди на махновщину, повернути їй і її керівнику добру пам'ять і згадати, що у свій час царські сатрапи за любов до України, прагнення до її незалежності піддали анафемі ім'я Івана Мазепи.

Історія України знає дві історичні постаті, які хотіли волі і незалежності своєму народу і яких вороги піддавали анафемі, навіть прізвища їх не можна було згадувати, бо за це карали безневинних людей.

Щоб закрити питання, що вдалося зробити і до чого прагнув Н. І. Махно і його повстанці у 1918-1921 роках, автор і пропонує дану роботу.

Для початку ознайомимося з біографією Нестора Івановича Махна.

Частина перша

БІОГРАФІЯ Н. І. МАХНА (1888-1934)

Нестор Іванович Махно народився 26 жовтня (7 листопада) 1888 року (одні дослідники вважають, що в селі Гуляй-Полі, а інші – що в селі Шагарово Олександрівського повіту Катеринославської губернії (тепер Запорізька область – Авт.), у бідній селянській сім'ї. Нестор був п'ятим сином у сім'ї Івана Родіоновича і Явдохи Матвіївни, які досерли до повноліття.

З 12 років Нестор пішов «у люди». 16-річним його взяли на завод в ливарний цех (одні дослідники пишуть на завод Крігера, інші – на завод Кернера).

Революція 1905 року перевернула життя сімнадцятирічного юнака.

У 1906 році Нестор став членом Гуляйпільської групи анархістів-комуністів «Союз бідних хліборобів». За революційно-терористичну діяльність вперше його арештували в 1907 році, вдруге – 28 серпня 1908 року. Військово-польовий суд 22 березня 1910 року засудив Н. І. Махна до страти через повішення. Але йому не було 21-го року, тобто він вважався неповнолітнім, а неповнолітніх страчувати не велів закон, і за клопотанням матері йому змінили вирок – на довічне ув'язнення.

З Московської Бутирської в'язниці Нестор вийшов у перших числах березня 1917 року і повернувся в рідне Гуляй-Поле. Тут він поринув з головою у громадсько-політичне життя села. Утворив селянську спілку, яка з середини 1917 року була перейменована на Раду робітничих і селянських депутатів. З середини серпня того ж року він розподілив землі поміщиків і колоністів між селянами з розрахунку на кожного члена сім'ї. На конфіскованих землях селяни Гуляйпільщини утворили сільськогосподарські комуни, ініціа-

Нестор Махно. 1906 р.

Визволені з Бутирської тюрми. 1917 р. Перший зліва в першому ряду Н. І. Махно

тором організації чотирьох був Нестор Іванович. В комуні № 1 працювала і його перша дружина Настя Васецька, з якою Нестор одружився.

До жовтня 1917 року вся земля на Гуляйпіллі, що перейшла від поміщиків і колоністів, лежала зорана і засіяна озимими. У січні-лютому 1918 року Гуляйпільська волость залишилася незалежною від будь-яких центральних влад.

Разом з іншими Махно створив Революційний комітет (Комітет захисту революції), який організував загін, до якого увійшла і його «чорна гвардія» (сотня).

У 1918 році у м. Москві він зустрічається з Я. М. Свердловим і В. І. Леніним і повертається в Гуляйполе для продовження підпільної боротьби проти австро-німецьких окупантів.

25 липня 1918 року Нестор Махно, Олексій Чубенко, брати Семен та Пантелій Каретники, Сидір Лютий, Олексій Марченко, Захар Гусар поклали початок повстанського селянського руху на Україні (на горищі у Микити Лютого).

У серпні 1918 року в степах України з'явився новий вид озброєння – махновська тачанка.

27 вересня махновці вибили австрійців із с. Гуляй-Поля і на radoщах перейминували в Махноград.

10 жовтня 1918 року в Дібрівському лісі об'єдналися загони Махна і Федора (Федосія) Щуся. Тут повстанці назвали Махна своїм «батьком».

Восени 1918 року на Ярмарковій площі Гуляй-Поля з ініціативи Нестора Івановича заклали братське кладовище.

В кінці грудня 1918 року Гуляй-Поле стало центром усього революційного руху Катеринославщини та Північної Таврії.

28 грудня 1918 року Катеринославський губернський Військово-Революційний Комітет доручив Н. І. Махнові командування військами Катеринославщини.

23 січня 1919 року в селі Велика Михайлівка (Дібрівка) відкрився перший з'їзд селян і повстанців «вільного району».

Нестор Іванович Махно.
1918 р.

Братське кладовище в м. Гуляйполі, закладене Н. І. Махном восени 1918 р.

Другий районний з'їзд селян, робітників і повстанців зібрався 12 лютого 1919 року в с. Гуляй-Полі.

У лютому 1919 року Нестор Іванович одружився на Галині (Гафії) Андріївні Кузьменко.

В той час утворилася 1-а Задніпровська Українська радянська дивізія у складі 3-х бригад. Третьою бригадою командував Н. І. Махно.

10 квітня 1919 року К. Є. Ворошилов вручив у селі Гуляй-Полі орден Червоного Прапора № 4 Н. І. Махну за взяття м. Маріуполя.

На початку літа 1919 року більшовики оголосили Н. І. Махна поза законом.

1 вересня 1919 року повстанська армія дістала назву Революційна Повстанська армія України (махновців). Штаб армії очолив Нестор Іванович.

Н. І. Махно і Г. А. Кузьменко 20-ті роки ХХ ст.

**Командир Революційної
Повстанської армії
України (махновців)
Н. І. Махно. 1919 р.**

В середині січня 1920 року Махно і його повстанці були оголошені червоними поза законом через те, що відмовилися йти на польський фронт.

У січня 1920 року Махно хворів висипним тифом у важкій формі.

Вбити Махна більшовики намагалися протягом усього літа 1920 року.

Увесь 1920 рік, а також і в наступному, радянська влада воювала з махновцями під знаком боротьби з бандитизмом.

Протягом весни і літа 1920 року махновцям довелося воювати не з окремими червоноармійськими частинами, а фактично з усім державним апаратом більшовиків України і Росії.

У червні-липні 1920 року утворили вищий орган армії і всього руху – Раду революційних повстанців України (махновців).

Між 10 і 15 жовтня 1920 року були вироблені військово-політичні угоди махновців із радянською владою. Після цього махновська армія пішла у Крим на Врангеля.

25 листопада 1920 року Рада революційних повстанців України (махновців) затвердила «Загальне положення про вільні ради».

26 листопада 1920 року більшовики по-зрадницьки напали на махновське командування і махновські війна в Криму, в Гуляй-Полі, захопили махновське представництво у Харкові.

1921 рік Нестор Махно і повстанці зустріли в жорстокому бою з червоними козаками В. Примакова неподалік від м. Умані.

Успішні дії Махна у кінці 1920-го на початку 1921 року червоні пояснювали доведеною повстанцями до довершеності тактики партизанської війни.

Зимовий рейд у дві тисячі верст, пройдений з 20 грудня 1920 року по 15 лютого 1921 року, послабив махновський рух.

20 лютого 1921 року Н. І. Махно прийняв рішення пройти рейдом до Північної Таврії.

14 березня 1921 року в одному з боїв Махна було тяжко поранено.

Махновська тачанка

5 травня Махно оголосив загальний збір Повстанської армії на Полтавщині. 6 липня закінчився полтавський рейд махновців.

З літа 1921 року Україну охоплює страшний голодомор, що робить неможливим існування великої Повстанської армії, яку добровільно годували селяни.

З 21 липня 1921 року махновці рейдують по Дону. 21 липня в селі Ісаївці поблизу Таганрога відбулися останні збори командирів та повстанців махновської армії і ради, які мали вирішити подальшу долю махновського руху.

З серпня 1921 року махновці дійшли до кордонів України.

На ранок 28 серпня 1921 року Н. І. Махно, Г. І. Кузьменко і ще 87 колишніх повстанців перейшли румунський кордон.

19 травня 1922 року Верховний трибунал при ВУЦВК визнав Н. І. Махна винним «у здійсненні на території УРСР цілого ряду грабунків і розбійних нападів».

30 жовтня 1922 року Г. І. Кузьменко народила Махну дочку Олену в польській в'язниці.

Майже рік Нестор Іванович був у польській в'язниці. 30 листопада 1923 року варшавський суд виправдав Махна, Хмару, Домашенка і Кузьменко.

Влітку 1924 року Махно перебрався в м. Данцінг (там його знову арештували за звинуваченням у погромах німецьких колоністів у

**Н. І. Махно з дочкою Оленкою,
м. Париж, кінець 20-х років**

У 1927 році Нестор і Галина розлучилися.

У 1929 році в Парижі вийшла перша книга спогадів Н. І. Махна «Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.)».

Помер Н. І. Махно 25 липня 1934 року в м. Парижі, похований на кладовищі Пер-Ла-Шез біля «Стіни комунарів».

Книга 2 «Воспоминания» Нестора Івановича вийшла в Парижі у 1936 році

1918 році на Україні), а потім, таємно, – у Брюссель, звідти – в Париж, де вже були дружина і дочка.

**Обкладинка книжки 1
Н. І. Махно «Воспоминания»**

**Обкладинка книжки 2-3
Н. І. Махно «Воспоминания»**

під назвою «Под ударами контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.)».

Книга 3 «Воспоминания» побачила світ у 1937 році і називалася «Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.)».

Книги 2 і 3 вийшли під редакцією і з передмовою та примітками анархіста Воліна.

**Н. І. Махно в м. Парижі
30-ті роки**

СУТЬ МАХНОВЩИНИ

Що ж то за політичне явище, яке називають махновщина? Яка його суть і як її розуміли повстанці?

Найточніше вона викладена у листівці пропагандистського відділу революційної армії повстанців (махновців). Прочитаємо її:

– Что такое махновщина? Махновщина — это стихийное, самостоятельное, революционное, опирающееся на трудовые массы, движение, стремящееся в конечной цели к утверждению свободы и общественно-хозяйственного благоустройства.

Махновщина — истинно-пролетарское, чисто низовое движение народных масс, обслуживаемое исключительно силами рабочих и крестьян. По своей сущности оно — социальное явление, формирующее свою мощь в целях защиты завоеваний революции, свободы и независимости и, наконец:

Махновщина — яркий факт исторической действительности, вызванный к жизни разнородными, серьезными и существенными причинами. В самом деле: она по глубине, по своеобразности и по размеру далеко превосходит все известные самобытные движения трудящихся.

Нужно сказать, что Русская Революция, осуществляемая народными силами, отнюдь не осуществляет кровные народные интересы. Почему так? Да потому, что движение это — не низо-

вое; оно руководится сверху интеллигентами-политическими проходимцами. Эти начотчики, им чужды революционные идеи, присосавшись вроде пиявок к телу народных масс, использовали интересы трудящихся в целях утверждения своего влияния и господства над массами. Против такого подлого обмана труженников, против навязывания извне чужой, враждебной пролетариату воли чуждого привилегированного класса на Украине восстали товарищи-анархисты во главе с крестьянином Нестором Махно. Это течение, начавшееся против государственников, вылилось сначала в революционное повстанческое движение, а позднее превратилось в Украинскую социальную революцию.

Махновщину ни в каком случае нельзя считать простым возмущением, мятежом или бунтом; нет, это свободное, глубоко идейное, сознательное, социальное движение широких трудовых масс. Полная самостоятельность движения ясно свидетельствует о глубокой почве, на которой покоится это течение. Далее: отрицательное отношение махновского движения к органам государственной власти, волей-неволей, становится и отношением крестьянства ко всему этому, и наоборот: интересы трудящихся становятся интересами махновщины. Итак, махновское движение – крестьянское, трудовое, ваше; и ваши, трудящиеся, чаяния, устремления, надежды и помыслы заключены в нем.

Откуда взялась махновщина

Украинский народ, унаследовав традицию вольности, сохранившуюся с давних времен, пронес эту вольность через столетия рабства, а теперь неожиданно выявил таившиеся в нем силы удали, доблести, отваги и бунтарства. Силы эти в наше время выявились в виде восстания против немцев и скоропадщины и прочей злостной реакции: Петлюровщины, Григорьевщины, Деникинщины и т. д., а позднее, в процессе своего развития, показали свое настоящее лицо, вылившись в Украинскую социальную революцию. С этого момента силы эти приобрели видимость и твердый остов в виде восприятия великих анархических идей, а само движение стало вполне признанным и ярко выраженным социальным явлением.

К чему стремится махновщина

Всегда черпая идеи из широких масс, махновщина ревностно охраняет их интересы. Поэтому не зря крестьянские массы считают махновское движение главным руководящим органом во всех случаях своей жизни. Являясь типичным движением беднейших слоев крестьянства, махновщина идет по раз начертанному пути, и потому победа махновщины будет в целом означать торжество крестьянских низов.

Вместе с тем победа эта будет означать и торжество социальной революции. Повстанческое махновское (анархическое) движение стремится создать из революционного крестьянства реально-организованную силу, могущую бороться с контрреволюцией и отстаивать независимость и территорию свободного района.

Махновщина стремится к светлой, счастливой, свободной, равноправной жизни и, — наконец: махновщина стремится к единению, во имя общего торжества идей, с городским пролетариатом, с рабочими, в моральной, а коль потребу-

Газета "Путь к свободе". 13 жовтня 1920 р.

ется, и материальной поддержке рабочего класса. Словом, махновщина — вся от низов, вся за низовое движение, вся за беднейшее крестьянство, за все подлинно народное. Общность между махновщиной и анархизмом, отрицательное отношение махновщины к капитализму и государственности говорит за то, что движение это — чисто анархическое, и, наконец, поголовное участие в нем трудящихся знаменует собой далекое от утопии и фантазии социальное явление. Можно смело сказать, что махновщина и анархизм тождественны, то есть общны.

Махновское движение, сознательно опирающееся на принципы анархизма, т. е. на право вольного труда, на право общественного самоуправления и на основы безвластия, есть в общем и целом типичное олицетворение анархизма.

Во имя торжества великих идей, оно потеряло триста тысяч лучших сынов своего народа, отвергло союзы с государственниками и в тяжелых условиях гражданской войны и осажденного района гордо несло и несет черное знамя с надписью: — **«С УГНЕТЕННЫМИ ПРОТИВ УГНЕТАТЕЛЕЙ — ВСЕГДА».**

* * *

В заключение несколько слов об анархизме: анархизм — не мистика, не утопия, не разговоры о прекрасном и не крик отчаяния. Нет, анархизм, прежде всего, велик своею преданностью угнетенному человечеству. Он зовет массы к правде, к героизму, к самопожертвованию, к волевым устремлениям и в настоящее время является единственным учением, на которое массы могут доверчиво опереться в своей борьбе. А раз махновщина и анархизм тесно переплетены между собою, то естественно тому и другому дороги и близки идеи свободы, равенства и братства. Не зря повстанческое махновское движение из всех социальных учений остановило свой выбор именно на анархизме и смело и открыто провозгласило лозунг:

— За безвластное, вольное, ни от кого не зависящее общество, за вольный труд, за свободу! Да здравствует махновщина: повстанческое, революционное движение! Да здравствует махновщина: свободное объединение рабочих и крестьян! Да здравствует махновщина: кровная идея анархизма!

Пропагандный отдел штаба армии революционных повстанцев (махновцев).

Частина друга

РЕФОРМИ Н. І. МАХНА

До чого прагнули повстанці і що їм вдалося зробити. Про їх перетворення або реформи і піде далі мова.

Н. І. МАХНО І ПИТАННЯ САМОУПРАВЛІННЯ

Які ж ідеї і цілі ставили перед собою Н. І. Махно і повстанці, проводячи свої реформи?

Події Лютневої революції 1917 року в Петрограді докотились до степового Гуляй-Поля і сколихнули його. Військові, що перебували в селі, робітники заводу «Богатир» (пізніше завод сільгоспмашин), багато селян зібралися до приміщення волосної управи, роззброїли станового пристава і стражників, а потім зірвали з них погони. Становий пристав, скоряючись волі мас, нічого іншого не знайшов, як сказати: «Ми нічого не маємо проти вас, товариші робочі». Тут же відбувся мітинг робітників, солдатів і населення центральної частини села.

Після Лютневої революції на заводах почали діяти заводські комітети, через які робітники намагалися впливати на хазяїв підприємств для покращення умов виробництва, підвищення платні і т.п.

В Гуляй-Полі для встановлення громадського порядку поряд із волосним правлінням було створено «Общественный комитет». Його головою став прапорщик Прусинський (офіцер кулеметної команди, що квартирувала в Гуляй-Полі). Ще одного офіцера, поручика Кудінова, було обрано начальником міліції.

Обидва військові мали певну освіту, деякий досвід керівництва людьми. В той же час, будучи не місцевими жителями, нагальних інтересів селян не розуміли, а тому й авторитетом у них не користувались. Для переобрання дійсно народних представників в органи влади не вистачало лише поштовху.

Таким поштовхом стало прибуття в Гуляй-Поле в березні 1917 року Нестора Івановича Махна, колишнього політкаторжни-

Михайло Бакунін

дет себе места. Свобода, равенство и солидарность явятся путеводителями в жизни и борьбе человека и человеческих обществ, в отыскании новых идей и равенственных отношений между людьми».

Нестор Іванович розумів, щоб досягти торжества анархістської ідеї і взятись за пряму справу анархізму, необхідно розігнати «Громадський Комітет» (урядова одиниця Коаліційного Уряду), міліцію, не допустити організації ніяких комітетів, оголосити в районі приватну власність на землі, фабрики, заводи та інші види громадських підприємств без всяких прав на існування. Але це треба робити, пере-свідчившись, що селяни перейнялися цими ідеями. І Н. І. Махно та його однодумці з анархістської групи взяли за роз'яснювально-пропагандистську роботу серед трудового населення свого регіону.

Махно став лідером не лише для анархістів, але й для всіх гуляй-пільських селян і робітників, які почали вже усвідомлювати свою силу. Нестор Іванович, очоливши маси, виявив себе ініціативним, рішучим, готовим іти на крайні заходи ватажком. Звичайно, і йому, і його однодумцям не вистачало освіти, досвіду політичної боротьби, проте не бракувало волі і жаги до кращого життя.

ка і учасника групи «Союзу бідних хліборобів». Повертаючись у рідні місця, він був переконаний, що із «Гуляй-Поля, из надр населяющего его трудового крестьянства, родится та мощная революционная сила самодеятельности масс, на которую революционный анархизм, по мысли Бакунина, Кропоткина и ряда других теоретиков анархизма, должен опереться, чтобы указать пути и средства подневольному классу к разрушению старого рабского строя, который его угнетает, и к созданию нового, в котором рабство исчезнет, власть не най-

Петро Кропоткін

Дуже швидко зрозумівши, що селянам і робітникам бракує організованості і згуртованості, Махно повів боротьбу за перевибори «Общественного комитета» та створення «Селянського Союзу». У цій боротьбі пролетарів підтримали і деякі представники інтелігенції, зокрема, вчителі.

Скоро відбулися перевибори «Комітету», куди обрали і Махна. 28-29 березня 1917 року покладено початок і організації «Селянського Союзу».

Для чого утворювався «Селянський Союз»? Для того, стверджував Н. І. Махно, щоб «готовиться к переходу всех земель, фабрик и заводов в общественное достояние, как основы, на началах которой трудящиеся должны строить новую жизнь». І щоб трудове селянство у «завоевании земли и права на свободу самоуправления» ні на кого не сподівалось, крім самого себе і здійснювало його без будь-чєї опіки.

Н. І. Махно згадував, що в новообраній «Союз» увійшло 28 чоловік, його обрали головою. На той час «Селянський Союз» існував як протипага волосним правлінням та «Общественным комитетам», проти впливу яких боролися Махно та його соратники. Гуляйпільці активно підтримали створення «Союзу». Через декілька днів у нього записалися майже всі селяни, окрім великих землевласників.

Досить швидко вплив «Селянського Союзу» поширився на всю волость. В земельну секцію «Общественного комитета», як у найважливішу в селянському житті, ввійшли «союзівці»: П. Крат, Г. Середя, А. Семенюта, П. Коростильов, М. Шрамко. А очолив її через деякий час Нестор Махно, секретарем був Пилип Крат.

Населення Гуляй-Поля (особливо селянство) підтримувало анархістів і «Селянський Союз», які найбільш послідовно відстоювали його інтереси, хоч у спогадах гуляйпільця І. Д. Трошкіна знаходимо список прихильників різних політичних течій того часу. Партію конституційних демократів (кадетів) підтримували: поміщик Логвинов, акцизний чиновник Губарев, суддя Аксютін, поміщики Гуссен

Н. І. Махно. 1918 р.

і Гільз та ін.; меншовиків – аптекар Болтянський і начальник пошти Масс; правих есерів – адміністрація заводу «Богатир»; лівих – Бодня і Веретельников; Центральну Раду – вчитель Силенко і офіцер з Києва Семенюта. Були і більшовики, згадує Трошкін, але їх прізвища він пригадати не міг. Н. І. Махно ж стверджував, що більшовиків у Гуляй-Полі у той час взагалі не було.

Першотравнева демонстрація 1917 року в Гуляй-Полі вилилася в масовий мітинг протесту проти політики Тимчасового уряду. Місцеве населення підтримали навіть солдати, розквартированих у селі військових частин. Демонстранти прийняли резолюцію: «Долой Правительство и все партии, стремящиеся нам навязать этот позор...».

У травні 1917 року відбувся з'їзд селян в Гуляй-Полі та Олександрівську (тепер – Запоріжжя). Делегати з різних волостей схвалили починання гуляйпільців і обіцяли у своїх селах зробити те ж саме. Олександрівський з'їзд вніс резолюцію про передачу землі в користування трудового народу без викупу і прийняв рішення про створення повітового комітету.

Селяни вимагали землі. Ці намагання вилилися в декларацію Гуляйпільського «Селянського Союзу», який наголошував, що «трудове селянство Гуляйпільського району вважає своїм невід'ємним правом проголосити поміщицькі, монастирські і державні землі суспільним надбанням».

У червні в Гуляй-Полі почався страйк робітників промислових підприємств. Люди вимагали значного підвищення заробітної плати. Страйк очолив знову ж таки Н. Махно, як член Гуляйпільського Союзу металістів і деревообробників. Йому активно допомагали місцеві робітники: Антонов, Серьогін, Миронов.

Власники підприємств довго не здавалися, але намаганнями Махна ця справа була вирішена. Ось розповідь одного з гуляйпільців Миколи Івановича Самойлова про ці події: «Зразу ж після Лютневої революції на гуляйпільських заводах були створені профспілкові організації. На заводі Кернера головою завкому було обрано Нестора Івановича Махна, який тільки-но повернувся з ув'язнення. Він зразу ж поставив перед власниками заводу питання про підвищення зарплати робітникам. Проте вони не йшли ні на які поступки. Тоді Махно заявив: «Не хочете виконувати наші вимоги й не

треба. Засідання завкому оголошую закритим. А для вас, панове, телеграфних стовпів вистачить!» Ця погроза подіяла і відразу було одержано згоду на всі вимоги завкому».

В червні 1917 року Махно викликав у комітет всіх поміщиків і куркулів волості. В них були відібрані документи на володіння землею, згідно з якими земельний відділ провів облік земельних запасів. Встановлено було також фактичний контроль за найманими сільськогосподарськими робітниками, котрі працювали у поміщицьких економіях та господарствах куркулів.

В кінці червня 1917 року, як органи народовладдя, почали обиратися Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, які активно вливалися в громадське життя.

Гуляйпільці делегували на губернський з'їзд Рад делегатів від селян – Нестора Махна і від робітників - Григорія Серьогіна, губернський з'їзд (5-7 серпня 1917 року) постановив реорганізувати на місцях всі «Селянські Союзи» в Ради.

Н. І. Махно в мемуарах писав: «По поверненні нашому зі з'їзду і після ряду доповідей про нього, Гуляйпільський «Селянський Союз» був фактично реорганізований в Селянську Раду. Він не змінив ні своєї декларації, ні методів боротьби, до котрої посилено готував селян. Його заклик до робітників прогнати хазяїв фабрик і заводів і ліквідувати їх права власності на суспільні підприємства посилюється».

Отже, формально Ради в Гуляй-Полі були створені в серпні 1917 року, хоча фактично це відбулося в кінці березня (але тоді вони називалися «Селянський Союз»).

Ця плутанина назв просліджується і в розповідях багатьох очевидців. І. Д. Трошкін згадував, що Ради в селі з'явилися на початку квітня 1917 року (що майже збігається з датою створення «Селянського Союзу»). Виходить, що більшість людей різниці між «Союзом» і Радою фактично не бачили. Автоматично з керівника «Союзу» Н. І. Махно став першим головою Гуляйпільської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Хоча деякі дослідники стверджують, що першим головою Гуляйпільської ради був активний учасник революційних подій 1905 року Максим Семенович Шрамко.

З розповідей гуляйпільців «Селянський Союз», «Рада»,

«Ревком» були для них одним цілим, назви ці часто змінювалися, малограмотним селянам важко було всі їх запам'ятати. Тим більше розрізнити їх зміст.

В кінці серпня (29 числа) 1917 року, коли почався контрреволюційний заколот генерала Корнілова, в Гуляй-Полі був створений «Комітет захисту революції». Члени його провели роззброєння буржуїв та поміщиків, почали експропріацію їх земель та майна. Н. І. Махно став головою цього Комітету.

Злякавшись розгортання терору, багато хто з представників можливих класів кидав свої маєтки і тікав. Тоді в кожній сотні (вулиці) було обрано комісарів для охорони і правильного розподілу поміщицького майна між сотнями і комісії для розподілу цього майна між бідними селянами.

Г. П. Терновий розповідав, що в Гуриянській сотні комісаром був обраний Максим Кириченко і посланий в економію Абрамки (Ян-

Махновський загін. 1918 р.

цена), в Піщанській – Микола Кульбашний, посланий в економію Шредера, в Польській – Омелько Махно і посланий в економію Василька (Янцена) і т. д. Для розподілу майна серед селян Гурянської сотні обрали комісію із трьох чоловік – Трохима Ісаєнка, Луки Міщенка і Семена Семенюти.

Пізніше Махна часто звинувачували в розграбуванні майна поміщиків. Але очевидці тих подій доводять, що це було не так.

Всі питання експропріації вирішувалися організовано, а здійснювали їх виборні люди.

Як і «Комітет захисту революції», так і Гуляйпільська Рада, не підкорялися в це час ні Тимчасовому уряду, ні Центральній Раді і проводили цілком самостійну політику. Тоді це було можливим лише за абсолютної підтримки місцевого населення.

Активно діяла і група анархістів-комуністів. Багато членів її брали участь у різних виборних органах. Махно писав, що Антонов, Сокрута, Калініченко діяли в Раді робітничих депутатів; Петровський, Сergyоїн, Миронов, Г. Шаровський, Л. Шнейдер – в заводських комітетах; Н. Махно, Сergyоїн, Антонов – в раді профспілки металістів і їх лікарської каси; Марченко, А. Семенюта, Прокіп Шаровський, П. Крат, Лютий, Павло Коростильов, брати Махни, Степан Шепель, Григорій Середа – в Раді селян та Земельному комітеті.

Гуляйпільська Рада під впливом анархістської групи також виступила проти Центральної Ради, бо дрібнобуржуазний характер її лякав селян. Не бачили вони в її діях і активності у вирішенні соціальних питань, боялися подавлення революційних виступів. Тому, коли в Олександрівську почалися збройні сутички між гайдамацькими загонами і Червоною гвардією, Гуляйпільська Рада прийняла рішення про підтримку більшовицько-лівоесерівського уряду.

В січні 1918 року в Гуляй-Полі жителі села створили збройний загін з 60 чоловік. Його командиром став нібито брат Махна – Савелій (І. Д. Трошкін стверджує, що командиром був його батько – Данило Трошкін).

В Олександрівську гуляйпільці допомагали роззброювати ешелони донських козаків, що прямували додому. Вони роззброювалися без бою, хоча іноді виникали і серйозні сутички. Через деякий час загін повернувся у село. Бійцям потрібні були відпочинок і реорганізація.

Але була ще одна причина на повернення в рідні місця. На початку 1918 року в Гуляй-Полі настала потреба реорганізації органів народовладдя. У різних місцях України все частіше спалахували збройні сутички між прихильниками різних політичних течій. Постало питання про організацію збройних загонів, їх навчання, озброєння. Потрібна була організація, яка б керувала цим процесом.

Тому за узгодженням із селянським сходом було організовано Революційний комітет, який взяв на себе військові функції. Махно згадував, що у ревком увійшли: група анархістів, ліві есери (більшовиків у Гуляй-Полі не було зовсім), українські есери. Головою ревкому, із слів Махна, було знову обрано його.

А тепер наведемо уривки спогадів учасників тих подій (в деталях вони іноді суперечать один одному).

Н. Махно писав: «Після мого виходу із Ради керівництво нею хотіли доручити Максимові Шрамкові (безпартійний, робітник-моряк, колишній голова земської одиниці). Від цього поста я відмовився і поїхав навіть під час перевиборів з Гуляй-Поля, щоб не слухати умовлянь і прохань селян прийняти пост голови. Але Шрамко після мого від'їзду з Гуляй-Поля на фронт в Олександрівськ, зібрав братію і поїхав у маєток Косівця-Тихомирова (за дві версти від Гуляй-Поля), котрий з моєї ініціативи було відібрано для школи дітей-сиріт. Там він розтяг багатющу бібліотеку, котрої й половину не вдалося зібрати, і познімав віконні рами. Цим він себе, як громадський діяч, скомпрометував, незважаючи на те, що його поважали селяни. Керівництво Радою йому не доручили, а доручили перевірити весь інвентар в маєтках поміщиків, щоб приготувати списки для весняного розподілу. Керівництво ж Радою було доручено колишньому (до революції) активному члену нашої групи, тепер же тільки співчуваючому їй, Луці Коростильову».

А це розповідь Л. Коростильова: «...На початку 1918 року в місті було створено ревком. Входило до нього до 40 чоловік. Головою ревкому було обрано мене, як

Голова першого Гуляй-пільського ревкому Лука Федорович Коростильов (січень-лютий 1918 р.)

учасника петроградських революційних подій. Секретарем ревкому був Стефаненко або (як його по-вуличному звали) Мартин Шуліка. До складу ревкому обрали Федора Ісаєнка, Якова Шеметенка, Дмитра Прокопенка, Ілька Лютого, Левка Вольфовича, Нестора Махна, Максима Шрамка та інших.

При ревкомі створили сім секцій – земельну, промислову, фінансову, господарську, профспілкову, шкільну і конфліктну. Земельну секцію очолював Дмитро Прокопенко, фінансову – Демченко, профспілкову – Нестор Махно, шкільну – Лев Вульфович, конфліктну – Ілько Лютий. Писарем у ревкомі працював Петро Домашенко».

Гнат Бобраков з дітьми

Л. Ф. Коростильов також розповідав, що він був головою ревкому до наступу генерала Шкуро (1919 р.). Ще один з членів ревкому П. С. Трояненко згадував, що в ревкомі були також Омелько Бодня, Гнат Бобраков, Євгеній Горда, Неронов, Данило Трошкін, Трохим Литвиненко, Григорій Сєрьогін.

Ще одна дуже цікава розповідь Івана Даниловича Трошкіна: «Перший час після Лютневої революції життям правили староста і старшина. В кінці квітня почалися орга-

нізовуватися Ради депутатів. Вибори депутатів проводилися на підприємствах, в організаціях і сотнях (дільницях) Гуляй-Поля. Першим головою Ради став Максим Шрамко.

...Рада депутатів регулювала життям населення, розбирала скарги трудящих і вживала заходи. Судів не було, але підсудні справи і

конфлікти розбиралися в комісіях Ради. Взаємовідносини з революційним штабом (мабуть, ревкомом – Авт.) контактувалися і двовладдя не існувало.

Вельми гостро стояло земельне питання, через це при Раді діяла земельна комісія, яку очолював Нестор Махно. В середині літа 1917 року Махно почав ділити поміщицькі землі, почалося самозахоплення кращих земель, грабування майна, лісу, руйнування будівель в маєтках. При цьому поживилися селяни, які мали своїх коней, вони і вдень і вночі вивозили, що їм потрапить під руку, а біднота залишалася ні з чим.

Голова Ради М. Шрамко з таким становищем не був згодний з Махном, часто мав з ним сутички, засуджував неорганізовану експропріацію поміщиків».

І. Д. Трошкін заперечує звинувачення М. Шрамка в пограбуванні маєтку Косівця-Тихомирова. Він пише: «Це суцільна брехня, так як багато хто з нас був свідками того, що Шрамко, як голова Ради, розганяв натовп молоді (Вербівської сотні), котра почала грабувати маєток».

А трохи пізніше І. Д. Трошкін згадував ще: «Перша Гуляйпільська Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів знаходилася в будинку Нікущенка (цей будинок стояв поряд з нинішнім приміщенням краєзнавчого музею). А Петро Дорошенко, який згадується у спогадах Л. Коростильова свідчив:

«...Ревком містився у тому приміщенні, де зараз «Кулінарія» (на розі вулиць Шевченка і Соборної)».

Табличка ж на приміщенні районної ради (ріг вулиці Шевченка і Нестора Махна (нещодавно називалася – III Інтернаціоналу) вказувала (у період декомунізації її зняли), що тут містився перший Гуляйпільський ревком.

Рада робітничих і селянських депутатів займалася скаргами трудящих, конфліктами, розбором підсудних справ, розподілом поміщицької землі поміж селянами, майна, корів, коней, машин та ін. Все це проводилось Радою влітку 1917 року ще до Жовтневого перевороту, який Н. І. Махно називав початком Другої Великої Російської революції. Жовтневі події в Петербурзі гуляйпільські селяни вітали тільки тому, що події, які проходили «в формі вооружених атак против сторонников Керенщины, как начало того, что сами они

проводили у себя на местах еще в августе и сентябре 1917 года. И поэтому приветствовали его (Жовтневий переворот – Авт.), стараюсь расширить для него пути у себя на местах... Сознательные крестьяне и рабочие видели в этом новый этап вмешательства власти в революционное творчество труженников на местах и, следовательно, – новую войну власти с народом».

Гуляйпільці боялися, що влада більшовиків і лівих соціалістів-революціонерів (есерів) не намагатиметься «использовать свое торжество для водворения в жизни идеи трудящихся самоуправляться у себя на местах, без приказа и указа начальников».

І ще. Гуляйпільський район «обосновал свою работу на антигосударственных идеях и старался быть независимым от всяких центров, стягивающих все на путь государственности».

Н. І. Махно рішуче виступав проти захоплення більшовиками політичної влади, проти того, «что везде учреждаются комиссариаты. И комиссариаты эти больше с полицейским лицом, чем с лицом равного брата, стремящегося нам объяснить, как лучше было бы устраиваться нам самим самостоятельно, без окриков начальников, которые жили на нашей шее до сих пор и не принесли нам ничего кроме вреда. А раз этого стремления со стороны революционной власти не видно сейчас, раз вместо него, учреждаются полицейские институты, из которых, вместо совета, сыпятся окрики начальства, то в будущем его совсем не увидишь. В будущем этот приказ для каждого инакомыслящего и не в такт приказу ступающего по освобожденной земле, – явится смертью и разрушением его свободы и независимой жизни, к которой мы стремимся».

Від березня 1917-го року до квітня 1918 року (окупації Гуляй-Поля австро-угорськими інтервентами), у селі існували нові форми самоорганізації населення («Селянський Союз», Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів, Земельний Комітет, Комітет захисту революції, революційний комітет (революційний штаб, комітет наймитів, заводські комітети, профспілка металістів і деревообробників). Тут регулярно проводились мітинги, збори-сходки, з'їзди і т. п., на яких вирішувались найважливіші питання поточного моменту.

Революційний штаб виконував чисто військові функції, він розпоряджався озброєними людьми та бойовими загонами, які формувалися з робітників і селян на заклик ревштабу. Так було в період

обеззброєння 15 ешелонів козаків у Олександрівську, в розгоні гайдамацьких куренів в Оріхові та ін.

Н. І. Махно і члени гуляйпільської групи анархістів-комуністів виступали проти «самої идеи государства, чтобы отнять у последнего главнейшие его функции и передать их своим местным хозяйственным и общественным самоуправлениям».

Працюючи в різних комітетах, раді, комісіях і організаціях, Нестор Іванович проявив себе дійсним демократом у вирішенні тих чи інших питань. Його пропозиції, якщо не сприймалися, то обов'язково обговорювались товаришами. Ті, не соромлячись, висловлювали свої думки, вносили пропозиції і рішення приймалось колегіально.

В Гуляй-Полі за Н. І. Махна була свобода слова, переконань, релігійних віросповідань, мирно співіснували різні політичні партії (українські шовіністи-революціонери, ліві есери, анархісти-комуністи та ін.).

Перша рада і ревком проіснували до окупації Гуляй-Поля австро-угорськими окупантами у квітні 1918 року. Багато учасників перших органів народовладдя поплавилися життям за свою революційну діяльність, коли в село прийшли окупанти. Махновці вдалося врятуватися.

26 вересня 1918 року невеликий загін смільчаків на чолі з Н.І. Махном розпочав збройну боротьбу проти окупантів і гетьманської варти. У жовтні 1918 року загін Махна вступив у Гуляй-Поле і ревком повідомив про відновлення Радянської влади.

Листівка махновців. Весна-літо 1920 р.

Воззвание районного Гуляйпольского ревкома

16 октября 1918 г.

Всем, всем, всем!

Районный гуляйпольский ревком сообщает о занятии повстанцами Гуляй-Поля, где восстанавливается Советская власть. Провозглашаем восстание рабочих и крестьян против душителей и палачей украинской революции австро-германо-гайдамаков.

Летопись революции. 1928. № 3. С. 204.

Как указывает В. Ф. Верстюк, текст этого воззвания был передан по телеграфу Алексеем Чубенко по поручению Махно. **(В. Ф. Верстюк. Нестор Иванович Махно: Воспоминания. Материалы и документы. Киев, 1991. С. 10.)**

* * *

23 січня 1919 року в селі Велика Михайлівка розпочав роботу Перший районний з'їзд селян, робітників і повстанців, на якому було звернуто увагу на небезпеку петлюрівщини і денікінщини. Перші організували в країні нову державність, другі - йшли війною на російську революцію і хотіли відновити монархію.

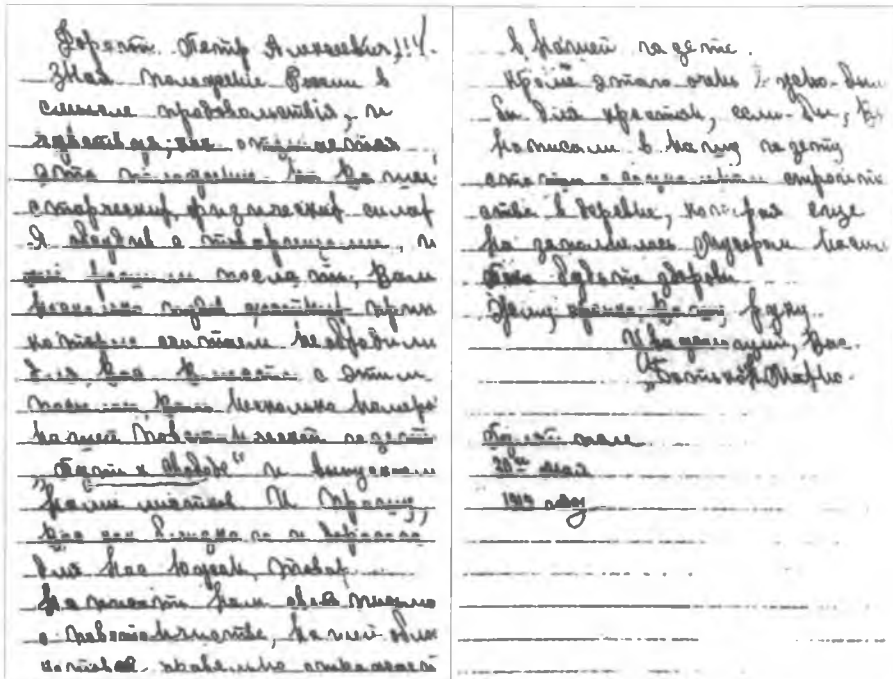
Другий з'їзд фронтовиків, Рад і підвідділів, який проходив 12-16 лютого 1919 року, створив районну Військово-революційну раду для загального керівництва боротьбою з петлюрівцями і денікінцями, а також для вирішення завдань внутрішнього громадського зв'язку, інформації і звітів, для проведення в життя рішень з'їздів.

Ще на першому з'їзді делегати заявили, що «только власть свободно избранных Советов близка нам по духу и стремлением нашим».

З'їзд закликав селян і робітників захищати землю, правду і волю, згуртуватись навколо своїх місцевих вільних Рад селян і робітників, щоб будувати «новое свободное общество без властителей-панов, без подчиненных рабов, без богачей и без бедняков». І в той же час проголосив: «Долой однобокие большевистские Советы!»

10 квітня 1919 року в селі Гуляй-Полі Олександрівського повіту пройшов 3-й районний з'їзд представників 72 волостей Олександрівського, Маріупольського, Бердянського, Бахмутського і Павло-

градського повітів, а також від фронтових частин 1-го В. Михайлівського, 7-го Задніпровсько-Українського, 1-го Люблінського полків, 12-го стрілецького партизанського полку і від 3-ї Задніпровської української бригади. Цей з'їзд більшовики назвали контрреволюційним. Чому?

Лист Н. І. Махна до П. О. Кропоткіна. 30.05.1919 р.

Бо у резолюції з'їзду було записано: «Мы требуем социализации земли, фабрик, и заводов»; «изменения в корне продовольственной политики, замены реквизиционного отряда правильной системой товарообмена между городом и деревней и насаждения широкой сети обществ потребителей и кооператоров и полного упразднения частной торговли»; «требуем полной свободы слова, печати, собранный всем политическим левым течениям, т. е. партиям и группам, к неприкосновенности личности работников партий, революционных организаций и вообще трудового народа»; «диктатуры какой бы то ни было партии категорически не признаем».

Відчуваючи небезпеку владі диктатури пролетаріату від Н. І.

Махна і його повстанців, Я. Троцький першим розпочав роботу з їх дискредитації 4 червня 1919 року у своїй газеті «В пути» (№ 52), закликаючи «упразднение Гуляй-Польской независимой анархо-республики, ее методов управления, аппарата командования».

Петро Аршинов

Всеволод Волін

18 жовтня 1919 року газета повставців «Путь к свободе» (№ 10) надрукувала декларацію «О вольных Советах», яку прийняв і затвердив Олександрівський з'їзд (підготували її П. Аршинов і В. Волін (В. М. Ейхембаум)).

Декларація – це, по суті, програмний документ махновського анархо-комуністичного руху і армії Махна, який мріяв про організацію вільних трудових рад, котрі представляли б органи місцевого робітничо-селянського самоуправління. В основу таких рад була покладена ідея повної незалежності їх від будь-якої сторонньої влади і підзвітності місцевим трудящим.

Перший практичний крок у цій справі зробили гуляйпільці, які протягом трьох тижнів збирались 5-7 разів усім селом на сходки для вирішення питання самоуправління. В цей час (з 1 по 25 листопада 1920 року) Рада революційних повстанців розробила і надрукувала «Основные положения о вольном трудовом Совете» (проект).

Ідея вільного самоуправління була записана і в Угоді, яку підписали представники Ради і командування Революційної Повстанської Армії України (махновців) і представники Радянської влади між 10 і 15 жовтня 1920 року. Угода називалася «Условия предварительного военно-политического соглашения между Советским правительством Украины и Революционной Повстанческой Армией Украины (махновцев)», і складалася з двох розділів «Политическое соглашение» і «Военное соглашение».

У першому розділі був четвертий пункт, який довго радянська влада не публікувала. Чому? Прочитаємо цей пункт: «Ввиду того, что одной из главных сторон махновского движения является борьба за самоуправление трудящихся у себя на местах, повстанческая

армия махновцев выдвигает четвертый пункт политического соглашения, а именно: организация в районе действий махновской армии местным рабоче-крестьянским населением вольных органов экономического и политического самоуправления, их автономия и федеративная (договорная) связь с государственными органами советских республик».

Цей четвертий пункт виявився неприйнятним для радянської влади.

Якими ж бачили вільні Ради махновці? Про це розповідав на першому засіданні Гуляй-Пільської вільної ради голова її Чорно-книжний:

— Товарищи! Поздравляю вас со сформированием первого вольного Гуляй-Польского совета, считаю необходимым вкратце коснуться вопроса о сущности, устройстве и значении вольных, трудовых советов вообще, возникших ныне по почину самих трудящихся в нашем свободном районе.

Нужно сказать, что характерной стороной общественной жизни на фоне партизанской борьбы, в отличие от большевистских политических советов, является самоуправление трудящихся у себя на местах. Определенная начальная форма такого самоуправления — вольные советы трудящихся.

Вольные, так как совершенно независимые от какой-либо центральной власти и при этом избранные на совершенно независимых началах.

Трудовые же, так как построены на базисе всеобщего труда и, включая в себя только тружеников, служат исключительно их интересам и их воле, не давая места какому-либо политическому влиянию.

Каждый такой совет является исполнителем воли местных тружеников и их организаций.

Советы других мест, находясь в тесной связи между собою, образуют высшие в хозяйственном и территориальном отношениях органы народного самоуправления.

Интересно отметить, что с момента своего возникновения идея о вольных советах начала восприниматься массами сочувственно и в кратчайший срок охватывать отдаленные от Гуляй-Поля районы.

Крестьяне, нутром почуяв несложную систему вольных советов,

медленно, но верно подошли к созданию этих организаций, а раз уже подойдя к ним, они безусловно станут крепко держаться за самую мысль и несомненно почувствуют, что «стали на здоровую почву, при которой обеспечено строительство свободного общежития.

Сама идея вольных, трудовых советов своим зарождением обязана всецело самой жизни».

Анархіст Чорнокнижний далі говорить, що ідея вільних, трудових рад – це перехідна форма самоуправління, яка б поступово наближала б новий етап, – «будущий безвладный строй», – «основанный на принципах абсолютной свободы, совершенного равенства и братства».

Ідея вільних трудових рад – це селянська мрія, яку вчитель із Ново-Павлівки Павлоградського повіту Чорнокнижний (на другому Гуляй-Пільському з'їзді селян, робітників і повстанців був обраний головою Військово-революційної Ради Гуляйпільського району і на цьому посту знаходився до розгрому більшовиками і денікінцями повсталого району у червні 1919 року), закликав берегти як зіницю ока, бо такі ради «обеспечивают народу истинное самоуправление самих трудящихся, ведущее к подлинной свободе, настоящему равенству, искреннему братству».

Шукаючи нові форми побудови і діяльності анархо-комуністичного або просто анархічного суспільства без диктатури партійного і державного керівництва, махновці у вересні-жовтні 1920 року прийняли проект «Декларації Революційної Повстанської армії України (махновців)». У ній у розділі «1. Радянський лад» йшлося про те, що суть радянського ладу визначається тим, що для організованого налагодження нового господарського і громадського життя вільні селяни і робітники створюють свої громадсько-економічні організації: селянські комітети або ради, всілякі союзи, кооперативи, рудникові, фабричні і заводські комітети, залізничні, поштово-телеграфні та інші організації. Всі вони створюють знизу доверху об'єднуючі їх органи у вигляді економічних рад, які виконують технічні завдання, регулюючи громадсько-господарське життя.

Ці ради могли бути волосними, міськими і обласними. І вони не повинні бути політичними установами, якими керують ті чи інші політичні діячі, які б диктували свою волю і перетворювали під маскою «Радянської влади» свою політичну владу.

При Радах створювалися відділи: медичний, санітарний, навчально-виховний і дорожньої справи тощо. Натиск мав робитися на особисту ініціативу мас.

Отже, Ради не повинні бути органами законодавчої влади, а тільки здійснювати виконавчу функцію (виконувати накази і постанови з'їздів селян, робітників і повстанців тощо), їх повинні обирати вільно самі трудящі.

Мрія Н. І. Махна і його повстанців про Ради без партійного диктату здійснилася у 90-х роках минулого століття з утворенням незалежної, самостійної України, коли було заборонено Комуністичну партію і відмінено її керівну і спрямовуючу силу в суспільстві. На жаль, ради на Україні без партійних функціонерів працювали лише одне скликання. А декларація про впровадження в регіонах місцевого самоврядування проголошена, але не підкріплена живою практикою.

МАХНОВСЬКІ КОМУНИ

Свою мрію про безвладний лад, про «світле майбутнє» Н. І. Махно бачив у організації добровільних трудових сільськогосподарських комун. А звідки взялася ця ідея у Нестора Івановича? Можливо, він чув про єврейські кібуци, що з 1909 року почали створюватися на палестинських землях, у Бутирській тюрмі від співкамерників.

Тут доречно додати, що автор книги «Полюшко-поле» (Флоріда, США, 1988) Давид Маркіш з Ізраїля згадує серед махновців, які разом з Нестором Івановичем перейшли на румунську землю через річку Дністер, Семена Веселовського. А чи це не Семен Василевський?

Прочитаємо уривок із глави «За Дністром»:

– Семен! Веселовский! – С вами, Нестор Иванович. – Подойди-ка поближе, Семен, – сказав Махно. – Слушай меня. Коммуну нашу сожгли, тепер никто ее

С. С. Василевський

не поставит; и людей оттуда никого не осталось, один ты. Я тебе приказывать не могу, но ты слушай, слушай! Есть еще одна такая коммуна на свете, мне Иосиф Эмигрант говорил, и Коган, а Альый Яков в газете про нее читал статью и мне показывал. Коммуна Дагания, в Палестине, на каком-то озеро стоит. Там и русские, евреи, то есть, наши живут. Я давно тебя туда хотел послать посмотреть, да вот не успел... Поезжай туда, Семен, доберись как-нибудь! Там тебе место, а не в тюрьме со мной сидеть у румын. Здесь ты наш, и там будешь наш. Поезжай!

— Я поеду, — сказал Семен.

* * *

Єврейські кібуци — самостійна соціальна й економічна структура в Ізраїлі, де знаряддя й засоби виробництва належать усьому колективові, а рішення приймають загальні збори всіх його членів. Традиційно базуються на сільському господарстві, яке подекуди витісняється іншими галузями господарства (від промислових заводів до високих технологій).

Перший кібуц, Даганію («маленькое сообщество»), засновано 1909 року між озером Кінерет та рікою Йордан.

Основними ідеями кібуци були:

1. Общая обязанность трудиться;
2. Коллективный труд и самоуправление при распределении рабочего времени;
3. Коммунистическая жизнь при равных условиях жизни в кибуце;
4. Равенство прав в сообществе и в хозяйстве;
5. Самостоятельный выбор при утверждении рабочей организации;
6. Ответственность каждого и ответственность по отношению друг к другу;
7. Дисциплина во всех сферах хозяйства и в общественной жизни;
8. Свобода каждого в том, что касается политики, религии, партии и т. д.;
9. Отказ от использования наемного труда в хозяйстве кибуцы;
10. Общественное воспитание и питание детей до достижения ими возраста работоспособности;
11. Обеспечение по старости и неработоспособности;
12. Открытие для женщин новых сфер экономической трудовой деятельности;

13. Равная обязанность всех членов кибуцы (мужчин и женщин) работать в домашнем хозяйстве (готовка, кухня, стирка и т. д.);

14. Проникновение членов кибуцы в хозяйственные проблемы (объема хозяйства, его отраслей, образования и повышения квалификации);

15. Постоянное стремление к увеличению производства;

16. Расширение кибуцы в рамках ее хозяйственных возможностей;

17. Взаимопомощь между членами кибуцы как продолжение идеи кибуцы».

Тепер про махновські комуни. Так про їх заснування зі слів Н. І. Махна: «Февраль-март місяц: момент распределения отобранного у помещиков еще с осени 17 года живого и мертвого инвентаря и выделения бывших помещичьих имений для поселения в них добровольцев, крестьян и рабочих, организовавшихся в сельскохозяйственные коммуны. Этот момент решительных действий и в области строительства новой жизни, и в области защиты этого строительства сознается всеми трудящимися района.

Бывшие солдаты-фронтовики под руководством революционного Комитета занялись перевозкой и переводом в общий общественный фонд всего мертвого и живого инвентаря из помещичьих имений и богатых хуторов, оставляя их владельцам на каждого хозяина по две пары лошадей, по одной или по две коровы (смотря по количеству семьи), по одному буккеру, плугу, сеялке, косарке, веялке, а крестьяне вышли в поле закончить начатый осенью раздел земли...

Сельскохозяйственные коммуны организованы были в большинстве случаев крестьянами, в меньшинстве – состав коммун был смешанный: крестьяне и рабочие. Организация их основывалась на равенстве и солидарности сочленов. Все члены этих коммун – мужчины и женщины – совершенно сознательно относились к делу, будь то в поле, или по дворовой работе. Кухни были общие, столовая так же.

Каждый член коммуны всегда мог отлучиться от коммуны, но должен был предупредить об этом своего товарища, близко стоящего к его коммунальному делу, чтобы тот, за время его отсутствия, мог справиться с его работой. Это – во время работ. Во время же

отдыха (днем отдыха считалось воскресенье) все члены коммуны чередовались в своих поездках на сторону.

Ведение хозяйства всей коммуны направлялось общими совещаниями всех членов ее. После этих совещаний каждый член, имевший свое определенное дело, знал какое произвести в нем изменения и пр.

Таких сельскохозяйственных коммун в семи-восьмиверстном расстоянии от самого Гуляй-Поля было четыре. По району их было много. Но я останавливаюсь на этих четырех коммунах, так как организовывал их сам непосредственно. Все их лучшие здоровые начинания проводились на моих глазах. В серьезных случаях – после совещания со мной. Одной из них, пожалуй, самой большой, я уделял два дня в неделю своего физического труда, во время весенних посевов в поле за буккером или сеялкой, до посевов и по окончании последних – на домашних работах: на плантациях или возле механика электромашин, и прочее. Остальные же четыре дня недели я работал в Гуляй-Поле в группе анархо-коммунистов и в районном Революционном Комитете. Этого от меня требовали все члены группы и все коммуны. От них же требовал момент революции, диктовавший им свои условия стягивания и группирования революционных сил против надвигавшейся с запада прямой контрреволюции, в лице немецких и австро-венгерских монархических армий и Украинской Центральной Рады.

Во всех коммунах были и крестьяне-анархисты, но в большинстве своем члены их были не анархисты. Однако, чувствовалось во всей их коммунальной жизни анархическая солидарность...

Каждая коммуна состояла из десятка крестьянских и рабочих семей, насчитывая по сто, двести и триста сочленов. Эти коммуны взяли себе по трудовой норме земли, т. е. столько, сколько они могут обрабатывать своим трудом. Живой и мертвый инвентарь они получали тот, который в усадьбе был, по постановлению районных съездов земельных комитетов.

И свободные труженики-коммунисты под звуки свободных песен о радости, песен, отражающих собою дух революции, тех борцов, которые многие годы проповедовали ее и умерли или остались живы и непоколебимы в борьбе за ее «высшую справедливость», которая должна восторжествовать над несправедливостью, окреп-

нуть и стать путеводительницей жизни человека, – засевали поля, расчищали сады и огороды, веря в самих себя, в свое искреннее и чистое намерение впредь не допустить более поселиться на завоеванной земле тем, кто никогда на ней не трудился, но, по праву государства, владел ею и стремился снова завладеть.

Большинство трудового населения видело в организации сельскохозяйственных коммун здоровое начинание новой социально-общественной жизни, которое, по мере того, как торжество революции подойдет к своему творческому созидательному завершению, должно будет разрастись и дать толчок применению свободного коммунального образа жизни, если не по всей стране, то во всем районе, в селах и деревнях.

Свободный коммунистический строй населением района принимался за высшую форму общественной справедливости. Однако, переходить на него сейчас же население в массе не решалось, ссылаясь на наступление немецких и австрийских армий, на свою неорганизованность и беспомощность защитить этот строй от новых «революционных» и контрреволюционных властей».

В першій комуні разом із Нестором Івановичем працювала і його перша дружина Настя Васецька.

Настя Васецька (перша справа) із сестрами. 1976 р.

І в той же час, коли гуляйпільські анархісти-комуністи під керівництвом Н. І. Махна починали будівництво «свободного коммуністического строя», де б панував «свободный коммунальный образ жизни», паралельно «государственные глашатаи, большевики и левые социалисты-революционеры, при помощи политической мудрости Ленина, развивают еще с большим бешенством идею власти правительства Ленина над революцией, подчинение всего народа этой власти, как единственной носительнице вековых чаяний народа – свободы, равенства и вольного труда».

Н. І. МАХНО І РЕВОЛЮЦІЙНЕ СЕЛЯНСТВО

У кінці березня 1917 року на політичній арені Гуляй-Поля з'явився Нестор Іванович Махно, який повернувся до рідного села після ув'язнення в Московській Бутирській в'язниці.

Місцеві анархісти зустріли Нестора Івановича як борця за волю і він з головою поринув у революційну роботу. Перш за все вчорашній в'язень приступив до створення Селянського Союзу. Махно хотів, щоб селяни і робітники засвоїли думку, що вони є вірними носіями ідеї самоуправління, без очікування будь-яких політичних партій і їх слуг урядовців, що робітники і селяни повинні готуватись до переходу всіх земель, фабрик і заводів у громадську власність, як основи, на якій трудящі повинні будувати нове життя.

Селянський Союз, до якого записувались селяни, але без власників-землеробів, очолив Н. І. Махно. При цьому він мав на меті не допустити політичні партії в ряди селян, які візьмуть верх над їх волею і вб'ють в них творчу ініціативу до революційної діяльності. А також Нестор Іванович намагався добитися, щоб трудове селянство уяснило, що воно саме без будь-якої допомоги і опіки має боротися в даний момент Революції за завоювання землі і права на свободу самоуправління.

Ці плани Н. І. Махна і лягли в основу майбутньої програми дій групи анархістів-комуністів серед трудового селянства. Іншими словами в основу махновської земельної реформи.

Не оглядаючись на анархістські теорії, Махно «позвал всех помещиков и кулаков и отобрал у них все бумажные сделки о приобретении ими земли в собственность. По этим документам Земельный

отдел произвел точный учет всему земельному богатству, каким располагали помещики и кулаки в своей праздной жизни».

Крім того, «организовали при Совете Рабочих и Крестьянских Депутатов Комитет Батраков и создали батрацкое движение против помещиков и кулаков, живущих их трудом.

Установили фактический контроль батраков над помещичьими и кулацкими имениями и хуторами, подготавливая батраков к присоединению к крестьянам и к совместному действию в деле экспроприации всего богатства одиночек и провозглашению его общим достоянием трудящихся».

**Н. І. Махно – творець
махновської республіки**

Не шкодуючи сил і здоров'я, Н. І. Махно, займаючи всілякі громадські пости в Гуляй-Полі, працював заради Революції, заради інтересів трудових селян. Він писав: «Народ-правитель для себя, в своей среде. Это – его истинная мечта, и настал час осуществления ее в жизни. Отныне вся земля, фабрики и заводы должны принадлежать трудящимся.

Трудовое крестьянство – хозяин земли, рабочие – хозяева фабрик и заводов.

Перед крестьянами стоит задача – изгнать всех помещиков и кулаков, не желающих заняться собственным трудом, из их усадеб и организовать в усадьбах сельскохозяйственные коммуны из добровольцев, крестьян и рабочих. Инициатором этого дела съезд (з'їзд Рад – Авт.) считает Группу Анархо-Коммунистов и поручает ей руководство и организацию его».

Тому ще до жовтневих подій 1917 року Н. І. Махно організував переділ землі, відібравши її у поміщиків і куркулів, залишив їм стільки, скільки припадало визначеної нормами для трудового селянства району, і яку міг обробити селянин самостійно без найманих робітників.

Свою мрію про безвладний лад, про «світле майбутнє» Н. І. Махно бачив у організації добровільних трудових сільськогосподарських комун.

Наказ делегатам, отпращаючись в штаб Батько Махно і Шуса, советских войск і в штаб Української советської директориї²

26 января 1919 г.

1-й районний съезд фронтовиков, собравшийся 23 сего января в количестве 100 чел. делегатов в с. Большая Михайловка, на заседании своем 24 января 1919 г. по обсуждению вопроса о текущем моменте постановил — послать делегатов во все вышеупомянутые штабы, снабдив их следующим наказом:

Для более успешного и продуктивного выполнения сего поручения съезд, снабдив делегатов надлежащими документами для получения последних во всех штабах, требует от делегатов самопожертвования при выполнении предстоящего перед ними трудного и святого дела — предупреждения британского королевства. Не останавливаясь ни перед какими препятствиями, делегаты должны побывать во всех штабах и оксладить командующих войсками, а также и наших братьев и товарищей, находящихся в рядах войск Украинской Народной Директориї³, о том, что: 1) районный съезд постановил создать в своем районе Совет рабочих, крестьянских и солдатских депутатов и силой оружия будет поддерживать власть Советов на Украине; 2) что в такой грозный момент, когда враг — российская и украинская буржуазия привлекла к себе на помощь кулаков с Дона, польских и чехов с Польши, мы, рабочие и крестьяне, на своем районном съезде решили ясно и категорически, что только власть свободно избранного Совета ближе нам по духу и стремлениям нашим; 3) проведением этого решения в жизнь мы уничтожаем то зло, из-за которого происходит уже так долго эта братоубийственная война; 4) мы просим всех войска, сражающихся на территории Украины, объединиться под одним общим лозунгом: «Все — на дорогу Революции и за власть трудового народа!»; 5) по возвращении из штабов делегаты должны взять на себя инициативу по скорейшему созыву 2-го районного съезда фронтовиков в одном из сел нашего района по усмотрению самих делегатов, а если представится возможность, то созвать и уездный съезд.

*Председатель 1-го районного съезда К. Гавва
Товарищи председатели: К. Гавва, И. Нот
Секретари: Лавров и П. Козленко*

1/26) января 1919 г., с. Большая Михайловка
РГАСПИ. Ф. 71. Оп. 35. Д. 581. Л. 40. Копия.

† Собственный заголовок документа.

Воззвание Гуляй-Польской группы анархистов «Набать»⁴ и исполкома Военно-революционного Совета Гуляй-Польского района к рабочим, крестьянам и повстанцам по вопросу отношения к еврейскому населению

[Начал 1919 г.]

С учительными против учителей — всегда!

Товарищи рабочие, крестьяне и повстанцы!

В тяжелые дни реакции, когда Русская революция, окруженная со всех сторон врагами, когда Украина осаждалась бронированным кулаком немецкого империализма, а украинская буржуазия...

Наказ делегатам, 26.01.1919 р.

потрібно вирішити у всеукраїнському масштабі на Всеукраїнському з'їзді селян на основі того, що вся земля в інтересах соціалізму і боротьби проти буржуазії повинна перейти в руки трудового селянства. Виходячи з принципу, що «земля — нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, «которые трудятся на ней, кто обрабатывает ее — земля должна перейти в пользование трудового крестьянства Украины бесплатно по норме уравнительно-трудовой, т. е. должна обеспечить потребительную норму на основании приложения собственного труда».

Чий інтереси захищав Н. І. Махно і хто був у його армії, красномовно підтверджує соціальний стан повстанців. 40 % — це були бідняки і середняки, 25 % — базземельні або батраки, 10 % — багаті, але без землі, 10 % — безземельні (рибний промисел), 5 % — переви-

І, не роздумуючи довго, Нестор Іванович піднімає гуляйпільських трудівників на боротьбу з контрреволюцією та іноземними окупантами. Боротьба була нелегкою. Але поступово завдяки неймовірним зусиллям Н. І. Махна та його соратників формувалася Революційна Повстанська армія України (махновців).

Про збройну боротьбу махновців тут говорити не будемо, а лише звернемо увагу на те, що другий Гуляй-Пільський районний з'їзд фронтовиків, Рад і підвідділів, що відбувся 12-16 лютого 1919 року в Гуляй-Полі, у резолюції про землю, відзначив, що це питання є найбільшчим у житті трудового селянства і його

зники, 7 % – робітники промисловості і транспорту, 3 % – міщани. Отже, склад армії був переважно селянський.

І чого ж добивалися повстанці-махновці?

Про це так писав Н. І. Махно 17 травня 1919 року в газеті «Путь к свободе»:

«Повстанческое движение на Украине, начавшись отдельными разрозненными фактами восстания крестьян против гетьманщины, германо-австрийского нашествия, против петлюровщины, разрослось, слило свои ручьи в одно широкое русло и в настоящее время течет могучим гордым потоком под знаменем революционного анархизма, очищая трудовую землю от всевозможной буржуазной контрреволюционной нечисти и пытаюсь на освобожденной земле основать царство действительной свободы и подлинного равенства.

Естественно, что это движение вызывает великие надежды у одних – у борющихся рабочих и крестьян, и дикое беснование, злобу и ненависть у других – у разбитых и изгнанных помещиков, у сопротивляющейся повстанчеству контрреволюции и у, так называемой, советской буржуазии...».

27 листопада 1919 року газета «Шлях до волі» опублікувала статтю «Чого прагнуть повстанці-махновці?»

– Товариші! – писала газета. – Адже ви самі відповіли всьому світу на це питання ще в березні 1917 р. Ви утворили тоді величезну мережу ваших трудових організацій: професійні спілки, фабричні спілки, фабричні й заводські комітети, сільські організації, нарашти – найголовніше – ради. Ви висунули ці організації, як безпартійні трудові організації ділового й правдивого устрою й вільного життя. Товариші повстанці повинні пам'ятати, що їх завдання охороняти й захищати існування й діяльність всіх цих робітничих і селянських організацій від усіляких намірів та нападків з боку буржуазії, контрреволюції і якої б то не було влади.

Організація господарського, загального й культурного життя без партій та без державної політичної влади, а лише при допомозі робітничо-селянських організацій та Рад, які природно об'єдналися знизу, такий, товариші, перший та головний пункт махновської програми.

Характерним для махновського руху був проект «Декларації Революційної Повстанської армії України (махновців), який скла-

дався з 8 розділів. Ми ж звертаємо увагу на другий, який називався «Земельне питання» і пояснював позицію до нього повстанців. Прочитаємо його: «По-перше, для відбудови і вдосконалення відстаючого сільського господарства треба, щоб способи і шляхи нового землевпорядкування були віддані цілком трудовому селянству, а куркулі відтіснені.

По-друге, вільне рішення селян приведе до організації сільського господарства на общинних началах (комуністичних), тобто не шляхом нав'язування і штучним, а вільним і природним.

Селянство переконується, що підняття землеробства і задоволення потреб можливі при одній умові: вся земля, живий і мертвий інвентар належать не окремим особам або приватним господарствам, а общині, громаді. Тобто насильне адміністративне запровадження в селі ідеї комунізму зверху мусить відпасти.

Декрет комуністичної влади «Про націоналізацію землі», тобто насильну передачу землі в руки держави, а потім уряду, його органів і чиновників, повинен втратити силу. Бо те приведе до того, що в особі держави селяни одержать нового могутнього господаря-експлуататора, який використовуватиме найману працю і насильно обкладатиме повинностями і податками і т. д. Над селом нависне гніт влади і капіталу, але вже державного. Відбудеться зміна господарів, а селянам від цього буде не легше. Вся земля від власників мусить іти у ведення і розпорядження селянських організацій, союзів, громадських і вільних добровільних комун. А форми користування землею, інвентарем вирішуються організаціями сільського господарства при вільному обговоренні і рішенні вільних селянських організацій, сходів, з'їздів, без тиску партії і влади».

Чи могла з цим погодитись більшовицька радянська влада? Як показав час, ні. Все в сільському господарстві відбулося якраз навпаки побажанням та застереженням махновців.

Пророчими виявилися слова Н. І. Махна, виголошені 17 липня 1921 року в с. Ісаєвці Таганрозького округу на останньому мітингу перед повстанцями, де він «отмечал правое дело многолетней революционной борьбы повстанцев с угнетателями всех мастей, преданность повстанцев трудящимся и защиту их от посягательств авантюристов и лжецов, призвал к продолжению 3-й социалистической

революції. Виразил сожаление непонимания исторического момента крестьянами и усталостью народа от жертв, лишений, разрухи, голода, красного террора.

Коммунизм, к которому мы стремились, предлагает: свободу личности, равенство, самоуправление, творчество, изобилие... Мы свои идеалы выразили в декларациях. Мы имеем возможность и пытались строить общество на ненасильственных анархических принципах, но большевики не дали нам это сделать...

Их (комуністів-більшовиків – Авт.) експерименти не будут иметь конца, они будут кооптировать свои ряды из таких насильников, как и сами, власть выплеснет безответственное поколение демагогов и диктаторов. Сами будут властвовать, но тюрьмами и издевательствами заставят трудящихся работать за кружку кислого молока... Они уничтожат всех и все, что не может быть названо партийным или идеологически актуальным. Они разовьют астрономическую систему наказаний...».

Підтвердженням сказаного були терор, насилля і репресії проти вільного Гуляйпільського району і не тільки...

Завершуючи розділ «Н. І. Махно і революційне селянство», зауважимо, що головними причинами поразки махновської армії була не перемога Червоної Армії, а політика більшовицької влади – НЕП (нова економічна політика – Авт.) – це тимчасовий виплеск панської ласки, голод 1921 року, заміна продрозкладки проподатком, розруха, втома народу від братовбивчої війни, віра його в те, що радянська влада принесе мир і спокій на багатостраждальну землю, зневіра в анархістські ідеали.

ТАКТИКА МАНЕВРЕНОЇ ВІЙНИ

Цікавим з історичної точки зору є феномен формування і діяльності Збройних сил Н. І. Махна, тактика ведення маневреної війни у степовій зоні України в період громадянської війни 1918-1921 років, яка пізніше впродовж багатьох років вивчалася у військових академіях багатьох країн і вважалась передовою, неперевершеною. Тухачевський, Гудеріан і Шарль де Голль схожі концепції подібної війни обґрунтували через 15-20 років опісля.

Махновський штаб. Н. І. Махно сидить перший справа

Вже на початку своєї військової діяльності Махно відкинув тактику позиційної війни на захоплення і утримання території, що панувала тоді. Уперше в ХХ столітті він вів лише маневрову війну, обґрунтувавши її концепцію.

– Быстрота передвижения была особенностью его тактики. Благодаря обширности района и быстрым передвижениям он всегда, как снег на голову, появлялся в том месте, где его меньше всего ждали, и в короткий срок прошел огнем и мечом пристанища местной буржуазии. Быстрые, как вихрь, не знающие страха и жалости к врагам, налетами они (партизаны – Авт.) на помещичью усадьбу, вырубали всех бывших на учете врагов крестьянства и исчезали. А на другой день Махно делал налет уже на расстоянии ста с лишним верст от этой усадьбы на какое-либо большое село, вырубал там всю варту, офицеров, помещиков и исчезал, не дав времени опомниться стоящим под боком войскам.

Перший партизанський період діяльності Махна, як виявилось пізніше, став етапним у виявленні величезного військового і організаторського таланту. «Умереть или победить – вот что стоит перед крестьянством Украины в настоящий исторический момент, – говорил Махно. – Но все умереть мы не можем, нас слишком много, мы – человечество; следовательно, мы победим. Но победим не затем, чтобы, по примеру прошлых лет, передать свою судьбу новому начальству, а затем, чтобы взять ее в свои руки и строить свою жизнь своей волей, своей правдой».

З кожним днем авторитет Нестора Івановича зростав серед селян і до нього почали приходити великі і самостійні загони Куриленка, які діяли в Бердянському районі, загін Шуся і загін Петренка-Платонова, які перебували в Дібрівському і Гришинському районах. «...Слияние партизанских отрядов юга Украины в одну повстанческую армию произошло естественно, в силу требований обстановки и голоса масс. К этому же времени, в сентябре 1918 года, Махно полу-

Василь Васильович
Куриленко

чил названіе «батьки» – вождя революціонного повстанчества України», – писав Петро Аршинов.

У кінці листопада 1918 року махновська армія складалась вже із декількох полків піхоти і кавалерії при одній батареї і багатьох кулеметах. На 12 лютого 1919 року повстанська армія махновців мала у своїх рядах біля 20 тисяч бійців-добровольців. Селянство брало на себе зобов'язання утримувати армію.

Армія повстанців-махновців будувалась на трьох основних принципах – «на добровольчестве, выборном начальстве и на самодисциплине. Добровольчество означало то, что армия состоит лишь из революционных, добровольно вошедших в нее бойцов. Выборное начало означало то, что командиры всех частей армии, члены штаба и совета армии и вообще все лица, занимающие ответственные посты в армии, должны быть избираемые или Утверждены повстанцами соответствующих частей или собраниями всех частей армии (це данина традиціям запорозьких козаків – Авт.).

Самодисциплина означало то, что все правила армейской дисциплины вырабатывались избранными комиссиями повстанцев, утверждались общими собраниями армейских частей и соблюдались под строгой ответственностью каждого повстанца и командира», – стверджував Петро Аршинов. Помімо цього час диктував погодженого керівництва фронтом.

А яку тактику ведення бою застосовували повстанці? Розповідав В. Ф. Білаш: «По прибытии в село штаб в своем предписании указывает частям, где нужно выставить заставы, сборный пункт, назначает дежурного по расположению и армейский сигнал.

Петро Петренко (Платов)

Тревожный сигнал – по три учащенных удара в церковный колокол, а спокойный – по одному медленному удару. В случае неожиданного подхода противника и невозможности штабру известить части о выступлении, дежурный по расположению с разрешения штаба дает тревожный сигнал, тогда все части спешат на сборный пункт, где командарм или штаб отдает дальнейшие распоряжения письменно или устно. Если же выезд спокойный, то части в указанное вре-

мя являются на сборный пункт и, получив приказ, отправляются в путь.

Походное движение армии было разное. В большинстве случаев впереди идет разведка, один кавполк при одном орудии и пулеметном батальоне, составляющие авангард, затем идут кавчасти, без обоза, орудия, пулеметный полк, общий (состоящий из обоза всех частей) обоз под руководством коменданта штарма и комендантов частей, затем лазарет и дежурная часть, то есть арьергард.

При подходе красных пехотных частей к месту расположения армия повстанцев под руководством назначенного лица или самого Махно разворачивается, в большинстве случаев веером, обходя фланги красных частей, и если топографические условия допускают скрытый подход, ударяют лавой или тучей в тыл или фланг, высылая часть своего состава на обозы противника. При этом делают основные силы, предназначенные для главного удара, выставляя против фронта пехоты редкую конную цепь или, так называемые, кучки, сабель по 10-20, задача которой удерживать за собой занятую позицию и приковать к себе внимание пехоты противника, обеспечив успех главного тылового или флангового удара.

В бою с кавалерийскими частями повстанцы вели совсем иной порядок боя. Здесь быстрота и натиск решали все. Махновцы действовали на манер казачьих войск. Командиры махновских частей для достижения поставленных целей жертвовали сами своей жизнью, увлекая за собой бойцов. В бою с конницей противника повстанцы группировали эскадронные и взводные колонны, стараясь выделить из своих частей небольшие группы, которые кучками нападали и резали фронт красных, сосредоточивая главный удар точно в лоб красной коннице. Во время атаки в конном строю старались принять на себя первую атаку красной конницы и, в зависимости от обстоятельств, кроме клинков, применяли и личное огнестрельное оружие, звук выстрела пугал лошадей красноармейцев и они рвались в стороны.

В других случаях в первые ряды атакующих повстанцев выходили пулеметчики-«люисисты» на лошадях, которые сбивали любые атаки противника, заставляя его останавливаться и бежать назад или в стороны, и тем представляя широкую инициативу повстанцам в преследовании сбитой с атаки кавалерии противника.

В. Білаш, В. Куриленко, Т. Вдовиченко – махновські командири

Успешно применялся прием имитации встречной атаки в конном строю, где за кавалеристами-повстанцами следовали пулеметные тачанки. При сближении с противником кавалерия повстанцев наступала вправо и влево, а атакующий противник попадал под убийственный огонь пулеметов. Использовалась тактика вовлечения войск противника в длительные преследования по местностям, где не было ни лошадей, ни фуража. Измученные безуспешным преследованием части противника останавливались на отдых, и тут повстанцы наносили удар. Или увлекали преследователей в удобные балки, которые становились для них ловушками. Для преследователей использовались засады и т. п.

Кроме быстроты и натиска, использовали все доступные способы и боевые средства с целью посеять в рядах противника панику и потом решать вопрос ударом. Во время рейдов иногда приходилось делать переходы на 80-100 верст в сутки, которые были возможны благодаря замене уставших лошадей на свежих.

При разработке маршрута определялись деревни, лежащие на пути движения, в которые заранее высылались разведчики и

квартирьеры. Эти разведчики через сочувствующее население подготавливали все необходимое. И когда повстанцы приближались к такому населённому пункту, то там уже держали наготове тачанки с лошадьми, продовольствием и фуражом. В зависимости от обстоятельств, такая замена происходила без остановки движения».

Семен Микитович
Каретник –
помічник Махна

А так червоні писали в статті «Махно и его тактика»: «Афоризм, что «война не вся еще заключается в книгах, и в правильно устроенной голове надо отдать предпочтение перед сильно начиненной», как нельзя более подходит к командарму «Повстанческой» – Нестору Махно. Нельзя, конечно, допустить, что он шёл путем Наполеона, который, открывая секреты своих побед, говорил: «Мои действия приписывают моему таланту, а я всегда поступал в согласии с великими полководцами и их словами; «нельзя также допустить, что он следовал наставлению Суворова, говорившего: «читай Александра, Ганнибала, Юлия Цезаря или Бонапартия». Здесь мы имеем дело с «правильно устроенной» головой, и, – что особенно интересно, – все его тактические «благоразумные решения» неизбежно подтверждают непреложность и незыблемость основных законов тактики.

Рассмотрев ряд наиболее ярких моментов его борьбы, мы должны прийти к этому выводу. Махно отлично учел значение моральной силы бойца, и первое, что он постарался сделать, это влить в нашу Красную Армию смертельный яд разложения. Он спешит своей тактикой отделить тело от головы и сердца; он широко оповещает амнистию красноармейцам и беспощадную расправу с командирами и комиссарами. Среди своих же бандитов он всячески поднимает дух и обеспечивает себе успех своеобразной моральной подготовкой бойца перед боем: пьянством, безнаказанными грабежами (це твердження нехай залишиться на совісті автора статті – Авт.). Махно отлично учитывает значение личного обаяния полководца и, не задумываясь, бросает на весы военного равновесия последний резерв – самого себя. Из всех рискованных положений он лично выводит свои войска.

Олександр Тарановський
– бойовий командир
повстанської армії

Также отлично он учитывает и все элементы обстановки. 18-19 декабря 1920 года, когда вьюга и морозы, казались, делали невозможными какие-либо операции, когда в двух шагах люди не могли отличить человека от лошади, именно в эту ночь Махно делает беспрецедентный 80-ти верстный переход, и как коршун налетает на штаб Петроградской бригады.

Каждый кустик, бугорок, овражек – все учтено, все взвешено им. Разведка, связь и охранение отлично налажены в его армии. Он отлично знает не только наши слабые части, но и отлично учитывает удельный вес командиров. Ударом на Бердянск он разметал спешенную кавбригаду; прорываясь из Андреевки, он наносит удар частям наиболее слабой IV дивизии, которая получает в нашей армии название «отдел снабжения Махно», у Токмака настигает наши маршевые кавэскадроны бьет смело и отчетливо, ибо отлично учитывает качество комбрига называющего 3-х верстную карту 3-х дюймовкой.

Не плох Махно и в организации походного движения и своего тыла. Быстроту разворачивания глубины колонны, движением обоза в четыре ряда компактной массой, окруженной кольцом кавалерии.

Марш-манёвры его поразительны по быстроте и смелости. В организации тыла Махно удивительно метко уловил суворовские заветы: «Идешь в бой – умножай войска, опорожняй посты, снимай коммуникации». Тыла у Махна нет, все его органы снабжения там, где он. Принцип самоснабжения обеспечивает ему в каждом пункте все необходимое.

Демонстрирует он лихо, просто и определенно: «Ударь вправо, уходи влево, – бьет на Бердянск, а уходит на Гуляй-Поле. На одном месте более дня или ночи не остается, чтобы не быть основательно окруженным. В случае неудачи отходит врассыпную. Прорывается из Крыма мелкими партиями в разных пунктах, а точка сбора одна, Гуляй-Поле. Как образцовый партизан, не обремене-

няет себя пленными, и под Андреевкой бросает нам 1200 красноармейцев Н-ой дивизии.

Также решительно распределяется он со своими хвостами-обозами и в нужную минуту бросает эту приманку нашей кавалерии, а сам, тем временем, уходит быстро и далеко. Партизан Махно поистине отчаянный и предприимчивый. Первый раз Махно дает себя окружить в Бердянске и тем заставляет стягивать к югу наши войска: добыча заманлива, перегруппировывается энергично, но Махно находит, что еще недостаточно оттянул наши войска к югу, и у Андреевки дает еще раз окружить себя. Здесь, когда стягиваются почти все наши части и когда он удостоверяется, что путь на север очищен – молниеносным ударом вырывается из кольца, оставив наши войска в недоумении у разбитого корыта. Через несколько дней уже переправляется у Александровска через Днепр, а через неделю-другую уже маневрирует у Белгорода. А мы часто забывали основные истины военной науки и за это терпели неудачи...».

ПРОТИ ОРГАНІВ НАСИЛЛЯ

Н. І. Махно, виступаючи проти держави, як анархіст, був противником і її органів насилля (поліція, міліція, суд, прокуратура і т. д.).

Зазнавши утисків і переслідування з боку царського режиму та поліції, Н. І. Махно був налаштований проти всіх правоохоронних органів тодішньої Російської імперії. Не випадково, повернувшись у село Гуляй-Поле після звільнення Лютневою революцією з Московської Бутирки (тюрми) і, почавши впроваджувати в життя анархістські ідеї, він колишню поліцію, яка за Тимчасового уряду стала називатись міліцією, заставив виконувати роль розсильних, а не поліцейських.

Негатив проявився у Махна і тоді, коли «руководители Гуляй-Польского Милицейского Управления – поручик Кудинов и его делопроизводитель, старый заядлый кадет – А. Рамбиевский пригласили меня помочь им разобраться в бумагах архива Гуляй-Польского Полицейского управления...

В архиве мы нашли ряд документов о том, кто из гуляйпольцев следили за братьями Семенютами и рядом других членов нашей группы, и сколько эти кошки получали за свою службу».

У серпні 1917 року в Гуляй-Полі був колишній пристав громадянин Іванов, який здався без спротиву в перші дні революції і не покинув села. Махно врятував його від розправа селян, заявивши, що їхня боротьба з контрреволюцією повинна починатись не з цього.

Щоб зрозуміти відношення Махна до тюрми і судових розглядів справ, згадаємо, як у січні 1918 року він із озброєним загоним, який налічував 300 чоловік, прийшов на допомогу червоногвардійським загонам Богданова в м. Олександрівськ. Тут Махна обрали членом ревкому і він підняв питання про розвантаження тюрми від арештованих, в яких сиділо багато селян і робітників, які не поважали ні влади Керенського, ні влади Центральної Ради. Це розвантаження після проявлених зусиль було здійснено. Тоді ж Нестор Іванович як член ревкому був делегований у фронтову Військово-Революційну Комісію при червоногвардійській групі Богданова і мав розглянути справи тих, хто сидів закритий у «столипінських» вагонах.

«В судебной Комиссии, которую можно было назвать военно-революционным фронтовым судом (да её командующий Богданов таковым и считал), я провозился более трёх суток, не зная ни сна, ни отдыха, – згадував пізніше Н. І. Махно. – Арестованных было слишком много. Они сидели по царским «столипинского» вида вагонам. Здесь были и генералы, и полковники, и низших чинов офицеры. Были воинские начальники, начальники милиции, прокуроры и рядовые солдаты из гайдамацких частей, обо всех этих арестованных можно сказать одно: что среди них было много прямых врагов не только Октябрьской революции, но и революции вообще, и как таковые, они сознательно против неё действовали.

Но большинство из них были все-таки не виновны в том, что им ставилось в вину.

Комиссия под моим председательством разобрала более двухсот дел арестованных и высказала определенно свое мнение о них».

Серед заарештованих були комісар – «Михно (тот самый комиссар Михно, который меня предал 4-5 месяцев тому назад суду за разоружение в Гуляйпольском районе буржуазии), а также начальник уездной милиции Васильев, прокурор Максимов и Петр Шаровский. Этот последний был членом нашей гуляйпольской группы анархо-коммунистов и 1-го мая 1910 года предал полиции наших товарищей Александра Семенюту и Марфу Пивень, получил за это

свое гнусное дело пятьсот рублей, обещанных государственным отделением двух тысяч за выдачу А. Семенюты. Тяжела была встреча с этим старым «товарищем». Он при виде меня стал на колени, поднял руки кверху и произнёс: «Нестор Иванович, спасай меня.

Мое предательство самое невинное предательство. Я проболтался переодетому агенту полиции и т. д.»

Учасниця революційного руху в місті Олександрівську і Гуляй-Полі.
Стоїть Марфа Півень (зліва)

За зраду, вчинену проти революціонерів Олександра Семенюти і Марії Півень, Петра Шаровського було розстріляно. А комісара Міхно, який за словами Махна, «был порядочным человеком, либералом, еще в старое царское помещичье время», Комісія відпустила на волю.

«На так мы отнеслись к делу прокурора Максимова и начальника уездной милиции Васильева, – згадував Нестор Иванович. – Оба эти представителя – один царского правосудия, другой другого

полицейського учредження Коаліційного Правительства - Комісией было признано, по ряду документів, дійсними ворогами робітничо-селянської революції». Але на їх захист стала анархістка Марія Никифорова, яка очолювала Олександрівський Революційний Комітет, і після довгих дискусій Максимов і Васильєва перевели «в камеру № 8 (в ній мене більше року тримали царські слуги) і в яку прокурори часто заходили, і на заявлення, що камера брудна, багато клопів і мало повітря, відповідали: «А ви хочете більше повітря!» і з хитрим усмішкою на устах покидали цю камеру і в коридорі приказували взяти мене на 14 днів в в'язницю...

Маруся Никифорова

Посаджені вони були в цю камеру одні і на той режим, який вони самі назначили для арештованих, т.є. один раз в місяць свідання с родними, раз в дві тижні зміна білизни і баня, заборона підходити до вікна і подивитися во двор і т. д.».

Про подальшу долю цих чиновників правоохоронних органів нічого невідомо.

Та повернемося в с. Гуляй-Поле. У лютому-березні 1918 року в кожній сотні (певна територія) було обрано комісарів із селян для охорони і правильного розподілу поміщицького майна між сотнями, і комісії для розподілу майна між біднішими селянами (про це вже йшла мова – Авт.).

А для захисту революції створили Комітет, який Н. І. Махно і очолив. Цей Комітет проводив добровільну мобілізацію для утворення вільних загонів самооборони і з відчайдушів, відданих Махнові, – «чорну сотню».

Цей революціонер-практик не забував і про забезпечення громадського порядку на території, зайнятій повстанцями.

«Питанням правопорядку в махновців безпосередньо займалися тилові війська і сама громада села й міста, – зауважував автор книжки «Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр.» (Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009, 884 с.) С. Д. Рев'якін. – Так, зайнявши у вересні 1919 року Олександрівськ, повстанці почали з того, що зібрали всю буржуазію міста й наказали їй взяти мітли і прибрати вулиці від сміття. Ось як це сталося: комендант м. Олександрівськ...

Один з прапорів махновської армії

дрівська Повстанських військ імені Батька Махна 24 вересня 1919 року письмово наказав міському голові: «... негайно мобілізувати всю буржуазію для прибирання вулиць. До 9 години ранку направити Коменданту міста. Комендант А. Коваль. За ад'ютанта Черніков» (прізвища коменданта й ад'ютанта написані не зовсім розбірливо. – Авт.), а місяць по тому, 28 жовтня 1919 року, чиновникам міста, які відповідали за громадський порядок, махновці («командування Повстанських військ») наказали організувати міську охорону під контролем робітничих організацій... провести набір дружинників». На цей час уже був обраний (чи призначений махновцями) начальник міської народної дружини. Він видав наказ № 1

по Олександрівській міській охороні за 16 жовтня 1919 року: «... Я вступив цього числа на посаду начальника Олександрівської міської охорони... Добові оклади... дружинникам 85 руб. на добу, ... стройовим інструкторам 100 руб. на добу,... начальнику дружини 125 руб. на добу.

Начальник міської охорони (підпис нерозбірливий)».

Н. І. Махно. 1918 р.

Н. І. Махно різко виступав проти погромів, насильства, пограбування, яке в період громадянської війни часто чинилося під вивіскою «махновці». У грудні 1918 року, зайнявши Катеринослав, Нестор Іванович видав «Воззвание к гражданам гор. Екатеринослава и губернии».

«Граждане. При занятии гор. Екатеринослава славными партизанскими революционными войсками, – йшлося у «Відозві», – во многих частях города усилились грабежи, разбои и насилия. Творится ли эта вакханалия в силу определенных социальных условий, или это чёрное дело совершается контрреволюционными элементами с

целью провокации, во всяком случае, это делается. И часто делается именем славных партизанов-махновцев: борющихся за независимую, счастливую жизнь всего пролетариата и трудового крестьянства.

Чтобы предупредить этот разгул пошлости, совершаемой бесчестными людьми, позорящими всех честных революционеров, не удовлетворяющимися светлыми завоеваниями революционного народа, я именем партизан всех полков объявляю, что всякие грабежи, разбои или насилия ни в коем случае Допущены не будут в данный момент моей ответственностью перед революцией и будет мною Пресекается в Корне. Каждый преступник, совершивший разбой вообще и в особенности под именем махновцев, или других революционных отрядов, творящих революцию под лозунгами восстановления Советского строя, будет беспощадно расстреливаться, о чём объявляю всем гражданам, призывая их также бороться

с этим злом, подрывающим в корне не только завоевания революции, но и вообще жизнь честного гражданина. Главкомандующий батько Махно».

16 лютого 1919 року делегати II-го з'їзду фронтовиків-повстанців, робітничих і селянських Рад, відділів і підвідділів військово-революційного штабу Гуляйпільського району на повідомлення з місць про безпорядки, грабунки і насильства, які здійснюються над мирним населенням, прийняли резолюцію «Против грабежей, насилий и еврейских погромов, чинимых разными тёмными личностями, прикрывающимися именем честных повстанцев», у якій наголосили, що «все лица, принимавшие участие в вышеупомянутых бесчинствах и насилиях, являются врагами революции и трудящего народа и должны быть расстреляны на местах преступления...».

Нескорений Махно

7 березня 1919 року делегати з'їзду військово-революційної Ради, що проходив у с. Гуляй-Полі із представників 32 волостей прийняли резолюцію, якою постановили:

«3. Требуем немедленной замены чрезвычайек Военно-Революционным Трибуналом, выделенным из свободно избранных Советов беднейших крестьянских, рабочих и красноармейских депутатов.

4. Смертная казнь должна быть применена к грабителям, бандитам и контрреволюционерам при строгом расследовании Военно-Революционным трибуналом на местах.

9. Мы требуем введения в революционной армии строгой товарищеской дисциплины, основанной на сознании революционного долга.

10. Требуем строгого контроля от состава революционных частей за самочинные выступления бандитов и грабителей».

3-й районний з'їзд представників, які прибули 10-го квітня в с. Гуляй Поле Олександрівського повіту від 72 волостей, заявив у резолюції: «3) Протестуем против реакционных приемов большевистской власти, проводимых комиссарами и агентами Чрезвычайек, расстреливающих рабочих, крестьян и повстанцев под всякими предлогами, что подтверждается имеющимися у нас данными.

4) Чрезвычайные комиссии, предназначенные для борьбы с настоящей контрреволюцией и бандитизмом, превратились в руках большевистской власти в орудие для подавления воли трудящихся и достигли размеров, в отдельных отрядах, в несколько сот человек.

Требуем все эти прекрасно вооруженные реальные силы отправить на фронт, распределив их по здоровым революционным частям, борющимся с действительной контрреволюцией.

6) Мы призываем товарищей рабочих, крестьян, повстанцев и красноармейцев соблюдать в своих рядах товарищескую революционную дисциплину и к прекращению национальной и всякой травли».

Н. І. Махно постійно виступав за порядок у військових частинах та населених пунктах, зайнятих повстанцями. Для цього у великих містах призначалися коменданти, з необхідними повноваженнями для підтримання порядку, дисципліни і забезпечення спокою та захисту населення від грабунків і насильства.

Насильників, мародерів неодноразово Махно сам розстрілював на місці. Не дрімала і створена при Революційно-Повстанській армії України (махновців) Комісія антимахновських справ (майже ідентична за своїми функціями більшовицьким надзвичайним комісіям, а пізніше – особливим «трійкам», які вершили розправу (над винними, на їх думку, без суду і слідства), членом якої була дружина Махна Галина Андріївна Кузьменко.

Особливо непримиримим був батько Махно до проявів антисемітизму, до єврейських погромів. У Зверненні до робітників, селян, червоноармійців і повстанців, підписаному виконкомом Військово-революційної ради Гуляйпільського району Н. Махном і Б. Веретельником, наголошувалось: «В ряды борцов стали вкрадываться отрицательные, преступные элементы, для которых великая, тяжёлая, революционная борьба сделалась на пути к издевательствам, насилию и личной наживы с одной стороны и сознательной, явной услуги контрреволюции, с другой.

Еврейская беднота стала истекать кровью от грязных рук сознательных и бессознательных контрреволюционеров...

Величественная драма революционного повстанческого движения омрачена безумной, дикой вакханалией антисемитизма, священная идея революционной борьбы поругана, оплевана чудовищным кошмаром зверского издевательства над еврейской беднотой, влачащей жалкое, рабское нечеловеческое существование.

Ваш революционный долг – закричать громко во всеуслышание, против еврейских погромов, против избиения и вырезывания мирных еврейских жителей.

Ваш революционный долг – пресечь в корне всякую национальную травлю и беспощадно расправляться со всеми прямыми и косвенными виновниками еврейских погромов.

Все лица, сеющие национальную травлю, точно так же, как и те бандиты, которые вырезают мирных еврейских обывателей, являются явными врагами трудящихся и революции. Они должны быть сметены с лица земли самым беспощадным образом».

Закінчувалося звернення закликом: «Товарищи повстанцы! Очистите ваши ряды от бандитов, грабителей и погромного элемента».

7 травня 1919 року характерна для більшовиків відбулася розмова Л. Каменева, К. Ворошилова з махновцями на залізничній станції Гуляй-Поле і в селі Гуляй-Полі:

«Каменев. – Ваши повстанцы – герои, они помогли прогнать немцев, они прогнали помещика Скоропадского, они дерутся со Шкуро и помогли взять Мариуполь.

Павленко. – И взяли Мариуполь.

Каменев. – Значит, вы революционеры.

Маруся Никифорова. – Даже оскорбительно, ну право.

Каменев. – Однако, факт, что часто ваши части реквизируют хлеб, предназначенный для голодающих рабочих.

Махновец. – Хлеб этот реквизируется чрезвычайками у голодающих крестьян, которых расстреливают направо и налево.

Муранов. – Направо и налево нехорошо, но, я думаю, вы не толстовцы.

Каменев. – Мы тоже за революционный порядок, не за самочинные действия отдельных частей. Мы, например, против погромов, против убийств мирных жителей».

А в розмові з Махном Каменев поцікавився: «Как у вас с антисемитизмом?» На це Махно відповів так: «Вспышки бывают, мы с ними жестоко боремся. По дороге сюда на одной из станций вижу, какие-то плакаты расклеены. Читаю: погромного характера. Вызываю коменданта, требую объяснений. Он ухмыляется. Хвастает, что вполне согласен с тем, что сказано в плакате. Я застрелил его».

Можна згадувати багато прикладів, які говорять про те, як Н. І. Махно боровся за порядок і дисципліну у повстанській армії, вів непримиренну боротьбу з п'янством, насильством і грабунками.

Думаючи про день завтрашній, 28 жовтня 1919 року відкрив роботу з'їзд у м. Олександрівську, скликаний військово-революційною радою Революційної Повстанської армії України (махновців), на якому було оголошено проект Декларації Реввійськради про вільні Ради.

В пункті Декларації про суди говорилося:

«...По вопросу о необходимости организации судебно-административного аппарата мы выдвигаем прежде всего то основное положение, что закостенелый, раз навсегда установленный судебный и полицейский аппарат, равно как и всякие мертвые определенно зафиксированные «своды законов» являются самым грубым нарушением истинного правосудия и подлинной самообороны населения.

Истинное правосудие должно быть делом свободной, живой самоорганизации. Поэтому всякие омертвевшие формы правосудия, судебные учреждения, революционные трибуналы, уложение о наказаниях, полицейские или милицейские институты, чрезвычайки,

тюрьмы и вся прочая старая бесплодная и ненужная ветошь – все это должно отпасть само собой и упраздниться при первых же шагах свободной и живой общественно-хозяйственной организации – равным образом самооборона населения должна быть построена на организации охраны живыми местными силами, но не должна быть делом специалистов-милиционеров. Казенная официальная организация дела правосудия и обороны не только не достигнет цели, но губит в корне всякое правосудие и всякую самооборону».

Махновці не тільки декларували свої погляди та ідеї, а й втілювали в практику. Так, коли у листопаді 1919 року тилові установи і Польове управління повстанської армії залишали Олександрівськ, у місті залишались «некоторые полевые части 1-го Донецкого корпуса, часть корпусной контрразведки и городская самооборона, находившаяся в непосредственном подчинении коменданта города, который кроме того, имел свой штатный отряд полиции махновцев, учрежденный командованием для поддержания порядка и дисциплины на местах расположения войск».

– Для поддержания дисциплины, – згадував В. Ф. Білаш, – была установлена дисциплинарная ответственность и положение, дающее право наказания без суда властью командира (за незначительные проступки), или наказание по суду, в компетенцию которого входило наказание виновных за более важные проступки: мародерство, насилие женщин, присвоение военного имущества, утайка трофейных ценностей, самосудные расстрелы пленных и арестованных, небрежное отношение к военному имуществу и прочее.

В первом случае, за нарушение дисциплины – командир имел право объявить в приказе выговор, принародно пристыдить, а в крайнем случае – выгнать из своей части. Физическое наказание в виде ставки виновных под ранец, назначение вне очереди на дежурство, работу, в разведку и пр. совершенно было отменено.

В другом случае, официально была учреждена система, так называемых «судов чести»: своя часть на открытом собрании выносила то или иное наказание (выговор, перевод на более тяжелую службу, главным образом, – в тыл противника, изгнание из армии, и, наконец, расстрел). Смотря по составу преступления и по мотивам, ради которых оно совершено. Умышленное дезертирство,

Льова Задов

«физическое насилие над женщинами, или над иными гражданскими лицами, сопровождавшиеся либо побоями, либо смертью, явная измена, подлог, использование своего служебного положения в личных корыстных целях – все такие преступления карались смертью».

Для того, щоб контррозвідка і командири не виконували судових функцій, у травні 1920 року було утворено Комісію антимахновських справ при культурно-просвітньому відділі Ради революційних повстанців України (махновців). В Комісію обрали: голову – Н. Зуйченка, членами – Г. Кузьменко, Василевського і Чайковського. Після утворення Комісії категорично заборонялося командному складу і повстанцям армії зі своєї особистої ініціативи розстрілювати полонених червоноармійців і командирів, комісарів і комуністів, міліцейських, комнезамівських і радянських працівників. Їх всіх без винятку належало направляти в Комісію, а також командирів і повстанців – за вчинки заборонені в рядах махновщини.

На підтвердження цього 28 жовтня 1920 року начальник гарнізону с. Гуляй-Поля Клерсон у наказі № 1 пропонував: «Всем командирам военных частей как повстанческих, так и Красной Армии за всеми справками обращаться ко мне (Соборная улица, дом Цапка, против аптеки)». А в директивах Ради Революційної Повстанської Армії України (махновців), виданих тоді ж, для уповноважених по організації махновських загонів 11-м пунктом було записано: «Следить за порядком и братской дисциплиной в частях, ни в коем случае не допускать самовольства, самочинства и бандитизма».

Відношення Н. І. Махна і повстанців до інститутів правопорядку висловлено і в обов'язках, які у 1921 році надавались штабом Революційної Повстанської Армії України (махновців) уповноваженим щодо організації і формування махновських загонів, а саме: «Разгонять и в корне уничтожат милицию, ЧК, продотряды и другие властические и насильственные советские организации».

І як висновок.

Не поважаючи ні поліцію, ні міліцію, Н. І. Махно, приділяв значну увагу громадському порядку на підконтрольній йому терито-

рії. Питанням правопорядку в нього, як ми вже зазначали, займалися тилові частини і сама громада міст і сіл, а в жовтні 1919 року командування Революційної Повстанської Армії України (махновців) наказало чиновникам м. Олександрівська організувати «міську охорону під контролем робітничих організацій... провести набір дружинників». На той час був призначений чи вибраний махновцями начальник міської народної дружини. Тому громадяни з усіма питаннями охорони свого життя, здоров'я, майна від зловмисників зверталися до новоствореного махновцями Управління міської охорони, тобто до народних дружинників.

МАХНОВСЬКА РЕФОРМА ШКОЛИ

Цікавим є ставлення Н. І. Махна і повстанців до школи. Не випадково при Революційно-Військовій Раді армії було створено Культурно-просвітній відділ, який мав шкільну секцію. Керувала нею дружина Н. І. Махна Галина Андріївна Кузьменко як голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки – Союзу Народної освіти – Шкільної комісії.

Функції членів секції зводились до організації шкільної справи, вишукування коштів для роботи навчальних закладів, шляхом залучення до цього батьків

**Французький історик
Олександр Скирда
м. Париж. 2002 р.**

**Вчителька Галина
Андріївна Кузьменко**

учнів, вироблення програми і контроль за її виконанням.

Якою ж бачили махновці школу в недалекому майбутньому і що зробили для досягнення своїх програмних цілей?

Щоб відповісти на це питання, поглянемо, як Нестор Іванович ставився до школи і вчителів. У своїй книжці «Метязная юность» (1888-1917), виданої у 2006 році в Парижі з передмовою Олександра Скирди, французького історика, читаємо:

«Когда мне исполнилось восемь лет, мать записала меня в сельскую школу. Я был хорошим учеником. Учитель был мной доволен, а мать гордилась моими успехами...».

«... Вскоре я стал лучшим учеником по математике и особенно по чтению. Будущее мне вновь улыбалось. Но второй класс оказался для меня последним. Положение нашей семьи стало настолько тяжелым, что проработав все лето поденщиком у хозяина, я был вынужден остаться и на зиму на месте. Я был вынужден вновь вернуться к Янцену. Так закончилась моя учеба». – Из жалем констатував Нестор Махно. Однак шанобливе ставлення до професії вчителя, до його особистості залишилося у Нестора на все життя.

Повернувшись із Бутирської тюрми, попри велику зайнятість громадською роботою, Н. І. Махно цікавився і шкільними справами. З повним розумінням він сприймав участь гуляйпільських учителів у революційному русі.

До цього додамо, що в революційні дні в Гуляй-Полі другою дружиною Нестора Івановича стала вчителька української мови та українознавства Гуляйпільської жіночої гімназії Галина (Агафія) Андріївна Кузьменко, яка народилася 28 грудня 1896 року в селі Піщаний Брід Єлисаветградського повіту (нині Кіровоградська область Добровеличківського району – Авт.). Про це вона писала у своїй автобіографії. Хоча В. М. Чоп називає датою її народження 1892 рік, а В. Голованов – 1894-й.

23 травня 1916 року вона закінчила Добровеличківську жіночу вчительську семінарію Херсонської губернії. І до призначення на роботу в Гуляйпільську жіночу гімназію вчителювала два роки: рік в Добрянській 2-класній школі на Херсонщині та рік в Гуляйпільській 2-класній школі.

З першого липня 1918 року комісаріат Одеської шкільної округи допустив Галину Кузьменко до викладання українознавства та української мови в Гуляйпільських хлоп'ячій та дівочій гімназіях на 1918/19 шкільний рік.

– 3-я дружина Махна (залишимо на совісті гуляйпільської вчительки Наталії Сухогорської, яка в 1919 році опинилася в епіцентрі махновщини, порядковий номер дружини Махна – Авт.) Агафія Андріївна, яка потім називала себе для краси і поетичності Галиною Андріївною, була колись гуляйпільською вчителькою і вва-

жала себе тому благодійницею і патронесою школи й інтелігенції. Викладала вона в школі ще до свого зближення з Махном. Навчала Агафія Андріївна української мови. За переконанням була щирою українкою і стояла за самостійність.

«Дружина Махна справляла враження незлої жінки, – згадувала Н. Сухогорська. – Яюсь вона зайшла в той будинок, де я наймала кімнату, в гості. В котиковому пальті, у світлих ботах, красива, усміхнена, вона здавалась елегантною дамою, а не дружиною розбійника, яка сама ходила в атаку, стріляла з кулемета і воювала. Розповідали про неї, що декількох махновців вона сама убила, спіймавши під час грабунку і гвалтування жінок. Махновці її теж побоювалися. Звали її «матір'ю» так же, як Махна «батьком». Вперше із шкільним питанням, як стверджує Н. І. Махно у своїх «Вспоминаннях», гуляйпільські революціонери зіткнулися після утворення сільськогосподарських комун, організація яких «основувалась на равенстве и солидарности сочленов».

«Ведение хозяйства всей коммуны направлялось общими совещаниями всех членов ее. И лишь школьное дело коммуны еще не было точно определено, потому что старого типа школу коммуны не желали восстанавливать. Из нового остановились на анархической школе Ф. Феррера (о которой часто доклады читала и о которой распространяла брошюры Группа Анархо-Коммунистов), но не имея подготовленных к ней людей, они старались через Группу Анархо-Коммунистов вызвать для постановки этого дела более сведущих товарищей из городов, в крайнем случае, намечалось – первый год обойтись тем, чтобы пригласить в свои коммунальные школы к детям учителей, знающих лишь методы преподавания школьных предметов». Вперше у лютому-березні 1918 року перед гуляйпільськими анархістами-комуністами постало питання заміни «старого типу школи на таку, яка б відповідала тодішнім реаліям і вони звернули свою увагу на шкільну систему анархіста Франциско Феррера. Хто такий Франциско Феррер?

Франциско Феррер (1859-1909) – відомий ліберальний діяч Іспанії. За професією вчитель і лікар, засновник «Сучасної школи». Відкриваючи школу, 9 вересня 1901 року він заявив: «Я – вчитель; я люблю дітей більше всього на світі. Я хочу внести свою часточку в боротьбу за волю нового покоління, готового зустріти нову еру».

Ф. Феррер створив концепцію «раціонального виховання», під ним він розумів інтелектуальний, фізичний і моральний розвиток особистості дитини з максимальним врахуванням його інтересів та індивідуальних особливостей.

Вихователь, на думку у Ф. Феррера, у своїх діях повинен виходити з інтересів дитини: «Вся цінність виховання повинна полягати у повазі до дитини до... волі дитини».

Феррер вважав недопустимим підпорядкування школи державі і церкві. У «Сучасну школу» приймали дітей віком з 5 до 12 років незалежно від статі і матеріального становища. Їх розподіляли по класах в залежності від знань. Феррер відмовився від покарань учнів, а також від оцінок. Традиційному розподілу освіти на початкову, середню і вищу теоретик і практик лібертарної педагогіки протиставив ідею «всєбічного виховання» – єдиної школи. «Сучасна школа» давала дитині єдину, всєбічну і закінчену освіту, яка поєднувала в себе елементи початкової, середньої і професійної. При школі працювали майстерні, там дітей за їх бажанням навчали ремеслу, яке могло б їм згодитись у майбутньому. Навчання в школах тривало 4 роки. Центральне місце в навчанні займало вивчення природничих наук. Заняття проходили у формі бесіди вчителя з учнями, складались із наочних уроків і освітніх прогулянок (на природу, на фабрики і т. д.). На уроках оцінок не ставили.

А чим же стара школа, до якої чимало сил, старань і коштів доклав у другій половині дев'ятнадцятого століття один із творців земських народних шкіл барон Микола Олександрович Корф, що дозволило Олександрівський повіт (куди входила і Гуляйпільська волость) назвати «Педагогічною Меккою», не підходила махновцям.

Франциско Феррер

Микола Олександрович
Корф

Доброю ілюстрацією цих настроїв є стаття «Школа й життя», вміщена у газеті «Шлях до волі» 7 грудня 1919 року. Автор, що ховається за псевдонімом «Тутешній», визначає п'ять основних вад старого шкільництва, які треба було обійти в майбутньому. Це невідповідність шкільної програми вимогам реального життя (1), недостатня кількість шкіл (2), низька якість навчання, «так що бідолахи-учні, що поскінчали школи, все своє життя тільки лаяли школи» (3). Певно, спираючись на свій особистий досвід, автор продовжує: «А навчання по всіх школах провадилось так, що бодай би його й не згадувати! За увесь час навчання звертали увагу, головним чином, на літеру «Ъ...» та дивились на те, аби учні вміли «рассказывать прочитанное», а чи розуміє учень те, що розкажує, – хто його знає! А задачі які давали?! – для чого тільки й кому потрібно було так мордувати дітей, знущатися над бідолашними?! Історія, якої вчили дітей, це була байка, а не історія; вчили географії, а школи не бачили того, про що вчили. Скінчить хлоп'я школу, одержить свідоцтво, а через тиждень вже нічого й не знає, й не пам'ятає: знову такий розумний, як і до школи був, і нема в нього ніякої любові до школи і самонавчання. Школа тільки покалічила його». Далі йшли закиди до байдужої щодо шкільних проблем освітянської бюрократії (4). Остання вада – «страшенно пригнічене становище вчителів» (5) дає підстави вважати, що «Тутешній» саме і був одним з сільських інтелігентів, що у 1919 р. пристав до махновських повстанців.

Зазначимо, що на 1913 рік у Гуляйполі налічувалося 1410 дворів, у яких мешкало 16151 чоловік. У селі діяло п'ять земських шкіл, одна церковно-парафіяльна, одна фабрична, одна швецька, дві єврейські школи.

Згодом – у 1916-1918 роках – діяло три гімназії, училище типу реального. У гуляйпільських гімназіях, як годиться, поряд з іншими предметами вивчали російську, німецьку, французьку мови та латину.

Не випадково 2 травня 1919 року командуючий Українським фронтом В. А. Антонов-Овсієнко у таємній «Записке о Махно» голові РНК УСРР Х. Г. Раковському і наркомвійськ-

В. Антонов-Овсієнко

кому М. І. Подвойському повідомляв: «Организационная работа в районе заметна: налаживаются детские коммуны, школы; Гуляй-Поле – один из самых культурных центров Новороссии: здесь три среднеучебных заведения и т. д.».

А. В. Савченко у книжці «Махно», виданій у Харкові у 2005 році, твердить, що в Гуляйполі було «8 шкіл, вище початкове училище, 2 гімназії, сінематограф, 3 церкви, синагога, банк, театр. Діяли підприємства: сільськогосподарських машин, обозне, деревообробне...».

У 1919 році Наталія Сухогорська свідчила, що в Гуляйполі: «При мне там было 3 гимназии, высшее начальное училище, с десятком приходских школ, 2 церкви, синагога, банк, много мельниц и маслобоен, кинематограф. Население – в подавляющем большинстве украинцы. Великороссов в Гуляй-Поле мало – больше учителя и служащие. Наоборот очень много евреев-купцов и ремесленников, очень дружно живущих с украинским селянством».

Отже, перед махновцями постало питання «заміни» старої «корфівської» школи на нову, але ніхто не знав, як це зробити. І «у першій половині 1919 року шкільна галузь у районі опинилася під керівництвом відомої анархістки Марусі Никифорової, відстороненої за рішенням ревтрибуналу на півроку від політичної діяльності». А після реорганізації Революційної Повстанської армії України (махновців) цю місію з 1 вересня 1919 року поклали на створену у складі Культпросвітвідділу Шкільну секцію, яку очолила Галина Андріївна Кузьменко.

Шкільна секція, як і все революційне повстанство, боролася за втілення в життя програми або точніше положень «Декларації Революційної Повстанської Армії України (махновців)». У першому розділі «Радянський лад» цієї Декларації було записано так: «При Радах створювалися відділи: медичний, санітарний, навчально-виховний і дорожньої справи тощо». Дослідників махновщини не може не зацікавити і третій розділ «Декларації» «Національне питання», де записано: «Будь-яка національність має повне право вільно користуватися своєю мовою, своїми звичаями, своїм віруванням і обрядом, організовувати національні навчальні заклади і установи, берегти, підтримувати і розвивати національну культуру». Це положення актуальним є і для нас, хто вже двадцять сім років живе в самостійній, незалежній Україні.

Проект «Декларації» розробив культпросвітний відділ Військово-Революційної Ради армії у вересні-жовтні 1919 року, а 20-го жовтня на засіданні Ради цей проект було прийнято.

Програму (Декларацію) прийнято. Бери і виконуй, але в умовах безперервних бойових дій армії зробити це дуже складно. Договір підписаний між махновцями і радянською владою восени 1920 року «впервые после долгого периода непрерывной войны открывал району некоторую возможность спокойного общественного строительства...».

«Не меньшее внимание трудящиеся Гуляй-Поля уделили вопросу о школе. Многочисленные нашествия различных армий отозвались крайне губительно на школьном деле в районе. Учительский персонал, давно не получая никакого содержания, разбрелся, устраиваясь ради пропитания как попало. Школьные здания опустели и замерли. В период соглашения махновцев с советской властью школьный вопрос живо и непосредственно заинтересовал массы. Решения его махновцы поставили в плоскость самоуправления трудящихся. И школьное дело, говорили они, как и все прочее, вытекающее из основных потребностей трудящихся, есть дело местного трудового населения. Об обучении своих детей грамоте и наукам оно непосредственно само должно заботиться. Но это еще не все. Беря в свои руки дело обучения и воспитания молодого поколения, трудящиеся очищают и возвышают саму идею школы. В руках народа школа становится не только источником знания, но и средством воспитания и развития свободного человека, каковым должен быть каждый труженик в свободном трудовом обществе. Следовательно, с первого момента самоуправления трудящихся школа должна быть независима не только от церкви, но и в такой же мере и от государства».

Далі Петро Аршинов пише: «...Руководимые этой мыслью гуляйпольские крестьяне и рабочие воодушевленно приветствовали мысль об отделении школы от государства, о полной независимости ее от последнего – так же, как и от церкви. В том же Гуляй-Поле оказались последователи и проповедники идей свободной школы Франциско Феррера, а также теории и практики идеи единой трудовой школы».

Реформа освіти за махновцями могла іти у двох напрямках – за системою Франциско Феррера і школа могла розвиватися як «єдина трудова». Ідею «єдиної трудової школи» почав підтримувати і Н. І. Махно, що знаходився в селі на лікуванні.

«Новая постановка вопроса школьного дела вызвала сильное движение и подъем среди гуляйпольцев. Большинство культурных работников из крестьян потянулись к этому делу. Нестор Махно, хотя и имел в это время тяжелую рану в ногу, живо интересовался ходом его, аккуратно посещая все собрания гуляйпольцев по школьному вопросу и даже попросил знающих лиц сделать ему несколько докладов-лекций по теории и практике единой трудовой школы».

На розвиток шкільної справи наклав відбиток той грізний воєнний час, коли Г. А. Кузьменко як голова Союзу народної освіти і Шкільної секції практично нічого не встигла зробити, крім воєнізувати школу. «Школа была военизирована, отчего учащиеся проводили военные занятия, которые заканчивались порой настоящими побоищами. Последние являли собой страшные инциденты доходившие до убийства.

Так, Гуляй-Польская школа разделилась на махновцев и белых. Пошла стройная атака на махновцев, «белые» ученики поймали мальчика «махновца», повесили его по приказу командира: «Пусть повисит, пока я управлюсь с махновцами и не свисну». Но этот 12-летний командир так увлекся боем, что забыл «свиснуть», и мальчика сняли из петли мертвым и отдали на попечение 10-летним сестрам милосердия, которые, перепугавшись, убежали и сообщили об этом родителям.

В с. Новосасовке школа также разделилась на два лагеря: «махновцев» и «белых». Вышли в поле, захватили стадо скота, выбрав лошадей и старых лошадей под кавалерию. Атака сопровождалась метанием камней со стороны «махновцев» в кавалерию «белых». В результате убиты – седок и лошадь.

Такие моменты развращали учеников, отчего было запрещено младшим классам производить боевые маневры, а ограничиваться исключительно одиночными и групповыми занятиями в строю.

Военным образованием увлеклись, кроме учеников и те подростки, которые не были организованы школой. Они обучались вместе со школьниками старших классов. Школьная секция не проводи-

ла никаких занятий в армии, отчего она была организацией чисто гражданской.

20 жовтня 1919 року газета «Путь к свободе» (№ 11) вмістила статтю Сергія Бугаса «Дом юношества», у якій автор пише: «Задача сегодняшнего дня – строительство социальной жизни на началах свободы и равенства. Ярko, как никогда, стоит перед российским рабоче-крестьянским юношеством необходимость воспитать в себе ту мощь и силу, организованность и подготовку, которые помогут ей закрепить завоевания революции и обеспечить естественное развитие свободной общественно-социальной жизни. Организация юношества есть насущная задача момента».

Що ж конкретно гуляйпільці зробили в області шкільної справи? «Крестьяне и рабочие всем селом обязались взять на содержание учительский персонал, необходимый для обслуживания всех школ села (в Гуляй-Поле имелось несколько начальных школ и две (правильно – три – Авт.) гимназии). Была создана школьная комиссия из представителей крестьян, рабочих и учащихся, которой были поручены учебно-организационная, а также хозяйственная сторона школьного дела. Приняв принцип отделения школы от государства, гуляйпольцы приняли также схему свободного обучения в школах, сходную со схемой свободной школы Франциско Феррера. В этом отношении школьной комиссией был разработан определенный план и подготовлена большая теоретико-организационная предварительная работа...».

Одночасно з цим, зазначає Петро Аршинов, у Гуляй-Полі були організовані заняття з неграмотними і малограмотними. Знайшлися люди із серйозною підготовкою і багаторічним стажем, спеціалісти з навчання грамоті дорослих.

Ідею реорганізації школи гуляйпільські «вчителі сприйняли без особливого ентузіазму, але досить прихильно». Бійці повстанської армії допомагали школам і дитячим притулкам грішми та харчами.

28 листопада 1919 року на засіданні «Реввоенсовета и штарма» прийняли резолюцію, в якій другим пунктом записано: «На основании доклада Комиссии по пособиям, отпустить 525 тысяч рублей для ремонта, прокормления и содержания приютов, а также добавит субсидию 25 тысяч рублей на содержание и снабжение медикаментами приютской больницы, ввиду массового заболевания детей».

Махновці до останнього дня перебування в Катеринославі надавали допомогу бідному населенню. «Таким же путем была оказана помощь городским детским приютам: выдано деньгами около миллиона рублей, и, кроме того, немало продуктами – мукой, салом и колбасой. Надо отдать справедливость махновцам после добровольцев приютские дети в течение месяца «подкормились».

Шкільна комісія (секція) вважала одним із актуальних питань про мову викладання в школі і мала намір, щоб його вирішив IV районний з'їзд рад, але делегати заявили, що з'їзд вважає неправомірним для себе вирішувати питання про взаємовідносини в Україні російської та української мов і що цю проблему мають вирішити з'їзди майбутнього. Тому культпросвітньому відділу Революційно-Військової ради довелося вирішувати це питання самому.

18 жовтня 1919 року в газеті «Путь к свободе» було надруковане його програмне оголошення: «Революційне повстанство, дотримуючись принципів істинного соціалізму, не може силувати природні потреби народу українського. Тому питання про мову викладання в школах має бути вирішене не армією, а лише самим народом в особі батьків, вчителів і учнів... Наказ ген. Май-Маєвського, що забороняв материнську мову в школах, віднині скасовується як силою нав'язаний нашим школам. В інтересах духовного розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схиляється місцеве населення... і воно, а не влада і армія має вільно і самостійно вирішувати це питання».

Під час громадянської війни актуальним питанням було і забезпечення шкіл педагогічними кадрами. Про це свідчить оголошення ініціативної групи бердянських вчителів, опубліковане 26 жовтня 1919 року в газеті «Вольный Бердянск»: «Ввиду отъезда многих преподавателей с кадетской армией, учебные занятия в некоторых школах города и уезда не проводятся. В то же время в городе имеется масса безработных учителей, которые могли бы продолжить прерванные занятия. На основании вышеизложенного инициативная группа безработных учителей и учительниц приглашает товарищей на собрание, имеющее быть 26 октября в воскресенье в 11 час. дня в помещении культурно-просветительного отдела (Биржевой проспект, 9)».

Шкільна секція у своїй роботі звертала увагу і на навчання ро-

бітничої молоді. 27 листопада газета «Шлях до волі», що виходила в м. Катеринославі, запрошувала всіх учнів з'явитися на Перші Катеринославські Вечірні курси Робітничої Молоді.

Махновська реформа школи передбачала відділення її від церкви, а конкретно – заборони викладання дітям в школах «Закону Божого». У жовтні 1920 року на засіданні Гуляйпільської сільради виступав представник культпросвітвідділу анархіст-«набатовець» І. Теппер з вимогою вилучити зі шкільної програми «Закон Божий». Виступаючого селяни звинуватили у «безбожництві, більшовизмі й намаганні дискредитації руху». Тільки тоді, коли Г. А. Кузьменко заявила, що відсутність «Закону Божого» негативно відіб'ється на моральному вихованні дітей, це рішення було ухвалено більшістю Гуляйпільської ради.

Проблемою в тодішніх школах була наявність у класах переростків віком до 20 і більше років. Деякі з них були активними махновцями і до школи ходили від випадку до випадку. Як згадувала гуляйпільська вчителька Н. Сухогорська, вони погано навчались і навіть погрожували педагогам, щоб ті переводили їх до наступних класів. (Лякали вчителів батьком Махном, але той у справі педагогів не втручався).

– Відступ у листопаді 1919 року повстанської армії на Правобережжя, – зазначав В. М. Чоп, – застав Шкільну секцію, коли вона ще не завершила свій організаційний період, не встигнувши провести жодного із запланованих з'їздів батьків і вчителів, хоча і встигла створити Союз учителів, головою якого було обрано Г. А. Кузьменко. У час мирного перепочинку восени 1920 року справу шкільного реформування було продовжено. Але війна, невплата зарплати змусила вчителів рятуватись від голоду, покидаючи шкільні приміщення і прилаштовуючись до нових реалій життя.

Кривавий вихор громадянської війни не дав задумане втілити в життя, бо за саркастично-зневажливим виразом В. Голованова: «Махновская республичка просуществовала-то всего полтора месяца в кольце фронтов – за это время ни одна власть ничего не успела б сделать. Если бы Махно продержался подольше и при нем, можно не сомневаться, как-нибудь все бы устроилось». До сказанного тільки додам, що «Махновская республичка» простяглась на шістсот кілометрів з півночі на південь, і на стільки ж – із заходу на схід.

МАХНО І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Гуляйпільська земля здавна славиться своїми синами і дочками, які, наслідуючи приклад своїх предків, в міру сил і здібностей боролися за вільну і незалежну Україну. Всіх їх імен, ми не знаємо, але віддамо шану тим, хто за цю справу поклав своє життя і про кого нам вдалося дізнатися.

Коли у березні 1917 року вчорашній політкаторжанин Нестор Іванович Махно повернувся у Гуляй-Поле, то він застав його революційно збуреним, де поряд з групою анархо-комуністів діяла «українська організація шовіністів-«революціонерів». Кого ж Н. І. Махно називав українськими шовіністами-«революціонерами»?

Як не дивно, ними стала група гуляйпільців, що (на відміну від ідеалу анархо-комуністів і Махна) стояла на позиціях Української Центральної Ради, і була за державну незалежність України. У групу соціалістів-революціонерів входили агроном, голова «Просвіти» Дмитренко, П. Семенюта (Рябко), А. Волох, Волков і Прихідько. Чотири останні – прапорщики. Більшість із них великі землевласники. Якщо вірити Н. І. Махнові, то соціалісти-революціонери боролися не за Україну, а за свої землеволодіння та із анархістами-комуністами.

«Багато земляків-офіцерів, вихідців із селянського середовища, які повернулися з фронтів першої світової війни, заможна частина селян, яких Ленін поголовно вважав ворогами, дрібна буржуазія покладали надію на Центральну Раду і сподівалися, – зазначає доктор економічних наук, професор І. С. Бик у статті «Тернистий шлях свободи», 4 липня 2015 року), – що, нарешті, розірвуться пута і Україна вирветься з-під гніту Російської імперії.»

На одному із мітингів у Гуляйполі соціалісти-революціонери агітували селян за підтримку Української Центральної Ради, але анархо-комуністи на чолі з Махном прийняли резолюцію, в якій оголосили війну Українській Центральній Раді за зраду національних інтересів (приведення німецько-австро-угорських військ на територію України). Першим у цій війні загинув прапорщик Павло Семенюта (Рябко).

«Численна родина Биків з прихильністю зустріла Перший Універсал Української Центральної Ради від 10 червня 1917 року, –

далі цитуємо І. С. Бика, – Тихін Бик і його старший брат Явтух не вбачали перспективи в махновщині. У своїх спогадах Махно дванадцять разів із зубовним скрипом згадує Тихона, звинувачуючи його, як і інших українців – прихильників Української Центральної Ради, в шовінізмі, змові з німецьким командуванням, хоч сам визнає, що це базується на чутках (Нестор Махно. Воспоминания. Книга 1. – Париж. 1936-1937. – Харьков. Изво «Скорпион», 1998, с. 201-204)».

**Іван Сергійович Бик –
доктор економічних
наук, професор, академік**

У листопаді 1920 року Махно власноруч розправився з одним із непокірних братів Биків Явтухом. «Це була помста всьому Биківському роду, – пише Іван Сергійович, – який відкинув махновщину, замішану на примарній ідеї анархо-комунізму. Сьогодні це особливо видно на фоні самовизначення народів і становлення національних держав».

На жаль, ще й досі ми мало знаємо про діяльність у нашому регіоні прихильників не тільки Української Центральної Ради, а й інших державних формувань.

Цікавим і неоднозначним було ставлення Н. І. Махна до українського питання. Спочатку він не ідентифікував себе як українця, бо розмовляв і читав російською мовою, але поступово під дією різних чинників його позиція в цьому питанні поступово змінювалася. Про це згадували і майбутній український письменник Мирослав Ірчан, що побував у махновській армії, і дослідник махновського руху Петро Аршинов.

І не випадково Нестор Махно висловлював жаль, що «Спогади» його виходять не в Україні і не українською мовою. «Культурно український народ шаг за шагом идет к полному определению своего индивидуального своеобразия и это было бы важно.

Но в том, что я не могу издать своих записок на языке своего народа, вина не моя, а тех условий, в которых я нахожусь».

Нерозуміння загальноукраїнських проблем спонукали Махна до боротьби з Українською Центральною Радою, Директорією, військом Симона Петлюри, бо кожне державне формування чи їх за-

хист він вважав протинародними, тих, хто їх захищав, – ворогами революції і українського народу. Такою для Махна була і гуляй-пільська група соціалістів-революціонерів.

ВНЕСОК МАХНОВЦІВ У РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Свій внесок в розвиток культури і народної творчості зробили і бійці Революційної Повстанської армії України (махновців). Так у її надрах народилася пісня «Розпрягайте, хлопці коні» автором якої за спогадами дружини Н. І. Махна Галини Андріївна Кузьменко є махновець Іван Якович Негребицький.

Доктор філології, професор Ф. П. Погребенник, відомий знавець української пісні, підтвердив, що пісня «Розпрягайте, хлопці коні» датується 1918-1919 роком:

«Розпрягайте, хлопці коні.

Та й лягайте спочивать».

– І ніякого приспіву, ніякої «раз, два, три, калино», як її тепер виспівують не було, просто повторювали два останні рядки кожного куплета. А співали ще наші хлопці, – згадувала Г. А. Кузьменко так:

*«Запрягайте, хлопці коні.
Годі вже вам спочивать.
Та поїдем з Гуляй-Поля
Щастя-волю здобувать»!*

В період громадянської війни активну культурно-просвітню роботу серед населення проводив культурно-просвітній відділ армії повстанців (махновців), який ділився на два підвідділи: організаційно-пропагандистський і агітаційно-пропагандистський. Головне його завдання – ведення широкої культурно-політичної і організаційної роботи серед селян, робітників і армії.

**Поет-пісняр
в армії Махна
Іван Негребицький**

Агітаційно-пропагандистський підрозділ мав такі секції: 1) преси, 2) усної пропаганди, 3) театральну, 4) шкільну та інші.

Про роботу шкільної секції, якою керувала Г. А. Кузьменко, мова йшла у книжці: «Освіта Гуляйпільщини. Частина 1». Дніпровський металург, 2011 р.). Тепер звернемо увагу на роботу театральної секції, якою керували махновські артисти-любители: Микита Конопля (завідуючий) і Циганок (заступник). Секція ділилась на групи: музикальну, драматичну, оперну, сатиричну.

Музикальна, хорова і сатирична групи були лише при ротах, ескадронах і батареях. Струнні і духові оркестри діяли при штабі армії, штабах корпусів і деяких полків.

Низовий апарат музикальної групи складався із повстанців-віртуозів, які грали на гармошці чи баяні. Цей народний інструмент панував у частинах. Відпочинок завжди супроводжувався музикою і танцями. Штатні гравці об'єднувались разом. Штатна гармошка купувалась на гроші армії і знаходилась, крім штабу, в одному із взводів. Крім того, полки мали струнний оркестр, який за своєю організацією не поступався оркестрам гармошок.

В книжці О. В. Білаша і В. Ф. Білаша «Дороги Настора Махно» на 46 сторінці читаємо: «Улиця пестрила множеством людей, тут и бородачи в потрепанных полушубках с винтовкой на плече, тут и школьник, выросший из пальто, с обрезом в руках носится в кругу. Гармошка фальшивила в дюжих руках парня, и он заглушал ее новыми куплетами «Яблучко»:

*«...Махнов-чики-чики,
Славні хлоп-чики-чики
Потопились у Дніпрі
Як гороб-чики-чики»...*

Або інший приклад із згаданої книжки:

«Позади стационанного здания играла гармошка, слышались заливастские выкрики: «Ой, яблучко, куда котисься, попадешь к Дерменжи, не воротишься».

Віктор Федорович Білаш – начальник штабу Революційної Повстанської армії України (махновців)

І далі. «Мы пошли посмотреть. Человек двести стояли кольцом. В середине носился в присядке плотный мужчина средних лет. Длинные черные волосы свисали на плечи, падали на глаза. «Расыпались лимоны по чистому полю, убирайтесь кадеты, давайте нам во-о-лю!» – выкрикивал он.

– Это наш батько Дерменжи, – пояснил один из повстанцев».

Сатирики і співаки супроводжували відпочинок піснями і дошкульним глузуванням, обираючи тему на злобу дня, між ними були дотепні і талановиті хлопці. Під час таких «концертів» і виникали різні махновські «Яблучка»:

*І шумить, і гуде –
Махно-батько іде.
За собою з Гуляй-Поля
Ціле військо веде.*

Або:

*Єх, яблучко,
Половиночка.
А наш батько Махно,
Як дитиночка.*

Або:

*В Гуляй-Полі дощ іде,
А в Пологах слизько.
Утікайте, біляки,
Бо Махно вже близько!*

Або:

*Єх, яблучко,
На чотири часті
На давайте, мужики,
Комісарам власті.*

Або:

*Ой, яблучко,
Куди котишся?
До махновців попадеш
Не воротишся!*

Або:

*Ой, яблучко,
Наливається.
Махно білих загнуждав
Та й катається!*

Або:

*Ех, яблучко, із листочками,
Їде батько Махно із синочками,
Із Вдовиченком, із Куриленком,
Із найменшим сином, із Чуприненком.*

Обкладинка книжки
«Гоп, куме, не журись»

В репертуарі махновських «артистів» були й інші «Яблучка», частівки, приказки, прославилися повстанці своїми дотепниками й жартівниками.

До речі, усна народна творчість про Н. І. Махна і махновців зібрана у збірник «Гоп, куме, не журись...». (Дніпровський металург, 2008 р.).

Драматична і оперна група комплектувались не тільки із професіональних артистів, але і любителів. Останніх було більше. Грали одні краще, інші гірше, але із завяттям і це дуже подобалось глядачам.

Детальніше про роботу драмгуртківців і про театр «Колізей»

мова йтиме далі. Тут лише зазначимо, що в «Декларації революційної Повстанської армії України (махновців)» про побудову нового суспільства записано у розділі «Національне питання: «Всяка національність має повне право користуватися своєю мовою, своїми звичаями, обрядами, віруваннями, зберігати й розвивати національну культури», а в розділі «Культурно-освітня справа» наголошено: «Це не монополія держави чи уряду, а вільна творча спра-

ва осіб та організацій, вільно об'єднаних між собою, діяльність яких буде спрямовано на забезпечення духовного розвитку населення». Ці ідеї махновцям не вдалося втілити в життя.

Незважаючи на перипетії громадянської війни, культурне життя в Гуляй-Полі продовжувалося.

МАХНОВСЬКИЙ ТЕАТР

Розуміючи, яку роль в частинах Червоної Армії відігравали політвідділи, Н. І. Махно організував при штабі Револуційної Повстанської армії України (махновців) відділ, який займався політичним і культурним «просвещением» повстанців.

Культурно-просвітній відділ (про його структуру мава вже йшла – Авт.) мав секцію театральну. Нею керували артисти-любители Микита Конопля (завідуючий) і Циганок (заступник).

Микита Конопля – гуляйпільець із бідної селянської сім'ї.

Циганок – уродженець села Михайло-Лукашевого, теж із бідної селянської сім'ї, пізніше – агроном.

З липня 1920 року керував театальною секцією український повстанець, поет Антон Матросенко (1888-1921), який народився в батрацькій сім'ї в селі Софіївці Бердянського повіту.

Анархіст-комуніст новоспасівської групи з 1907 року. Природжений артист, хороший танцюрист і масовик. Активний учасник повстання проти гетьмана. У Повстанській армії з перших днів її організації. З липня 1920 року – член культурно-просвітнього відділу і завідуючий театальною секцією. У квітні 1921 року в районі села Новоспасівки (тепер – Осипенко – Авт.) під час арешту застрелився.

Про це так написали О. В. Білаш і В. Ф. Білаш у книжці «Дороги Нестора Махно»: «Вдовиченко, будучи ранен, скривався на хуторах с А. Матросенко, здесь был застигнут красным карательным отрядом Зверева. В результате чего – Матросенко застрелился, а Вдовиченко тяжело раненый в голову, был взят в Александровскую ЧеКа» (С. 506-507).

Драматична і оперна групи секції комплектувались не тільки із професіоналів артистів, але і з любителів, останніх було значно більше. Одні грали задовільно, інші – ні. Серед них було багато жінок. П'єси із бойового життя повстанців давав махновцям анархіст-

італієць, який приїхав у махновщину для зв'язку і залишився до 1921 року, поки не потрапив у полон до будьонівців. Він писав гарні п'єси.

Культурно-просвітній відділ старався якомога раціональніше використовувати перерви між боями, щоб проводити роботу серед повстанців і мирного населення. Часто у звільнених районах вивішувались яскраві оголошення про проведення того чи іншого спектаклю. Адаже в махновській армії був свій похідний театр, яким керував режисер анархіст-набатовець Лейба Лейхстенлейб (Лев Грозний). До речі, після розриву стосунків з Махном Грозний «загнав» на товкучці на метри, як мануфактуру, завісу, яку використовували в похідних виставах, взяту із мелітопольського міського театру.

Про діяльність театральної секції так писав у книжці «Истории махновского движения» (Берлін, 1923 р.) колишній керівник культурно-просвітнього відділу Петро Аршинов: «И театру повстанцы уделяли большое внимание. Еще до соглашения с большевиками, когда повстанческой армии приходилось изо дня в день принимать бои с многочисленными противниками, при ней постоянно сохранялась театральная секция из самих повстанцев, которая, насколько позволяла боевая обстановка, ставила пьесы частью для повстанческой массы, частью для крестьян.

В Гуляй-Поле имеется довольно большое театральное здание. Но профессиональные артисты в селе всегда были редкостью. Гуляй-Поле обходилось обыкновенно местными любительскими силами крестьян, рабочих и сельской интеллигенции, т. е., главным образом, учащихся и учащихся. За время гражданской войны, жестоко разорившей Гуляй-Поле, интерес у гуляйпольцев к театру несколько не ослабел, а даже возрос. В дни соглашения махновцев с большевиками, когда в связи с договором была снята блокада, театр в Гуляй-Поле ежедневно переполнялся тружениками; при этом крестьяне, повстанцы и их жены были не только артистами: на сцене шли пьесы, написанные ими же самими».

– Отметим одну пьесу, – зазначає П. Аршинов, – написанную гуляйпольським крестьянином, принимавшем участие в разных фазах повстанческого движения. Она называется «Жизнь махновцев» и состоит из нескольких актов. Пьеса знакомит нас с летом 1919 г.,

когда денкинская армия заняла всю Украину. В свободных дотоле селах появились приставы, офицеры. С первых же дней их приход да возродилось старое притеснение и угнетение трудящихся. Крестьян жмут на каждом шагу, реквизируют их имущество, производят беспрестанно обыски, ища махновцев. Происходят избиения и расстрелы старых и малых. Дух возмущения загорается в крестьянах. В разных местах они собираются в группы, обсуждают тяжелое положение, готовятся к восстанию и невольно обращают свои взоры и свое сердце к Махно, три месяца назад отступившему под напором армий Деникина и Троцкого.

Однако слухи несутся, что Махно, разбив денкинцев, вновь идет по Украине и приближается к Гуляй-Полю. Это придает смелость и вливает энергию в гуляйпольцев. Они, слыша, как в отдалении грохочут орудия махновцев, встают, вступают в жестокую борьбу с денкинцами и изгоняют их при поддержке махновской кавалерии.

Пьеса ярко отображает жизнь украинского села лета 1919 года. В ней представлено много народного горя, искреннего, душу захватывающего волнения, революционного подъема и героизма, и она все время держит зрителей в напряженном состоянии.

Через те, що ходіння в театри було масовим і сестри милосердя, забуваючи про свої прямі обов'язки, відвідували театри, командир 5-го Кубано-Задніпровського кавалерійського повстанського полку військ імені Батька Махна 1 грудня 1919 року видав наказ № 51 про заборону сестрам милосердя без дозволу командира полку відвідувати театри.

А командир 1-го Донського корпусу О. Калашников у грудні 1919 року у Зверненні до повстанців звертав увагу на те, що «театры, которые должны дать хорошее, полезное, превращены в кабачки (мова йшла про Катеринославську губернію – Авт.). И вы, товарищи артисты, дайте нам просвещение, но не разврат».

Відзначимо і те, що масові видовища закінчувалися аукціоном, на якому продавались то жіночі хустки, то фунт цукерок, то пляшка горілки і т. п., спектаклі частіше за все були платні. Кожний присутній платив стільки, скільки вважав за потрібне. Зібрані кошти направлялися на користь поранених повстанців.

При першій-ліпшій можливості театр «Колізей» у Гуляй-Полі охоче відвідував Н. І. Махно із дружиною Г. А. Кузьменко, на них

приходила і гуляйпільська інтелігенція, український поет Грицько Кернеренко, художник Вучічевич.

Напередодні 105-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка в Гуляйпільському кінематографі було дано велику театральну виставу.

Театральна трупа, яка збереглася, хор і оркестр підготували репертуар із творів Т. Г. Шевченка.

Зал був переповнений.

«Вечер начался выступлением хора: «Реве та стогне Дніпр широкий...».

Все встали и слушали песню стоя.

Театрализованная биография Шевченко была настолько трагична, близка и понятна каждому, а исполнялась с такой душевностью и драматизмом, что многие плакали, не стесняясь своих слез. Каждый за эти минуты как-будто вновь проживал свою жизнь.

Дальше в музыкальном сопровождении следовали одно произведение за другим.

Первое отделение закончилось «Заповітом»:

*«Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...».*

Во втором отделении была показана драма «Назар Стодоля».

Долженко, наплакавшись, восхищался: «Вот это воздействие, вот это чистилище, выходишь как-будто другим, а патриотизма и самосознания хоть отбавляй...».

11 березня 1920 року теж відбулася вистава, присвячена пам'яті Т. Г. Шевченка, про це записала у «Щоденнику» Г. А. Кузьменко: «І наших було багато. Все пройшло гаразд».

* * *

У культпросвітньому відділі Револуційно-Повстанської армії України (махновців) працювали освічені, культурні люди, які могли виступити із запальною промовою перед повстанцями та трудовим населенням і бесіду провести, і лекцію прочитати, і зазяття провести, і статтю в газету написати, і масово-культурний захід ор-

ганізувати і т. п. Серед них перш за все назвемо Н. І. Махна, В. Волина, П. Аршинова, В. Куриленка, Лашенка, Попова, Матросенка, Г. А. Кузьменко, А. Буданова (з 29 травня 1920 р. – начальник культпросвітвідділу), Веретельникова. Це також – Т. Чорний, Капельгородський, Калашников, Гавриленко, Павловський, Володін, Губенко, Уралов, Могила, Марк Мрачний, Яків Іщенко, Микита Конопля, Циганок, Ісак Теппер (Гордеев), Т. Вдовиченко, Олександр Чорняк, Яков Суховольський (Алий), Йосип (Емігрант) Гутман, Жук (в грудні 1920 р. – завідуючий культурно-просвітнього відділу Повстанської Запорізької групи військ України імені Батька Махна), Олена Келер – секретар культпросвітвідділу ВРР, Давид Коган (у листопаді 1920 р. стояв на чолі організаційно-літературної роботи у Махна).

Так розповідав про Антона Матросенка майбутній художник Олександр Володимирович Коморний, який в розпал громадянської війни написав портрет батька Махна. Майбутній художник 1918 році проживав у селі Андріївці – волосному центрі Бердянського повіту і займався живописом в студії художника Анастасія Олексійовича Брянцева – викладача креслення і малювання в гімназії. Вперше він побачив Матросенка на мітингу, але чомусь називає його начальником культпросвітвідділу штабу махновської армії: «Речь свою оратор держал на украинском языке и в стихотворной форме – вынул из кармана шубы «Кобзарь» Тараса Шевченко и с большой выразительностью читал оттуда выдержки. Публика живо аплодировала».

Оформляючи у Культпросвітвідділі полкові і ескадронні прапори махновської армії, О. В. Коморний познайомився там з юним піаністом Володею Московченком, родом із села Каменського (нині – м. Кам'янськ). Матросенко взяв його у відділ артистом естради, разом з каруселлю і шарманкою. Тут на стіні Коморний намалював клеєвими фарбами портрет Тараса Шевченка і написав під ним цитату: «Учитесь, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!».

На стіні висіла велика карта Російської імперії і рядом в позолоченій рамі – портрет Нестора Махна, який написав Брянцев.

В. О. Коморний пригадував один із концертів, який прохо-

див у глядацькому залі товариства «Просвіта», на якому виступали заїжджі артисти. Російські народні пісні і романси виконувала Щербина-Башарина, Льова Задов артистично виконав куплети, блискуче виступив ілюзіоніст-гіпнотизер Георгіни. «Заморочив публику, он заставлял неуклюжих громил прыгать, как детвора, на сцене, купаться в реке, сняв штаны, чем довел зал до истерического хохота.

Когда махновцев в зале не было, Володя Московченко садился за пианино и по нотам играл классические вещи, напевал арии из опер, мужские и женские. В такие минуты мы переживали настоящее наслаждение. Но махновцы на концертах Володи классики не заказывали, а более всего требовали сыграть «Яблочко».

Махновський культурно-просвітний відділ створював школи політосвіти, «вільні школи», театр при Повстанській армії, веселі аукціони на користь поранених. У листопаді 1920 року «на виставі повстанського театру «Запорожець за Дунаєм» на станції Пологи був присутній сам важкопоранений Махно. Одне слово, громадське життя у махновському краї вирувало і доводило, що енергія махновських діячів спирається на справжню творчу підтримку місцевих селян, на їхню одвічну мрію про дійсно вільне й заможне життя. Махновський культпросвітвідділ для пропаганди махновського досвіду розіслав сотні своїх агентів Україною».

Підбиваючи підсумки роботи апарату пропаганди і агітації махновських ідей, ще раз звернемо увагу на дві постаті: Петра Аршинова і Всеволода Воліна (Ейхенбаума).

Петро Андрійович Марін (Аршинов) – анархіст. За терористичні акти, як і Махна, його засудили на 20 років каторги. У 1911 році у Бутирській в'язниці зустрівся з гуляйпільським «бунтівником» і став його ідейним учителем. У дні Російської Лютневої революції у перших числах березня 1917 року Аршинов і Махно вийшли на волю.

У квітні 1919 року, на самому початку розвитку повстанського руху, приїздить на запрошення Нестора Івановича в Гуляй-Поле і з того часу перебуває майже безвизно в районі махновщини аж до її розгрому. Тут він вів культурно-просвітню роботу: керував культпросвітвідділом і редагував газету повстанців «Путь к свободе».

Пізніше у 1923 році видасть книжку «История махновского движения» в Берліні і стане першим істориком махновщини.

«Дядя Волин», як називали повстанці Всеволода Михайловича Ейхенбаума (1882-1945) теж відомий як ідеолог махновщини, який у її рядах перебував із серпня 1919 року. Спочатку він був радником Махна, потім редагував накази Батька по армії, а також у жовтні 1919 року відредагував Декларацію Революційної Повстанської армії України (махновців) – «головний ідеологічний документ махновського руху і першу політичну програму анархізму за всю історію його існування», – за твердженням В. Чопа, котрий у 1999 році у збірнику «Запорожские еврейские чтения» (выпуск 3) опублікував статтю «Всеволод Волин (Эйхенбаум) – глава махновского культпросвета». У ній, цитуючи В. Голованова, О. В. і В. Ф. Білашів, П. Аршинова, вказує: «К тому же оказалось, что Волин есть ли не самый образованный человек в махновском движении. Не умный, не грамотный, а именно образованный. Он даже успел немного поучиться на факультете права (В. Голованов). Кроме этого, у Волина имелся дар оратора. Начальник штаба армии В. Белаш вспомнил о Волине как о «великолепнейшем ораторе», а редактор махновских газет П. Аршинов говорил о нем, как о прекрасном работнике-докладчике».

«Главное достижение Волина в махновщине заключалось в том, – виділив В. Чоп, – что как теоретик он сумел внушить Н. Махно, что именно теперь, после отступления большевиков с Украины, ему и его РПАУ выпадает исключительная историческая возможность – начать Третью революцию. Первая революция сбросила власть царя, вторая – власть буржуазии. Третья должна освободить человечество от власти государства. Волин дал Н. Махно иное понимание ситуации, другую оценочную систему собственной деятельности».

За твердженням ще одного дослідника махновщини Н. Герасименка: «Волин был, несомненно самой яркой фигурой среди махновских политических «деятели»... Лет пятидесяти (а насправді йому було 37 років – Авт.), преждевременно состарившийся и поседевший, среднего роста, с беспокойным взглядом, направленным куда-то вдаль, Волин производил своей растрепанной фигурой, ма-

лознакомой с водой, щеткой и гребнем, впечатление человека, только что выскочившего из дома умалишенных. Преображался Волин лишь в минуты, когда произносил свои блестящие речи...».

Уже в еміграції через багато років Волин напише книгу мемуарів про махновщину «Неизвестная война», яка побачить світ тільки після Другої Світової війни.

Такими знали завідуючих культурно-просвітним відділом Революційної повстанської армії України (махновців).

* * *

Культурно-просвітній відділ армії махновців брав безпосередню і активну участь у організації театральної справи в Гуляй-Полі і по всьому району.

Звернемо увагу і на таку особливість махновського театру. В Гуляй-Полі вистави були здебільшого платні, кожний присутній платив стільки, скільки вважав за потрібне, а зібрані кошти йшли на різні потреби (утримання шкіл, на допомогу пораненим і тому подібні заходи).

* * *

Який же можна зробити висновок про починання чи реформи повстанців і їх керівника? Перш за все це те, що вони намагалися на основі децентралізації побудувати такі органи місцевого самоуправління, які б давали простір для народної ініціативи, створення тих громадських об'єднань, які б не пригноблювали членів колективу, а створювали можливість саморозвиватись і самовдосконалюватись, таким осередком нового співжиття громадян даного району були безпартійні махновські комуни – прообрази того суспільства, яке намагалися побудувати повстанці.

Тому першою махновською реформою була адміністративно-територіальна на основі децентралізації влади, з намаганням співпрацювати з центральною владою на договірних началах.

Другою реформою, але від того не менш важливою для селян, була земельна реформа. Коли Нестор Махно відібрав документи у місцевих великих землевласників на приватну власність на землю і поділив її на кожного, хто міг її обробляти своїми силами, уникаючи найманої праці.

Махновські комуни – це нове явище у співжитті громадян, на нашу думку, й досі до кінця невивчені. Хоча можна стверджувати, що їхню форму в деякій мірі використали більшовики при створенні колгоспів.

Заслугує на увагу і відношення повстанців до органів насилля (поліції, прокуратури, судів), без яких не може існувати держава. Ламаючи старі структури, махновці створювали свої нові органи (загони самооборони, комітет захисту революції, антимахновську комісію, контррозвідку).

А яка держава та ще й в оточенні ворогів може існувати без армії? І тут повстанці сказали свої вагоме слово. Їхня армія в часи громадянської війни була однією з найсильніших і найманевреніших, яка воювала і на фронті, і в тилу ворога, і скрізь перемагала. Не випадково тактику махновської армії вивчали у військових академіях різних країн.

Своє слово повстанці-махновці намагалися сказати і в проведенні та організації шкільної справи. Школу вони хотіли вивести з-під впливу церкви і держави. На увагу заслуговує і внесок повстанців у розвиток української культури (художня самодіяльність, театральні секції, вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка і т. д.).

Одним з особливих досягнень бійців Револуційної Повстанської армії України (махновців) був розвиток газетярської, похідної журналістики. Згадаємо, що в Катеринославі, коли командуючим військами був Махно, виходили і співіснували газети різного ідейного спрямування, які (особливо більшовицькі) критикували дії Махна і його повстанців.

Прикро, але те, що задумувалось як реформи, в силу різних обставин виконано не було, але й намагання поліпшити життя людей на краще заслуговує всілякою похвали.

Частина третя

БАТЬКИ НЕСТОРА

Іван Родіонович і Явдокія Матвіївна Махни

Народився Н. І. Махно, як вже зазначалося, 26 жовтня 1888 року в селі Гуляй-Полі (містом воно стало в жовтні 1938 р. — Авт.) (дехто з дослідників вважає, що в селі Шагаровому) в сім'ї селян Івана Родіоновича і Явдохи Матвіївни (дівоче прізвище Передерій). Це засвідчено метричним записом № 207 27 жовтня (день хрещення) Свято-Троїцької церкви 1888 року. Кумами були: державний селянин Григорій Герасимович Коваленко і солдатка Наталія Яківна Сикнарьова (Скнарьова). Священик Іоанн

Стадницький, диякон Василь Селючевський.

Та краще прочитаємо автобіографію Н. І. Махна, яка вийшла в Парижі в 2006 році під назвою «Мятежная юность (1888-1917)»: «По происхождению я из крестьян. Родился в небольшом городке Гуляй-Поле Екатеринославской губернии на Украине. Мои родители были вначале крепостными, затем — вольными крестьянами. Своего отца я не помню, поскольку мне едва исполнилось одиннадцать месяцев, когда он умер. Он был крепостным того же пана, что и моя мать, некоего Шабельского, который жил в одном из своих имений неподалеку от села Шагарово, теперь Марфополь, в семи километрах от Гуляй-Поля.

Мати
Явдокія Матвіївна Махно

Матвіївна народилася 8 березня того ж року, що й чоловік, а померла 30 травня 1925 р. – Авт.). Осиротев, я и четверо братьев остались на содержании моей несчастной матери».

Позже, когда отец был уже вольным и женатым, у него не было других средств к существованию, и он вынужден был продолжать работать садовником у того же помещика. После моего рождения он оставил эту работу и нанялся кучером к Кернеру, богатому еврею, владельцу завода в Гуляй-Поле. Вскоре после этого отец умер. (Народився

І. Р. Махно 20 травня 1846 р. Мати Явдокія

БРАТИ

Омелян Іванович
Махно

ОМЕЛЯН

22 травня 1918 року першим австрійські окупанти розстріляли в Гуляйполі Омеляна Івановича Махна. Про смерть брата Омеляна розповів Н. І. Махно у «Воспоминаниях», книга III «Украинская революция» (июль-декабрь 1918 г.) (П., 1937) на сторінках 20 і 21: «В первую очередь они нашли нужным отомстить мне, как организатору революционных сил района. Они оцепили двор моей старушки матери, выгнали ее из дому и начали бросать

бомбы в дом. Побили все окна, повырывали двери, нанесли соломы в дом и зажгли. Зажгли дом, все постройки, клуню (овен).

Затем переехали к старшему моему брату, инвалиду мировой войны, Емельяну Махно, который вследствие своей инвалидности (потерял глаз и был сильно контужен, всегда болел), активной роли в революции не играл. Они арестовали его и отправили в свою комендатуру. Хату и сарайчик сожгли, оставив жену его, мать пятерых маленьких детишек, вместе с детками во дворе смотреть как горит все, что они своим трудом долгие годы наживали: жалкая хатенка, сарайчик да брличка.

Вскоре решили и судьбу моего брата. Чтобы наиболее жестоко поиздеваться над ним, над его женой и маленькими детишками, власти решили расстрелять его вблизи соседей, проводя его предварительно мимо его же двора. Снарядили шесть человек для исполнения казни над ним. Когда они приближались к двору, их увидели дети Емельяна и их мать. Дети постарше, увидев своего отца, окруженного штыками, заплакали. младшие же, ничего не понимая, бросились к своему папе навстречу, ожидая, что он возьмет их на руки, как это он всегда делал, и предварительно поцеловав их, скажет, что он им купил. Но грубая солдатская свинота закричала на детей, истерично угрожая им винтовками. Дети опешили и остановились. А потом, увидев, что сердитые люди, повернули влево от двора и повели с собою их дорогого отца, они бросились к матери, стоявшей со старшим мальчиком во дворе, словно прикованной к земле, тербали ее за платье и просили сказать им, куда австрийцы увели их «тата». Мать целовала их и плакала вместе с ними. А слепые убийцы отвели Емельяна от его двора, через балку, в огород Левадного и там убили его».

Карпо Іванович Махно

КАРПО

6 січня 1919 року Карпа Івановича Махна побили денікінці і він помер.

Про загибель найстаршого брата Карпа у районній газеті «Голос Гуляйпілья» (4 листопада 1998 року) розповів двоюрідний онук Н. І. Махна Віктор Іванович Яланський у статті «Старший брат Нестора»: «Карпо Іванович Махно – мій дід по материнській лінії – був старшим братом Нестора. Доля не балувала цього чоловіка і прожив він нелегке життя. Працював біля землі у колонії, трудився, як кажуть, до сьомого поту, бо мав утримувати навіть за тими мірками велику сім'ю, яка налічувала 9 чоловік. Зважаючи на сімейні обставини, Карпо не зміг воювати в армії Н. Махна, хоча цілком поділяв його погляди. Та і сам Нестор Іванович завжди прислухався до порад старшого брата, цінував його за селянську розсудливість, поміркованість.

У хаті Карпа Махна, де зараз живу я, якийсь час знаходився штаб повстанської армії, тут народжувалися стратегічні плани селянського війська. Під час громадянської війни Гуляйполе не раз переходило з рук в руки ворогуючих, армія Махна здійснювала успішні рейди у тили ворога, завдаючи відчутних ударів австрійцям та денікінцям. Останню подібну зухвалість селяноку не могли простити і, коли їх війська увійшли 6 січня 1919 року в Гуляйполе, налетіли до помешкання Махнів.

На той час Нестора Івановича на селі не було, а тому біляки зірвали злість на його братові. Карпа босого, жорстоко побитого, силою потягли до балки, що неподалік від хати, і там шмагали нагаями, вимагаючи зізнання: де знаходиться Нестор. Після довгих тортур подалися до його хати. Тут вони влаштували справжній погром: побили вікна, все потрошили, пограбували те, що було в хаті, а потім її підпалили. Навіть собаку не пожаліли, застрелили. Згоріти хаті не дали сусіди, вогонь загасили. А Карпа Івановича принесли побитого до хати. Плакали діти, серед них 8-річна Килина, у майбутньому — моя мати, голосила жінка Харитина. Їй конаючий чоловік, відчуваючи скору розлуку; сказав: «Я вже, жінко, не жалець на цім світі, бережи дітей...». Другого дня мого діда хоронила старша дочка Настя. За траурною церемонією спостерігали біляки. Так закінчив своє життя старший брат Нестора — Карпо. І було йому тієї пори лише 52 роки».

ГРИГОРІЙ

18 серпня 1919 року в бою з денікінцями загинув Григорій Іванович Махно.

САВЕЛІЙ

21 лютого 1920 року червоні розстріляли Савелія, який потрапив до них у полон.

Григорій Іванович
Махно

«МАТИ» ГАЛИНА

Галина Андріївна
Кузьменко

– Галина, – скривився Нестор, як від зубного болю, почувши ім'я колишньої другої дружини, з якою розсталися в 1927 році. Тепер він упевнений, що Гафія (Галина) Андріївна Кузьменко ніколи не кохала його по-справжньому. Через те і у «Воспоминаниях» (Книга 1, Париж, 1929 р.) тільки раз про неї згадав на сторінці 26 та й то лише мимохідь, називаючи гуляйпільських вчителів: «...всі вони тепер щиро прагнули до роботи з селянами і робітниками. Такі із них – як А. Корпусенко, Г. Білоус, Лебедев, Г. Кузьменко і Марія Алексеева...» (с. 26). А вони ж пройшли із

нею пліч-о-пліч три нелегких, героїчних і трагічних роки громадянської війни на Україні.

Галина Андріївна Кузьменко була красивою брюнеткою, високою, стрункою, з прекрасними темними очима, смаглявим обличчям, для форсу чи через короткозорість носила пенсне. Відзначалась освіченістю, тягнулася до української національної культури, мала характер енергійний, рішучий і владний, була схильна до гострих емоцій і авантюрних пригод. Тому енергійний, імпульсивний любитель гострих відчуттів Нестор не міг не імпонувати їй. Особливо, коли він користувався незаперечним авторитетом як політкаторжанин, революціонер серед місцевих селян. А потім і «батько», і командир Революційної Повстанської Армії України (махновців), хоч був на цілу голову нижчий за неї, мав непривабливе обличчя з впалими щоками, кирпатим носом і невеликими гіпнотизуючими очима. Русяве волосся на голові побила рання сивина.

Як згадувала приятелька Галини Кузьменко К. Сухогорська, Махно не справляв би ніякого враження, якби не його погляд. «Спочатку я думала, що це мені стає страшно, коли він гляне на мене своїми сірими, холодними сталевими, прямо таки гіпнотизуючими очима, а потім виявилось, що навіть найзавзятіші розбійники-

махновці не витримували цього погляду і ловили дрижаки». (С. Серьогін. Третій шлях. Гуляйполе. 1998 р., с. 191).

Постійно перебуваючи у вирі подій, що часто несли страждання і смерть близьким людям, їхні серця поступово черствіли, грубіли і місця ніжним почуттям часом не знаходилося в них. Тому Галина шукала їх, ті почуття серед чоловікового оточення.

Хто ж вона «мати» Галина? – як її називали бійці – повстанці. Галина (справжнє ім'я – Агафія – Авт.) Андріївна Кузьменко (прізвище не міняла, і виходячи заміж) народилася 28 грудня 1896 року в селі Піщаний Брід Єлисаветградського повіту (нині Кіровоградська область Добровеличківського району).

В. Голованов у романі «Тачанки с Юга» (М., 1996 р. с. 77) пише, що Махно давно придивлявся до двадцятичотирирічної вчительки з Добровеличківки Галини Андріївни Кузьменко». Якщо іти за Головановим, то в 1918 році Галині Андріївні було двадцять чотири роки, а не означає, що народилася вона в 1894 році.

У Добровеличківці Агафія (Галина) навчалася в жіночій духовній семінарії. По її закінченні приїхала вчителювати в Гуляйполе.

Але послухаємо В. Голованова: «Йому (Махнові) суджена була інша жінка, здатна до війни і боротьби. Нею стала вчителька гуляйпільської двокласної школи Галина Андріївна Кузьменко. Безперечно була вона натурою романтичною, ніж Настя (Настя Васецька – перша дружина Н. Махна, про яку вже згадано – Авт.). До знайомства з Махном вона встигла закінчити шестикласну школу, піти з батьківського дому в послушницю Красногірського жіночого монастиря, втекти з монастиря з бароном Ю. Корфом в його маєток під Умань, бути проклятою бароновою ріднею і, в кінці кінців, зрадженою женихом, щоб знову вернутися в монастир, бути вигнаною звідти, щоб уникнути скандалу, закінчити на відмінно жіночу семінарію в Добровеличківці і, на кінець, стати вчителькою в Гуляй-Полі».

Батько Галини (згадується в деяких джерелах) був жандармом, але вийшов у відставку, одружився і зайнявся сільським господарством, дочці бажав тільки добра. Матір через батька в селі по-вуличному, називали (стверджує В. І. Жилінський) «баба жандарка».

В 1916 році Галина прибула в Гуляй-Поле. Яким же вона побачила його?

«В центрі білили дві церкви, височили кам'яні будинки промисловців, купців, поміщиків, крамниці та торговельні склади, – пише С. Серьогін у книзі «Третій шлях» (Гуляйполе, 1998 р., с. 13-14). – Далі від центру розташувалися хати простого люду. Вулиці мали такі назви: Поліцейська, Вокзальна, Лісна та ін. Влітку більшість вулиць потопало в куряві, а восени чи навесні – в багнюці». На весь повіт славилася гуляйпільська Свято-Троїцька церква. Висотою понад 30 метрів, з дуже гучними дзвонами. Вона була побудована на місці старої, дерев'яної, яку зруйнувала пожежа (зараз це місце зайняте парком біля СШ № 1). Будувалася церква понад 10 років, а завершено будівництво в 1910 році.

В 1913 році в селі функціонували земські початкові школи: однокласна, церковнопарафіяльна, фабрична, німецька, дві єврейські.

Старожили села згадували, що в дореволюційні часи в Гуляйполі був самодіяльний театр «Колізей», який користувався великою популярністю у місцевого населення.

В 1895 році в селі було відкрито невеличку бібліотеку-читальню. Не зважаючи на невеликі культурні надбання, Гуляйполе славилось на той час у повіті, як осередок цивілізації».

Спершу Галина працювала (стверджує В. І. Жилінський) у школі, а з організацією гімназій в Гуляйполі (чоловічої – з листопада 1916 року, а жіночої – з вересня 1917 року) в них.

Чоловіча гімназія містилася в будинку, де нині гастроном «Еталон» (новий гастроном), жіноча, де зараз будинок райвузла зв'язку і колишній ресторан.

Коли Кузьменко почала працювати в гімназіях, точних даних немає. У відомостях про зарплату вчителям гімназій її прізвища у січні 1918 року немає і українська мова тоді не викладалась. Її, як навчальний предмет, було уведено з нового навчального року – восени 1918 року. З цього періоду Галина починає в гімназії викладати українську мову.

Після звільнення Російською Лютневою революцією Нестор Махно 2 березня 1917 року вийшов з Бутирської в'язниці і повернувся в Гуляйполе, де і зустрівся вперше з Галиною Кузьменко.

Про це згадувала сама Г. А. Кузьменко: «В 1917 році доля звела мене з людиною, яку в своїй уяві вважала визволителем народу з-під царського гніту. Нестором Івановичем Махном...».

Якою ж була вчителька Гуляйпільської гімназії Галина Кузьменко? По-перше, красивою, по-друге, «в ній не було спокою і в ній була непогамована пристрасть і порох для вибуху, – ось така жінка потрібна в роки боротьби», – каже В. Голованов. Це, мабуть, інтуїтивно відчував і Махно і, незважаючи на те, що в нього вже була дружина, з якою розстався в Росії в першій половині 1918 року, він одружується з Галиною. Але в церкві не вінчалися і гучного весілля не справляли, не до того було.

Тоді за ідейними переконаннями Кузьменко знали як ширу українку, що стояла за самостійність України і була активісткою Гуляйпільської «Просвіти». І їй дуже імпонував політкаторжанин, борець за волю трудового народу – Нестор Махно.

Пригадує гуляйпільська вчителька Н. Сухогорська: «3-я дружина Махна (залишимо на совісті Сухогорської порядковий номер дружини Махна – Авт.). Агафія Андріївна, яка потім називала себе для краси і поетичності Галиною Андріївною, була колись гуляйпільською вчителькою і вважала себе тому благодійницею і патронею школи й інтелігенції. Викладала вона в школі ще до свого зближення з Махном. Навчала Агафія Андріївна української мови. За переконанням була щирою українкою і стояла за самостійність.

Не знаю, коли став самостійником і Махно, але ним він теж був, як і анархістом колись. «Батько» дуже часто змінював своє забарвлення і був справжнім хамелеоном. Насправді йому хотілося відділення України для того, щоб стати її главою. Григорьєва він убив як небезпечного конкурента. «Батько» любив владу і страх, знаки уваги і почесні, які до неї відносяться. (Все це стосується і Галини – Авт.). – Я бачила Махна з дружиною, які виїздили в село на дивовижній трійці сірих мишастої масті коней, у прекрасній, оббитій голубим сукном, колясці. Народ стояв і кланявся, знімаючи шапки, а «батько» з супругою милостиво відповідав підданам, киваючи головою. Справжній гуляйпільський монарх».

Далі слухаємо Н. Сухогорську: «Дружина Махна справляла враження незлої жінки. Але махновці її теж побоювалися. Звали її «матір'ю» так же, як Махна «батьком». В гульбищах і пиятиці Махна вона не брала участі, в карти грати любила, причому грала крупно, бо було багато грошей, зароблених не працею, а грабунками» ... «зближення з Махном давало їй владу існування, повне пригод,

ніяк не схоже на сіре животіння в селі». Із цими словами перегукуються спогади анархістки І. Метт. Махно «познайомився з Галиною Кузьменко, коли був уже «батьком» Махном, просту вчительку безсумнівно привабила роль дружини могутнього отамана на Україні». «А якій жінці не імпонувало бути в центрі уваги?» – хочеться запитати в цікавої І. Метт.

Увага чоловіків лестила самолюбство Галини.

– Коли на початку травня 1919 року, – каже В. І. Жилінський, – в Гуляй-Поле прибули Л. Каменев (уповноважений Ради Оборони) і К. Ворошилов, то після офіційної частини і вручення Махнові ордену Червоного Прапора № 4, гості «перейшли до хати Махна обідати. Обстановка в ній була, як у квартирі земського лікаря. Подавала обід старенька селянка. Господарювала дружина Махна – його особистий секретар, гарна молода українка».

В армії Махна, як стверджує запорізький журналіст І. Я. Науменко: «Галина Кузьменко завідувала культурно-освітнім відділом: в її обов'язки входила організація концертів, театральних вистав (зокрема, в Шевченківські дні була поставлена п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля»), а також навчання махновців у школі, звичайно ж, коли не було боїв».

Які культурні заклади діяли тоді в Гуляйполі?

За даними обласного архіву в 1921 році в містечку Гуляйполі було театрів – 2, читальень – 14, клубів – 2, бібліотек – 3, гуртків – 5, художник – 1.

Театр, що розміщувався в народному домі «Просвіти», мав назву «Колізей».

В повітовому центрі діяла музична і художня школи, започатковані ще Н. І. Махном. При «Колізеї» був духовий оркестр з семи музикантів. Керував цим колективом скрипаль Прихідько, з місцевих. Перед виставами оркестр грав танцювальні мелодії.

6 червня 1921 р. у «Колізеї» грали два водевілі, хорові твори, які виконував хор, що складався з учнів жіночої і чоловічої гімназій.

А які п'єси ставилися в ті роки?

15 червня 1921 року (на користь тижня охорони дитини) гуляйпільці знайомилися з виставою «Степовий гість», а наступного дня – з п'єсою «За волю народу». Філія товариства «Просвіта» у школі Піщанської сотні (колишня СШ № 3) влаштувала виставу «Назар Сто-

доля». 21 червня в «Колізеї» йшла п'єса Тогобічного «Борці за мрії», а 28 червня — «Каторжна».

Поступово Галина Кузьменко, яка відзначалася бойовитістю і рішучістю, набувала ваги в очах повстанців. Невипадково її поставили на чолі особливої політкомісії, яка складалася з трьох чоловік: самої Галини Андріївни і командирів сотень Василевського і Зінченка по розгляду антимахновської діяльності. За постановою Реввійськради комісія мала право виносити смертні вироки без розгляду: чекістам, продагентам, заврадгоспами, завколгоспами, комуністам, хто зі зброєю в руках або словесно виступав проти махновщини.

В кінці серпня 1919 року Галину спіткало велике особисте горе. Чорноармійський загін під командуванням члена Реввійськради 12-ої армії В. П. Затонського в с. Піщаний Брід провів арешти селян, які були незадоволені політикою радянської влади або допомагали махновцям. Арештували і батька Галини Кузьменко, і розстріляли, провівши про людське око військово-польовий суд.

Дізнавшись про це, Махно, який в той час був у сусідньому селі Добровеличківці в гостях у Фені Гаєнко — подруги Льови Зінковського (Задова), направив у Піщаний Брід загін кавалеристів у 300 шабель на чолі з Щусем. Вночі загін непомітно оточив село, зняв вартових і знищив усіх червоних. Затонський врятувався, бо ввечера покинув село.

«Наступного ранку, — писав у документальному нарисі «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста» історик В. Волковинський, вміщеному в «Українському історичному журналі», № 4 за 1990 рік, — до Піщаного Броду приїхав Махно зі своєю вбитою горем дружиною та її подругою Ф. Гаєнко — вчителькою з с. Добровеличківки.

Розшуковуючи тих, хто видав батька червоним, Галина натрапила на місцеву жительку Бродську, яку запідозрила у зраді, і, за свідченнями місцевих жителів, зарубала її. Після цього на площу перед церквою було виведено 16 полонених червоноармійців. З помсти за вбивство батька подруги Ф. Гаєнко власноручно розстріляла всіх полонених. Махно похмуро дивився на цю картину, не промовивши жодного слова».

Галина Кузьменко була і здібна розвідниця. Про один випадок пише В. Волковинський у згаданій праці.

«Одним із них (бронепоездів – Авт.) під гучною назвою «Непереможний» махновці заволоділи на станції Помічна завдяки розвідданним, здобутим Г. Кузьменко. Переодягнувшись у вбрання світської дами, вона нібито з метою розшуку безвісти зниклого чоловіка-офіцера – дісталася до штабу, де познайомилася з підполковником В. А. Ковальським. Вбивши закоханого в неї штабіста, Г. Кузьменко роздобула відомості про маршрут та час руху «Непереможного»... За роздобутими даними махновці захопили бронепоезд».

Про подорожі Галини Кузьменко повідомляють і автори книги «Нестор Махно: правда и легенды» Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреєва: «7 вересня 1920 року Галина Кузьменко в селянському одязі і під чужим ім'ям відправилася із Старобільського повіту в небезпечну подорож в ті самі місця, із яких тільки-но повернулися головні сили Махна. У зворотний шлях піти можливо, як мені здається, з двох причин, Махно дуже цінував зв'язок з людиною (тут автори мають на увазі письменника В. Г. Короленка – Авт.), до якої посилав дружину і якій наобіцяв чогось, старався виконати. Більше всього вона направлялася з якимись даними або документами. Не виключено, що це були протоколи селянських сходів на підтримку Махна».

Треба відзначити і те, ще Галина завжди і скрізь була біля пораненого чоловіка і не давала спуску медичним працівникам. Вона мала чіпке око і добру пам'ять на обличчя. Так, раз побачивши Марію Форту – червону розвідницю, вона впізнала її через кілька місяців у одному із махновських загонів уже як медсестру, хоч в Катеринославі бачила її в ролі вчительки, яка приходила до Махна просити

Нестор Махно в госпіталі

грошей для вчителів, сподобалася йому. Галина інтуїтивно відчула в ній суперницю і розвідницю наказала розстріляти. Але на щастя куля пробила Марії лише плече.

Сьогодні можна співчувати чи осуджувати тодішні вчинки «матері»

Галини, але кочове життя, сповнене небезпек і тривог, давало про себе знати. Постійна гонитва за ворогом, втеча від нього, очікування нападу, кров і смерть близьких людей не могли не вплинути на внутрішній світ людини, ідеалом якої було зовсім інше. І, мабуть, не випадково дослідники махновщини зупиняються на тому, що вже в цей час у стосунках подружжя Махнів стається надрив, який пізніше за кордоном приведе до остаточного розриву. Але то буде потім, а тепер пережите і побачене дві добровеличківські подруги Галина Кузьменко і Феня Гаєнко записують по черзі у Галинин щоденник, якому судилася незвичайна доля.

Слово В. Голованову (Книга «Тачанки с Юга», М., 1996 р., с. 300-306): «В кінці березня 1920 року на одній із безчисленних, розбитих копитами доріг України червоноармійський роз'їзд зупинив підводу, в якій їхали дві жінки, в селянських кожухах. Червоний командир подивився на смирних молодичок і наказав розпрягати коней.

Випрягли коней.

Бійці загону ще пошукали в підводі – чи не знайдеться що-небудь таке? Нічого підозрілого не знайшли, але прихопили жіночі пожитки. Коли стали ділити захоплене, на дні фанерного чемоданчика виявився зошит в чорній клейончастій обкладинці. Щоденник. Починався він із запису:

«19 лютого (по новому стилю) 1920 року. Сьогодні вранці виїхали із с. Гусарки. Годині об 11 ранку приїхали в с. Кінські Роздори. Тут наші хлопці роззброїли чоловік 40 «червоних». Із цього ж села до нашого загону приєдналося декілька хлопців. Стояли тут недовго, години три, після чого поїхали у Федорівну...».

Ось тут, наскільки це можна уявити, у того, хто читав, повинно було йокнути серце, він повинен був набрати повні груди повітря, перш, ніж прочитати далі:

«...червоноармійці не дуже протестували і швидко здавали зброю, начальники ж захищались до останнього, поки їх не вбили на місці...».

Тут уже не вистачає фантазії уявити, що відбувалося з тим, хто читав, бо повинен був всотатися в душу йому неясний смуток, здогадка, яка наближалася:

«...замерзли і потомилися наші хлопці, доки завершили цю справу, але нагородою за цю працю і страждання у кожного повстанця

було усвідомлення того, що і маленька група людей, слабких фізично, але натхненних ідеєю, може робити великі справи. Так, 70-75 наших хлопців за декілька годин перемогли 400-450 ворогів, вбили майже всіх командирів, забрали багато гвинтівок, патронів, кулеметів, двоколок, коней і так далі.

Завершивши справу, хлопці розійшлися хто куди. Хто пішов спати, хто додому, хто до знайомих. Ми з Нестором теж поїхали в центр. Дещо купили, декого провідали і повернулись на свою квартиру...».

«Ми з Нестором...».

Не знаємо, що сталося з червоноармійцями, коли вони зрозуміли, кого упустили. Дружину Махна, «матір Галину»! Була споряджена погоня. Але жінок не знайшли. Пізніше щоденник потрапив до рук ЧК. Для того, щоб не афішувати деякі двозначні деталі цього злочасного випадку, була придумана романтична історія про те, що бійці підбрали зошит на полі бою біля трупу вбитої батькової коханки. Це була брехня. Взагалі-то, зарубіжним історикам і багатьом критично думającym радянським дослідникам, «щоденник дружини Махна» довгий час здавався фальсифікацією». В літературі двадцятих років цитувалося буквально кілька фраз, завжди одних і тих же, які представляли «батька» у вигляді, для червоної пропаганди надзвичайно вигіднім:

«...Ще з Новоселки батько почав пити. У Варварівці зовсім напився як він, так і його помічник Каретник. Ще в Шагарові «батько» почав дуріти – безсоромно лаявся на всю вулицю, верещав як ненормальний, лаявся в хаті при малих дітях і при жінках. На кінець, сів верхи на коня і поїхав у Гуляй-Поле. По дорозі ледве не впав у грязюку. Каретник почав дуріти по-своєму – прийшов до кулеметів і почав стріляти то з одного, то з другого...».

Та якщо і не було такого щоденника, заради цієї сцени його треба було б придумати переписувачам історії! Щоденник все – таки існував. Вже на схилі літ Галини Андріївна підтвердила його існування в листі гуляйпільському краєзнавцю Кузьменку (до речі, його звали Микола Омелянович і він не родич Галини Андріївни – Авт.): «...щоденники я вела і один із них дійсно був узятий червоноармійцями разом з моїм чемоданом. Писався щоденник в загальному зошиті, зверху покритий чорною клейонкою і підписаний рукою Фені

Гаєнко, Це був її зошит. «Цікаво, де він тепер зберігається, я його з інтересом прочитала б».

На початку 90-х років щоденник був розшуканий в ЦДАОРа, заново перекладений на російську мову і надрукований. Щоденник охоплює зовсім невеликий проміжок часу – з 19 лютого по 27 березня 1920 р., відкривається першим вдалим наскоком махновців на Гуляй-Поле і закінчується тривожним березнем, коли навколо Махна поступово, стягується сила великого загону. Записки не претендують на узагальнення, але і в цьому є принадність. Нам би ніколи не побачити п'яного і жалюгідного Махна, якби не щоденник «матері Галини». Так нам би ніколи не взнати без цього щоденника, що запив батько після того, як дізнався, що в Гуляй-Полі під час несподіваного нічного нальоту червоних був схоплений і вбитий брат Савелій. Сумував за братом і мучився нерозв'язаним смутком, плакав про чистоту повстанської ідеї – і мстив, і рубав, і, можливо, («байдужість», «пустота» – згадані в щоденнику) потайки проклинав революцію, яка зробила його ворогом всьому людському?

Запис від 7 березня: «Приїхали в Гуляй-Поле. Тут під п'яну команду «батька» почали витворяти щось неможливе: кавалеристи били нагайками і прикладами всіх колишніх партизан, яких тільки зустрічали на вулиці... Всі вийшли, дивляться на тих, що приїхали, а ті, як дика орда, несуться на конях, ні з того, ні з цього починають бити, примовляючи: «Це тобі за те, що не береш гвинтівку». Двом хлопцям розбили голови, загнали по плечі одного хлопця в річку, в якій ще плавав лід...».

«13 березня. Стоїмо в Успенівці. «Батько» і сьогодні випив. Говорить дуже багато. Бродить п'яний по вулиці з гармошкою і танцює. Дуже приваблива картина. Після кожного слова матюкається. Набалакавшись і натанцювавшись, заснув».

У щоденнику є записи й іншого плану. Ось деякі з них: «...проїжджаючи через Федорівну, дізналися, що сьогодні там було 6 кавалеристів, які просили приготувати 50 пудів ячменю і декілька печених хлібин...».

«...Прибули в Роздори, дізналися, що тут червоні відомстили невинним роздорівцям за те, що ми вбили тут п'ять комуністів, — вони розстріляли голову, старосту, писаря і трьох партизанів...».

«...в Павловці стоять комуністи, які забирають у селян хліб тощо. Янесольці і врем'євці дуже стривожені і налякані цією новиною. Не сьогодні — завтра і сюди чекати страшних гостей, які прийдуть грабувати здобуте важкою працею селянське добро. Павловці послали двох мужичків у погоню за «батьком» Махном, щоб прийшов зі своїм загоном і допоміг селянам».

«...Зловили трьох агентів по збиранню хліба та іншого. Їх розстріляли...».

«...Сьогодні переїхали у Велику Михайлівну. Вбили тут одного комуніста...».

«...Вийжджаючи з хутора, в степу в бур'яні знайшли двох, які ховалися з гвинтівками. Їх порубали...».

«...Коли вони роздягнулися, їм наказали зав'язати один одну руку. Всі вони були великороси, молоді здорові хлопці... Селяни дивилися, як спочатку полонених роздягали, а потім стали виводити по одному і розстрілювати. Розстріляли так декількох, виставили в ряд і різонули в них із кулемета. Один кинувся тікати. Його наздогнали і зарубали. Селяни стояли і дивилися. Дивилися і раділи. Вони розповідали, як у ці дні ті хазяйнували у селі. П'яні роз'їжджають по селу, б'ють нагайками селян, б'ють і говорити не дають...».

«...Вбили в лісі михайлівського повстанця за грабунки і насилля, які він творив у своєму селі...».

«Наламали в саду зелених гілочок, знайшли в одному сараї пару голубячих гніздечок...».

Яка безжалісна статистика знищення людей тільки за те, що вони різні за переконаннями і опинилися по різні сторони барикад. Хіба можна змиритися з страшною трагедією, яку несла коса громадянської війни, коли вигублювався цвіт народу лише тому, що один білий офіцер, другий — колишній повстанець, третій — комісар, четвертий — махновець, п'ятий — і цей ряд можна продовжувати до безконечності, а справа в тому, що молох війни вів не тільки до фізичного, а й до духовного спустошення її учасників. Тому аж не віриться, що люди могли ще помічати після кривавого місива, що «... сніг майже уже розтав — залишився тільки по балках і по лощинах, а на пагорбах уже просохло, і пробивається із землі молоденька травка. Озимі в степу починають зеленіти». Або таке: «...із-під минулоріч-

ного листя пробилася і розцвіла голубенька квіточка, а там друга, третя. Ми почали збирати ці перші весняні квіточки, у нас (Кузьменко мала на увазі Кіровоградщину – звідки вона родом – Авт.) їх називають брандушами – провісники тепла і сонця. Одразу зробилось легше на душі і веселіше на серці...».

Але полегкість не приходила.

24 лютого 1920 року. Сьогодні Феня залишила нас... Залишила нас і добре зробила. А я? Була думка залишитися де-небудь разом з нею. Була. Чому ж я не залишилась? Може, дійсно злякалася, що мене вже в Гаврилівці бачили і знають люди? Ні. Можливо, тому, що сказав, якщо залишишся, можеш більше не вважати мене своїм чоловіком? Теж ні. Навпаки, з цієї причини я б, напевно, залишила... Можливо, те, що Нестор пообіцяв мені змінити обставини? І це ні. Так що ж? Що? Відомо що: апатія, байдужість до всього на світі, фізичне і духовне безсилля... Фу, яка гидотна! Не вистачило духу довести думку до пуття».

Щоденник Галини Кузьменко – це не тільки документ стану душі жінки, яка зневірилась у доцільності братовбивства, а унікальний документ епохи, без жодних емоцій мовою передав жадливу картину, що творилася в нашій степовій краї в 1918-1921 роках.

Невипадково апатія і розчарування в учорашніх ідеалах «матері» Галини привели в 1927 році в Парижі до розриву з Нестором Махном, що й було офіційно зареєстровано. Але, незважаючи на психологічний злам обох неординарних душ, вони завдяки жорстким побутовим умовам (злидні, безробіття) змушені були жити під одним дахом над головою.

Розчарування, крах ілюзій і жорстока дійсність робили їх безжалісними одне до одного. Вона бачила в ньому ворога, який зруйнував їй життя, а вона заслуговувала на кращу долю. Не випадково Іда Метт, спостерігаючи за ними обома, ділилася: «В Парижі Га-

Галина Андріївна Кузьменко з дочкою
Оленкою, м. Париж 25.02.1926 р.

лина Кузьменко працювала, то хатньою робітницею, то кухаркою і вважала, що доля, яка готувала її до кращої участі, дуже до неї несправедлива... часто на людях дружина будь-якими способами намагалася скомпрометувати Махна, морально його принизити. Одного разу, в моїй присутності, вона сказала про когось: «Це справжній генерал, не те, що Нестор...», явно бажаючи підкреслити, що не вважає чоловіка полководцем. Коментарі, як кажуть, зайві».

Переоцінка цінностей привели Галину Кузьменко до Радянського посольства в Парижі з проханням дозволити повернутися додому. Та ще послухаємо Іду Метт: «В 1926-1927 роках вона (тобто, Галина – Авт.) звернулася до радянського уряду з проханням повернення в Росію. Наскільки мені відомо, Москва відхилила її прохання. Я не думаю, що Махно був готовий пробачити їй цього листа.

Нестор з дружиною і дочкою

соколів полягло в роки громадянської війни, а п'ятого вітер долі закинув в далеку і непривітну Францію, відірвав, як перекотиполе, від батьківського коріння і заніс у чужу землю. Та не міг степовий орел прижитися в бундючно-кам'яному Парижі, куди залітали вітри волі...».

По смерті Нестора Галина зійшлася з анархістом Воліним, який у громадянську війну, то завідував культурно-просвітнім відділом у повстанській армії, то був головою Реввійськради Революційної Повстанської армії України (махновців) і добре знав холодну красу і запальну вдачу «матері» Галини. Що, мабуть, і послужило їх зближенню.

Прочитуємо Іду Метт: «Після смерті чоловіка Галина Кузьменко стала дружиною Воліна...» Що спричинилося до їх дещо пізнішого розриву, нам невідомо. Згадана не раз Іда Метт пише, що під час другої світової війни (1939-1945 років) Галина Кузьменко «зблизилась з німецьким офіцером і опинилася в Берліні разом з дочкою, де і загинула під час бомбардування. Можливо, це не так, і вона доживає де-небудь. Не виключено, що і в Росії».

Дані Іди Метт не точні. Зокрема, там, де йдеться про смерть Кузьменко. Вона зосталася жива і раділа визволенню та приходу Радянської Армії в Берлін. Але доля знову насміялася з неї.

Галина Андріївна Кузьменко з дочкою Оленою. 1939 р.

**Из протокола допроса Галины Кузьменко
28 августа 1945 года**

«Вопрос: В каких отношениях вы были с Нестором Махно?»

Ответ: С 1919 года была женой Махно, состояла в гражданском браке.

Вопрос: Какое участие вы принимали в махновском движении на Украине?

Ответ: Проводила культурно-просветительную работу с участием в распространении газет, постановок спектаклей. Вопросом политической работы я не занималась. Эту работу выполнял сам Махно и Волин, который руководил изданием газет (Всеволод Волин – теоретик анархо-коммунизма. – Авт.), и Аршинов – советник Махно (Петр Аршинов – террорист, идеолог анархизма. – Авт.)».

**Из протокола допроса Галины Кузьменко
10 января 1946 года**

«Мне известно, что махновцы жестоко расправлялись с работниками милиции (расстреливали их), с лицами, проводившими продрозверстки, забирали собранный ими хлеб, часть которого раздавали крестьянам... К зверствам, о которых я знала, я относилась отрицательно и неоднократно лично сама имела на этой почве столкновения с Махно, называла действия его сподвижников бандитскими».

**Из протокола допроса Галины Кузьменко
18 февраля 1946 года**

«Вопрос: Следствию известно, что в 1919 году в городе бывшем Екатеринославе отрядами Махно были захвачены драгоценности, в том числе много золота. Расскажите, что вам известно о судьбе этих драгоценностей?»

Ответ: Действительно, осенью 1919 года отрядами Махно в городе Екатеринославе в банках и ломбарде было захвачено большое количество драгоценностей, в том числе и золото. Часть ценностей была разграблена отдельными участниками махновских отрядов при за-

хвате их, а другая часть, значительное количество, по поручению штаба была запрятана созданной комиссией в составе Махно Савелия – брата Нестора, Лепетченко Александра (брат Ивана, расстрелянного в 1937 году. – Авт.) и Василевского Григория (адъютант Махно. – Авт.), которые во время боев один за другим были убиты. Куда именно они запрятали оставшиеся ценности, я не знаю».

Галина Андрійівна
Кузьменко

Автобиография. Написано рукой Г. А. Кузьменко. Штамп: «По возвращении для ОВИРа». Даты и подписи нет.

«Родилась я, Галина Андреевна Кузьменко, в городе Киеве 28 декабря 1896 года. Отец мой, крестьянин Андрей Иванович Кузьменко, служил тогда на железной дороге. Мать, Доминикия Михайловна Ткаченко, по происхождению крестьянка. Когда мне было лет десять, отец бросил службу и переехал с семьей в родное село Песчаный Брод Херсонской губернии, Елисаветградского уезда, взял у братьев свой надел земли, шесть десятин, и стал заниматься земледелием. По окончании двухклассной школы я поступила в Добровеличковскую учительскую семинарию, которую и окончила в 1916 году. Первое учительское место получила в селе Гуляйполе Екатеринославской губернии в двухклассной школе. Учительствовала здесь один учебный год 1916-1917. На следующий учебный год уехала в Киев и поступила в Университет св. Владимира. Одновременно работала в Министерстве труда в качестве заведующей столом личного состава Министерства. Через год вернулась снова в Гуляйполе и стала преподавать украинский язык, физику и естествознание в гимназиях мужской и женской. Весной 1919 года сошлась с Нестором Ивановичем Михненко – Махно, который в то время был командиром Повстанческой армии и держал фронт белых под командованием Деникина.

В августе 1921 года вместе с мужем в составе небольшого отряда перешла через Днестр в районе Бельцы и попала в Румынию. Весной 1922 года из Румынии перебралась вместе с мужем и десятью (наверху слово – «несколько») сотоварищами в Польшу, где была посажена в лагерь Щалково. Я снеслась с советской миссией в Варшаве. Здесь вскоре польские власти меня, мужа и еще двух това-

рищей обвинили в подготовке вооруженного восстания в Восточной Галиции с целью отторжения таковой (Галиции) от Польши и присоединения к Советской Украине и посадили в тюрьму в городе Варшаве. В тюрьме мы просидели 14 месяцев, после суда были все освобождены. В тюрьме я родила дочь Елену 30 октября 1922 года.

По освобождении из тюрьмы мы с мужем переехали из Варшавы в город Торн (в Восточной Пруссии). Через несколько месяцев, в 1924 году, из Торна выехали в город Данциг с намерением через Берлин переехать в Париж. В Данциге мы были арестованы. Немцы выразили недовольство тем, что Махно с 1918 года со своими отрядами изгонял немцев-«колонистов» из Украины. Мужа заключили в крепость, а меня в тюрьму. Через несколько дней я с ребенком была освобождена и уехала через Берлин в Париж. Через год приблизительно муж бежал из данцигской крепости и тоже прибыл в Париж. В Париже он понемногу работал на разных работах, то декоратором на киностудии, то сапожником, то в редакции анархистской антимилитаристской газеты, то занимался плетением тuffель, то оставался без работы. Сотрудничал в анархистском журнале «Дело труда» и писал свои мемуары. Много и подолгу болел, он был болен туберкулезом еще с царской каторги, и в июне 1934 года умер от туберкулеза.

Я в Париже также работала то на фабрике, то в швейных мастерских, то поваром, то репетитором. Работала также в 1927-28 году в одной советской организации «СУГУФ» (Союз украинских граждан у Франции) в качестве экспедитора газеты «Українські Вісті», заместителя секретаря «СУГУФА», пока газета не была прикрыта и всем главным участникам организации не было предложено покинуть пределы Франции. Прожила я в Париже до 1943 года, оставаясь последние годы безработной. В 1943 году, во время второй мировой войны, я переехала из Парижа в Берлин, где жила и работала в то время моя дочь. После занятия Берлина русскими, 14 августа месяца 1945 года я с дочерью были задержаны и в конце 1945 отправлены в киевскую тюрьму. В августе 46 года я была осуждена ОСО по ст. 54, пункту 13 на восемь лет ИТЛ, которые и отбывала в Дубравлаге. По окончании срока 15 августа 1953 года меня задержали еще около девяти месяцев и освободили только 7 мая 1954 г., после чего я прибыла в г. Джамбул».

Из обвинительного заключения по следственному делу 1. Кузьменко Г. А., 2. Михненко Е. Н. 9 марта 1946 года: «В августе 1945 года оперативной группе НКВД района Митте-Берлин стало известно, что в г. Берлине проживают жена и дочь известного руководителя анархистских банд на Украине Махно Нестора — Кузьменко Галина Андреевна и Михненко Елена Несторовна, которые в эмиграции занимались активной антисоветской деятельностью... Дело... направить на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР».

Письмо начальнику УМГБ Джамбульской области города Джамбула от 11 марта 1953 года:

«Из Дубравлага МВД подлежит освобождению по отбытии срока наказания заключенная Кузьменко Галина Андреевна. В соответствии с распоряжением МГБ СССР Кузьменко может быть освобождена только по получении от ее дочери Михненко Елены Несторовны заявления о том, что она согласна взять под опеку на иждивение освобождающуюся Кузьменко. Просим дать указание вызвать гражданку Михненко, проживающую по адресу Джамбул, ул. Малая Карабакирская, дом 43, и при ее согласии получить от нее заявление по прилагаемой форме, заверенное печатью местных органов власти и ее подписью, и выслать нам. Срок предоставления материала в 9-е управление МГБ СССР истекает 20 марта 53 года, а потому просим высылку этого заявления не задерживать».

Заключение:

«Рассмотрев поступившие из Управления Дубравного лагеря МВД материалы с заключением лагеря и прокуратуры о передаче под опеку родственникам Кузьменко, уроженки г. Киева, из семьи жандарма царской охраны, со средним образованием, нашел, что она была осуждена на 8 лет ИТЛ за участие в анархической банде в борьбе

Галина Андріївна Кузьменко і Олександр Вікторович Білаш. 1976 р.

против советской власти и брак с Махно, после разгрома контрреволюции Кузьменко вместе с Махно сбежала за границу. По решению центральной комиссии МВД, МГБ и Прокуратуры СССР Кузьменко отнесена в категорию особо опасных государственных преступников и содержится в особом лагере МВД. В соответствии с указом ПВ СССР от 21 февраля 1948 года подлежит высылке на поселение, но так как она медкомиссией признана стойким инвалидом не могущей себя обеспечить средствами существования, а дочь Михненко Елена Нестеровна, проживающая в городе Джамбуле, изъявила согласие взять ее под свою опеку, полагал бы Кузьменко по отбытии срока наказания в ссылку не направлять, а передать под опеку дочери и надзор органов МВД... Инспектор 5-го отделения Отдела «П» МВД СССР подполковник Волков».

**Олена Несторівна
Міхненко**

ДОЧКА ОЛЕНА

Авторы книги «Нестор Махно: правда и легенды» Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреева пишут: «Овдовівши, Галина Кузьменко з дочкою Оленою залишалась в Парижі, працювала, вихувала дочку. Але складна доля їй ще раз готувала сюрпризи. Літом 1940 року Париж був окупований гітлерівськими окупантами. Німці дізналися, що вона дружина Махна і вивезли її з дочкою в Німеччину на роботи. Розповідають, що знайшлися такі, що згадали, як їм дісталось в

1918 році від Махна на Україні.

Коли закінчилася Велика Вітчизняна війна, Галина з дочкою опинилися в англійській зоні, але радянські органи встановили їй особу й інтернували її і дочку разом з генералом Красновим, отаманом Шкуро, Султан-Гіреєм та іншими ворогами Радянської влади ще з часів громадянської війни. За злочини, здійснені проти нашого народу в роки громадянської війни і воєнної інтервенції, колишні генерали і отамани у січні 1947 року були засуджені до

**Олена Несторівна
Міхненко. 1941 р.**

смертної кари через повішення. Дружину Махна було засуджено на 8 років позбавлення волі».

Науковий працівник Гуляйпільського краєзнавчого музею Сергій Серьогін (книга «Третій шлях», Г., 1998, с. 144) зазначає: «Після смерті Махна в Парижі дружина та дочка Махна Олена довгий час проживали у Франції. Потім вони якимсь чином під час другої світової війни були вивезені до Німеччини (начебто на роботи).

Після розгрому рейху дружина і дочка Махна були заарештовані органами НКВС. Галину Андріївну покарали 10-ма роками таборів». (Як, бачимо, у Безпечного і Букреєвої йдеться про 8 років, у Серьогіна – 10. Тому звернемося до інших джерел).

Член Спілки журналістів України з 1957 року, вчителька зі Львова Н. П. Головка висловила так: «У 1942 році Галину Андріївну з дочкою німці вивезли в Берлін, вона не відала для чого. Раділа вони, коли у травні 1945-го прийшов день Перемоги. Раділи, але передчасно. Галина Андріївна звернулася до радянських офіцерів,

відрекомендувавши себе дружиною Махна. Просила дозволити виїхати з дочкою в Україну. Чекала з дня на день.

Між тим, під посиленням конвоєм їх привезли у Київ. Тут дружині Махна пригадали на допиті все і в 1946-му засудили її за статтею 58 — дали 8 років концтаборів. Дочку відправили на заслання на п'ять років до Казахстану. Лише через чотири роки їм дозволили листуватись».

А так у 1993 році до районної газети «Голос Гуляйпільля» писав з Казахстану Адам Вотчель, власкор Казахстанської німецької газети «Дойче Альгемайне» про південних областях Казахстану, член Спіл-

З особистої справи О. Н. Міхненко

ки журналістів: «В 1942 році мати Галина зі своєю дочкою Оленою були видані німецьким фашистам. Після чого в Німеччині вони працювали на каторжних роботах. Олена Несторівна досконало знала французьку і німецьку мови.

Після перемоги над фашистською Німеччиною радянські війська-визволителі під посиленою охороною етапували їх в Радянський Союз, де в Києві в 1946 році над ними відбувся народний суд. Галину Андріївну засудили до десяти років тюремного ув'язнення по відомій 58 статті. А дочку Олену Несторівну — до п'яти років. Їм обом пригадали, хто вони, хоч особисто кожна із них ніякого злочину не зробила. Тим більше дочка, яка в Радянському Союзі була вперше.

Свій строк «мати» Галина відбувала в Дубровтабі, тут перебувала і відома радянська естрадна артистка Людмила Русланова, яка відбувала там свій тюремний строк. Вона частенько, на нашвидкоруч збитих підмостках із круглого лісу, виконувала свої знамениті «...Эх, валенки, валенки, да не подшиты, стареньки», розважала нещасних засуджених громадян під час сталінського свавілля. Там же відбувала свій строк і дружина Всеросійського старости Михайла Івановича Калініна, яку засуджені, знаючи, хто вона, і з поваги до неї самої, звільнили від важкої фізичної роботи. Вона біла воші на одязі засуджених, доки ті купалися в лазні».

Олену Несторівну — дочку Махна відбувати строк направили в село Лугове Джамбульської області. Вини, звичайно, у неї взагалі ніякої не було. Але «в правовій» Радянській державі, де батько за сина не відповідає, а син — за батька, — ці слова «залишилися тільки лозунгами».

Двоюрідний онук Н. І. Махна Віктор Іванович Яланський пригадував, як про цей період життя в 1971 році розповідала Галина Андріївна Кузьменко: «В 1942 році нас з дочкою забрали на роботи в Берлін. В 1945 році представники радянських органів взяли і відправили в СРСР. Нас судила «трійка» так званий (ОСВ) — особливо секретний відділ. Я просиділа в таборі (станція Потьма, що в Мордовії) 8 років і 9 місяців. Дочку Олену вислали в Казахстан (м. Джамбул) на 5 років. В 1954 році мене випустили з табору і направили до дочки, де вона залишалася до закінчення строку виселки. Олена була зовсім одна. Так ми і живемо з нею в Джамбулі.

Я пропрацювала у швейній майстерні в Джамбулі біля 9 років – з 1954 по 1963 рік. На пенсію пішла, коли мені виповнилося 66 років. Зараз мені пішов 75-й рік. Здоров'я моє неважне». Згадувала тоді Галина Андріївна, що Нестор Іванович тримав зв'язок з Москвою, листувався з визначними радянськими воєначальниками, яких розстріляли в 1938 році, Блюхером, Якіром, Тухачевським, котрі вважали Махна командиром, а не бандитом.

Галина Кузьменко, як і Нестор Махно, мріяла повернутися жити в Гуляйполе, але не отримала дозволу. Їй дозволили поїхати в Гуляйполе на похорон одного із родичів.

«В 1961 році, – пригадувала Галина Андріївна, – я стала громадянкою Радянського Союзу. В 1972 році зробила запит в Гуляйполе, щоб підтвердили моє вчителювання в гуляйпільських школах в 1916-1918 роках. Мої родичі і учні дали підтвердження. В 1973-1974 роках до мене приїжджав двоюрідний онук Махна (Віктор Іванович Яланський – Авт.). В 1976 році я на прохання Віктора приїжджала в Гуляйполе, місто моєї молодості. Ми з ним ходили вулицями і вони нагадували мені мою молодість, адже я тут не була 55 років. Я і розказала онуку правдиву історію махновського руху, за що ми з Нестором боролися».

Вислухаємо ще кілька розповідей про життєві поневіряння матері та дочки заклятого «ворога народу».

Говорить вчителька зі Львова Ніна Пилипівна Головка:

«...Олена працювала один місяць буфетницею, потім посудницею в ресторані, хатньою робітницею в лікарки. Коли термін виселення закінчився, їй дозволили виїхати в Джамбул.

У 1954 році звільнили і матір, яка приїхала до дочки. Довго вони шукали житло. Тільки знайдуть і господарі дізнаються хто вони – пропонують звільнити квартиру. Скрутно було матеріально, а ще тяжче морально, бо постійно перебували під наглядом. У дочки був потяг до знань і їй дозволили вчитись. Вона закінчила Ташкентський будівельний технікум, потім Джамбульський гідромеліортивно-будівельний інститут.

Олена тяжко переживала, коли їй час від часу нагадували, що вона дочка «ворога народу».

Минали роки. Нарешті в 1970 році мати з дочкою отримали однокімнатну квартиру. Заміж Олена Несторівна вийшла у 42-а роки

Олена Несторівна Міхненко
у м. Джамбулі

за льотчика, українця з Хмельниччини Івана Петровича Куликова. «Хоча, – як зазначає Гуляйпільський краєзнавець В. 1. Жилінський, – Олена Міхненко була замужем у Франції, але дітей з чоловіком французом не мали. В 1942 році вона була завербована на роботи в Німеччину, з нею поїхала і мати, а чоловік залишився в Парижі».

Про чоловіка-француза підтверджує думку і власний кореспондент Казахстанської німецької газети «Дойче Альгемайн» по південних областях Казахстану, член Спільки журналістів Адам Вотчель:

«В 1942 році «мати» Галина зі своєю дочкою Оленою були видані фашистам, залишивши там чоловіка (дітей у них не було) – їх етапували в Німеччину».

У Галини Андріївни і дочки склалась традиція – кожного року відзначати день народження Нестора Івановича і день його смерті.

Олена була вродливою і обдарованою жінкою. Крім української та російської, знала німецьку, французьку мови. І все ж на найчорніших роботах надавали змогу працювати один-два місяці. Причиною звільнень було одне: вона – на засланні, вона – дочка «ворога народу».

Трохи стало легше, коли прийняли в члени профспілки, отримала трудову книжку. Тоді їй було 27 років.

Олена Несторівна вже пенсіонеркою, за три роки до смерті, у 1989 році одержала з прокуратури УРСР такий документ: «Повідомляємо, що на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року, кримінальна справа, за якою ви були репресовані, припинена. В даний час ви реабілітовані».

Такий же документ прийшов і на ім'я Галини Андріївни Кузьменко, але її вже не було серед живих.

Реабілітацію Олена одержала за місяць до 100-річчя від дня народження батька і 45 років від його смерті. Ця новина її сильно потрясла і вона захворіла, потрапила до лікарні. Виписалась з другою

групою інвалідності. Потім у неї пропав голос, наступив параліч. Померла Олена Несторівна Міхненко 26 грудня 1992 року. Поховали її на міському кладовищі в Джамбулі поруч з матір'ю».

Чому Міхненко, а не Махно?

Нестор Іванович дуже любив дочку. Іда Метт підтверджує: «Палко любив дочку. Я не знаю якими стали їх відносини в кінці його життя, але, коли дівчинка була малою, Махно без кінця возився з нею, балував, хоч, коли був роздратований, бувало бив її, після чого почував себе зовсім хворим тільки від однієї думки, що зміг підняти на неї руку. Нестор мріяв, щоб дочка отримала освіту».

Можна сказати, що його мрія здійснилася, але якою ціною.

Махно, турбуючись про майбутнє дочки, яке (знав) буде дуже і дуже непростим, змінив дочці прізвище з Махно на Міхненко. Оленка, яка була допитливою дівчинкою, поцікавилася одного разу в батька: навіщо він так зробив?

– Жаль мені вас. Як житимете без мене, як складеться подальша ваша доля, – тихо мовив хворий Махно.

– Тату, коли я виросту, ми з мамкою обов'язково поїдемо в Гуляйполе, – обіцяла донька. Батько взяв руки доньки і зі сльозами на очах мовив: «Коли поїдете, то на околиці мого Гуляй-Поля станьте на коліна і поцілуйте мою рідну землю і вклоніться вербам та тополлям, котрі кличуть мене до себе, стережуть рідну Україну».

Та повернемося до безневинних страдниць, залишених віч-на-віч із несправедливістю і жорстокістю буття родичів «ворога народу». Вдамося до листа Олени Несторівни до матері, датованого 25 квітня 1950 року, взятого із книги «Нестор Махно: правда и легенды» Т. А. Безпечною і Т. Т. Букреевої.

«Дорогая мамочка! Письмо от 7 февраля получила. Пиши теперь на следующий адрес: Каз. ССР – Джамбульск. обл. – ст. Луговая (село Луговое) – Октябрьская улица № 17 – Швейный цех. Е. Н. Михненко. На Розу Котлер не пиши, она уехала, только указывай мою фамилию и все. Вот кратко, как я жила с мая месяца 1948 г. Через один месяц я поступила в райпотребсоюз, буфетчицей. Работала один месяц и закрыли столовую, и через месяц была снова без работы, тут меня поддержал сапожник, я вскоре заболела тифом и лежала два месяца в больнице (август, сентябрь 48 г.). Пока я лежала в больнице, мне этот сапожник носил кушать, а когда я

вышла из больницы, я узнала, что это все он носил мне за деньги, приобретенные продажей моих вещей, я осталась без ничего и он скоро уехал, оправдываясь тем, что у него денег не было, а видал, что мне голодно, ему было жалко меня, и он решил распорядиться и мне сказать правду только, когда я выздоровлю. Он рассуждал: лишь бы здоровье, а остальное все будет, и поневоле мне пришлось смириться, не зная до сих пор сердиться или нет. Когда я вышла из больницы, у меня было осложнение на печень и на уши. Сейчас печень нормально, а слух средний.

В октябре 48 г. я поступила на железнодорожный ресторан посудомойкой (если бы я хотела быть официанткой, в этот момент я бы не могла из-за одежды). Работала сутками и двое отдыхала. Жила в чеченской семье. В декабре я была уволена по сокращению штата, в январе я поступила посудомойкой в ОРС железнодорожной организации, работала в паровозном депо. В марте была уволена из-за документов. Если бы не это, то во всех организациях можно быстро продвигаться, посылают на курсы поваров и т. д. В каждой отрасли можно продвигаться, но не мне с моей фамилией и происхождением. При каждой перемене работы у меня была перемена с квартирами. Единственные друзья-фотографы уехали на Украину. В период моей работы в ресторане зимой 48 г. я побрила голову, волосы выросли через 6 месяцев кудрявые, а теперь эти кудри отходят, прямо жалко.

Но я продолжаю насчет работы. Перед отъездом фотографы в марте м-це меня устроили домработницей у одной врачихи, одинокая с девочкой. Я у ней проработала до мая м-ца 49 г. И вот как прожила эту зиму с 48 на 49 г., раздетая и босая с переменами, каждые три м-ца. Это самое жуткое воспоминание моей жизни и когда я еду с села на станцию, у меня остаются тяжелые впечатления от этой станции. Даже, как на зло, развалился дом, где жили фотографы и если я хочу припомнить несколько приятных минут в этой семье, то только смотрю на кучу кирпичей. В эту зиму 48 г. на 49 г. я лазила по паровозам и тендерам и выпрашивала у машинистов уголь. Таскала его грязная, потная. Я с дрожью вспоминаю эту зиму.

Весной и в мае 49 г. поступила на сырзавод, меня взяли на пробу один месяц. Потому что работа тяжелая физическая и мне сказали, что я вряд ли справлюсь. Но я старалась и кое-как выдержала, меня

оставили. Через три м-ца в августе завод разделили и одна часть перекочевала со скотом в горы 20 км от района. Я тоже перекочевала в горы – я принимала молоко, топила, мыла и таскала фляги и кроме того я была свиаркой, была двух окладах: у меня было шесть казенных свиней (огромные до двухгодичных). Ездили в район три рази в месяц – возили сливки на быках. Работала все лето, поступила в члены профсоюза, добилась трудовой книжки. К осени я уже искала себе работу, каждый раз как ездила со сливками, бежала по организациям и мне в Потребсоюзе обещали работу не официантки, я предупредила своего майора на отметки, что осенью остаюсь без работы, потому что сезон молока кончается и всех увольняют. Майор обещал меня устроить. Работа была тяжелая на заводе, к осени я уволилась, потому что работа зимняя мне не по силам, хоть меня оставляли, но надо было перейти на хозяйственные работы, как копать, мазать, белить, лед заготавливать, ледник копать, это не в моих силах и так там еле выдержала, а в холоде раздетой никак невозможно. Вот так и жила до октября 1949 г. В следующем письме дальше напишу. Пока крепко-прикрепко целую. Люся».

В 1968 році радянський історик Сергій Семанов зустрічався з Люсі — Оленою Міхненко, яка була «нервною і подразненою, нікому не верила». Семанову вона видалася ще молодою, елегантною, чорноокою брюнеткою, схожою на батька. У її російській мові зберігся сильний французький акцент, в присутності матері вона заявила: «Ненавижу політику с детства. Хорошо помню отца. У нас дома всегда было полно народу, масса газет. И я тогда уже поклялась себе, что никогда не стану интересоваться политикой и газет не читать. У меня нет родины. Францию родиной не считаю. Россию тоже. Да, я говорю с сильным французским акцентом, когда я говорю по-немецки, то тоже считаю, что я француженка.

Галина Андріївна
Кузьменко

Да тут очень многие мужчины мною увлекались, но когда узнавали, чья я дочь, шарахались в сторону. Один это делал корректно, другие трусливо или даже грубо. Люди при этом хорошо раскрывались.

Детей я не хотела. Плодить нищих? И чтобы в них была моя судьба? О роли свого отца в нашей истории я во Франції совсем не знала. Когда меня поместили в киевскую тюрьму, одна сокамерница, узнав, чья я дочка, спросила – того самого бандита? Я оскорбилась и ударила ее».

В Гуляйпільській районній газеті «Голос Гуляйпілья» 31 січня 1996 року була надрукована стаття Віктора Яланського «Олена, дочка Нестора»:

– 16 січня 1993 року в останкінській програмі «Время» прозвучало повідомлення про те, що в місті Джамбулі (Казахстан) на 71-му році життя померла дочка ватажка селянського руху на Україні Нестора Махна. Про це телеграмою мене напередодні сповістив чоловік небіжчиці Іван Петрович Куликов. Згодом у листі він у подробицях описав останні дні Олени Несторівни, повідомив, що поховав дружину поряд з її матір'ю Галиною Андріївною.

Тернисте, сповнене лиха і горя життя, випало на долю цієї жінки. З прожитих сім десятків років довелося їй сповна випити не один ківш лиха. Народившись у Варшавській в'язниці 1922 року, куди потрапили після поневірянь за кордоном її батько й мати, Олена Несторівна не бачила просвітку більшу частину свого життя. Після Варшави з сім'єю мешкала вона у німецькому місті Данцінгу, згодом – у Парижі.

– У французькій столиці, – згадувала Олена Несторівна, – ми здавалося врешті-решт знайшли відносний спокій. Мама влаштувалася на роботу, мали деяку копійку на прожиття. Шикувати на мамину платню, звичайно, не доводилося, але ми й шматку хліба були раді. Тато на той час тяжко хворів, давалася в знаки Бутирська «відсідка». Він багато працював над своїми мемуарами. Відчуваючи свою близьку кончину, хотів будь-що за життя донести до людей правду про себе, про своїх побратимів.

6 липня 1934 року Нестора Івановича Махна не стало. Оленці тоді було 12 років. Вона добре пам'ятала той літній спекотний день, коли вони з матір'ю стояли біля стіни кладовища Пер-Ла-Шез, в одну з ніш якої тільки-но встановили урну з прахом дорогої людини. Тяжко переживала Оленка смерть любимого татуся. Та правду люди кажуть, що лихо одне не ходить: тільки-но зарубцювалися душевні рани від втрати батька, знов нещастя спіткало: Францію оку-

пували фашисти. З перших днів загарбники почали відбирати людей для праці на заводах і фабриках рейху. Йшли до Німеччини вагони з дармовою робочою силою. Не оминували фашистські «вербовники» і Галину Андріївну з дочкою, їм теж довелося скуштувати арійського «раю». Хвалили Бога жінки, що той напоумив батька змінити Олені прізвище на Міхненко. У німецькій неволі це згодилося. Маючи прізвище батька, не уникла б вона крематорію.

Багато страждань винесли в неволі мати з дочкою. Але, як не було тяжко, завжди вірили, що час визволення прийде. Коли радянські війська увійшли в Берлін, Олена з матір'ю радо стрічали їх.

Хоч і неправдоподібним це здається сьогодні, але факт залишається фактом; визволителі принесли разом з довгожданою свободою декотрим... неволю. Олену з матір'ю відправили в Київ, де на швидку відбувся судовий розгляд справи «махновців». Інкримінуючи у вину вчорашнім невільницям гріхи Нестора Івановича, «накрутили» їм «справедливий» строк. Матері – 8 років трудових таборів, а Оленці 5 років висилки в Казахстан.

Галина Андріївна відбувала покарання до 1954 року. Чотири роки їй не давали можливості навіть листуватися з дочкою. В той же час Олена без паспорта, без постійного даху над головою, терпляче несла свій хрест, ледве зводячи кінці з кінцями. Працювала офіціанткою, мила посуд, виконувала по найму господарські роботи, трудилася свинаркою. Так в постійних турботах про хліб насущний і пролітав час. Після закінчення строку висилки Олена Несторівна переїхала в Джамбул, куди, відбувши покарання, через три роки повернулася й мати. Вдвох долати скруту стало легше. Але клеймо «ворогів народу» постійно про себе нагадувало: сторонилися судимих. Навіть квартироздавачі неохоче здавали житло (а його доводилося часто міняти).

Загартована незгодами Олена Міхненко не втрачала віри у справедливість, у те, що настануть кращі часи. Вона мужньо долала життєві рифи. Як не було важко, закінчила технікум, згодом – будівельний інститут, працювала на керівних посадах будівельних організацій. У 42 роки Олена Несторівна вийшла заміж, за Івана Петровича Куликова, льотчика за спеціальністю, який, знаючи біографію Олени, не тільки не відмовився від неї, а, навпаки, став вірним другом і порадником на все життя.

Тільки за три роки до смерті Олену Несторівну Міхненко та її матір (яка не дожила до того світлого дня) було реабілітовано. Нарешті звершилося те, чого чекала жінка все життя».

А тепер додамо уривок із праці Сергія Семанова «Під чорним прапором» (Життя і смерть Нестора Махна), опублікованій у вересні 1993 року в газеті «Запорізька правда», який доповнює нашу розповідь про життя і страждання матері і дочки.

«Коли Нестор Іванович Махно помер, його вдові минуло лише тридцять сім років. Нової сім'ї вона не завела, хоча неодноразово з різних приводів згадувала офіцера-емігранта на прізвище Карабань, згадувала з подробицями, які свідчать про симпатію до людини, але нічого не уточнювала, а я не спитав (західні прийоми репортажу тоді ще не були у нас в ходу...). Цілком характерно, що Галина Андріївна з юності до кінця життя залишалася переконаною атеїсткою, страждання і втрати, нею перенесені, не направили душі до Бога, ось це вже справді революційний гарт!

Почалася війна, до Парижа у червні 1940 року прийшли німці, Галина Андріївна коротко пояснила, що їй доводилося приховувати свій шлюб, ім'я Махна німецька контррозвідка пам'ятала дуже добре. Нагадаємо, що в 1943-му німці вивезли Олену до Берліна на роботи, мати поїхала за дочкою, обидві працювали там на якихось фабриках, пам'ятаю страшні розповіді Галини Андріївни про бомбардування міста англо-американськими літаками. Нацистська Німеччина зазнавала краху, і тут нова буря підхопила вдову і дочку Нестора Махна, заніщи їх у страшний вир земного пекла. Про це вона розповідала мені детально: переконаний, що розповідь її має чималий історичний інтерес. Викладаю запис:

«У 1945 році перед приходом наших (за півроку) мені стало ясно, що росіяни прийдуть сюди. Для мене перемога Росії завжди була бажаною, але зустріч з Червоною Армією мене лякала. Я була знайома в Берліні з одним літнім калмиком-емігрантом (із Франції), він був зв'язаний з якоюсь калмицькою організацією, яка співробітничала з німцями. Він виїхав з Берліна, а я не проявила достатньої енергії і залишилась. Оленка зустрічалася з російськими солдатами і офіцерами, офіцери заходили до нас. Я все збиралася порадитися про свою легалізацію і можливість від'їзду до Росії, але так і не зібралася.

Так ми дожили до серпня, коли розпочалася поголовна перевірка населення і видача документів. До мене прийшли німець і росіянин (Оленки вдома не було, вона пішла і часто була в них перекладачкою — неофіційною, звичайною).

Вони подивилися документи, пішли, але через хвилину повернулися і запросили мене до комендатури. Я пішла, хоч розуміла, що справа кепська. Але тікати було пізно. В комендатурі я сказала, що я дружина Махна. Мене затримали, залишили ночувати. Вночі до мене підійшов солдат, запропонував мене смачно нагодувати і переспати з ним. Я накричала на нього, і він спокійно пішов.

Наступного дня мене перевели в якусь іншу військову установу, там мені дали папір і ручку, зачинили в окремій кімнаті і запропонували написати все, що я знаю. Через місяць мене перевели в іншу камеру, зроблену із звичайної квартири, там було кілька німок. Потім перевели в підвал якогось будинку, і там я зустрілася з Оленкою. Якось мене викликали до якогось начальника і запропонували поїхати з ним до Франції і там указати йому на тих з еміграції, хто працював проти нас. Я відмовилась, я погано знала білогвардійців, а головне, роль зрадниці еміграції, якою б вона там була, була мені огидна. Мене й Оленку потім допитували, чи не шпигука я, але незабаром переконалися самі, що це не так. Потім мене привезли у квартиру за речами, багато з яких пропали. Дещо я вивезла з собою, але теплого одягу не було, три пальта мої пропали, і я взяла лише гумовий плащ. У нас було багато одягу, я їздила у відпустку до Парижа, а там нами зароблені марки вигідно обмінювалися на франки. Я купувала речі із невиразною надією, що мені вони знадобляться в Москві. Мене перевели в приміський табір з двоповерховими нарами, там я знову з'єдналася з Оленкою.

Нас повезли до Києва поїздом. У Києві на пероні посадили в «чорний ворон», про якого ми багато страшного чули. У Києві мене допитували про мою участь у русі, чи не пробував Махно організувати щось у Франції. Настрій був такий, що готова була на все, що завгодно наговорити на себе, лиш би вибратися звідси. Після слідства нас помістили до загальної камери із карними злочинцями, страшні дівчата! Всі вони зазіхали на наші закордонні ганчірки, особливо на початку або в середині грудня (1945-го — Авт.).

Нас викликали і зачитали вирок, мені дали 8 років таборів, Олен-

**Віктор Іванович Яланський і
Олена Несторівна Міхненко. 1973 р.**

ці – 5 років заслання. Із закінченням слідства ми сиділи в одній камері, там і розпрощалися, бо її незабаром відправили до Казахстану. Але ми тоді не знали ще місце заслання.

У самому кінці грудня мене привезли до Мордовії (найстаріші, так би мовити, політичні табори в СРСР – Авт.). Там було багато німців і галичан (тобто західних українців – Авт.). У таборі я шила тапочки, клеїла коробочки та інше, отже, завжди мала додатковий заробіток. Знаходилася

я в інвалідній команді, нас лише зрідка виганяли, то на прибирання території, то на прогулянку і т. п. Потім я працювала на швейній фабриці, спочатку на вичистці, далі – контролером у закрійному цеху. Згодом перевезли в інвалідний табір, де мені вже майже не доводилося працювати. Там я робила квіти паперові, робила їх непогано, наприклад, сплела вінки для дівчат з українського хору. У мене тоді загострилася гіпертонія.

Свій строк я пересиділа на дев'ять місяців. Ні до кого не зверталась, оскільки марно, у багатьох строк закінчився три роки тому, але всі вони сиділи. Дочку я знайшла через Київ, вона писала жакливі листи. Мене випустили вранці 9 травня 1954 року, сама собі не повірила. На вокзалі я і дочка одна одної не впізнали і розминулися. Зі мною в таборі знаходилася дружина Якіра, єврейка, була бригадиром, трималась зарозуміло. Там же була дружина Власова, моложавка (35-40 років), цікава жінка, скромна, стримана, інтелігентна, працювала швачкою.

У трагічній цій сповіді нічого не треба пояснювати. Але неможливо, немислимо не привернути уваги до однієї коротенької фрази Галини Андріївни: «На вокзалі в Джамбулі я і дочка одна одної не впізнали».

Як існували довгі роки Галина Андріївна з дочкою в Джамбулі – багато чого не скажеш. Яюсь з дочкою зняли куток, обидві дещо підпрацьовували, а головне – навколишнє життя різко змінилося на краще. Через кілька років Галина Андріївна навіть одержала крихітну пенсію по старості – за п'ятнадцять років перебування в Радянському Союзі це був її перший «твердий заробіток». А якщо врахувати, що в Парижі подібного не траплялось, – немислиме щастя! На початку 60-их з'їздила в рідні місця, але близьких уже не знайшла.

Кажуть, старість схожа з дитинством, дряхлість – з віком немовляти. Тому життєпис Галини Андріївни Кузьменко, вдови знаменитого Нестора Махна, хотілося б закінчити уривком з її листа до мене 28 жовтня 1968 року, де вона розповідає про своє дитинство, проведене з батьками в Могильові. Як нам здається, тут можна побачити прямо-таки трагічний образ у майбутній долі нашої героїні.

Вона писала, не розуміючи, треба думати, які сили ведуть її ослабленою рукою: «Пригадується, як одного разу, коли мені було років десять, ми п'ятеро-шестеро дівчаток, вийшовши із залізничної школи по закінченню занять, відправилися до залізничної лазні. Тут ми вдосталь намилилися, попарилися і розійшлися з лазні. Одягнута я була ще в літнє, легеньке платтячко, і мене під час досить довгої дороги додому добре протягло. Я сильно застудилася і незабаром захворіла на запалення нирок. Я злягла надовго... У мене були пролежні. Я сильно ослабла і схудла. Ходити було несила. І намучились же тоді зі мною моя бідна мама і брат Микола. Вони кілька місяців підряд, до весни, годинами, бувало, носили мене на руках по кімнаті... А коли стало тепло дворі, я почала повільно одужувати... А коли я вже зовсім одужала, тоді мені розповіли, що я була зовсім уже безнадійна, лікарі мені допомогти вже нічим не могли і батьки купили мені вже домовину, мішок борошна на поминки і приготували весь одяг на похорони...

Очевидно, вони в 1918 році пригадували, як виглядали тоді, і пошкодували про те, що я не померла тоді... Скільки нещастя я їм завдала...».

Померла Галина Андріївна 23 березня 1978 року в Джамбулі, там і похована, за тисячі верст від рідних місць. І ось через одинадцять з половиною років прийшла на її ім'я, нарешті-то добра звістка, цитуємо документ:

«Прокуратура Української Радянської Соціалістичної Республіки. Міхненко Олені Несторівні.

Повідомляємо, що на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року кримінальна справа, за якою ви були репресовані, припинена, і нині ви реабілітовані.

Член колегії Прокуратури УРСР В. І. Лісний. 13.09.89 р.».

Таке ж саме повідомлення надійшло на адресу і Галини Андріївни. Вдова Нестора Махна, виснажена двома війнами, таборами, злиднями і безправ'ям, вже не взнала про те, чого так довго доби-валася. Однак приємно все ж закінчити цей тяжкий сюжет на добрій звістці.

Тепер останній короткий сюжет про Олену Несторівну Міхненко. Звичайно, домовившись з Галиною Андріївною про зустріч у Джамбулі, я уявлення не мав, що там живе ще й дочка Нестора Івановича. Тут, посеред азіатських степів, довелося з нею познайомитися. Але перш, ніж повідати своє особисте враження, наведу листа, якого вона відправила матері із зсильного для неї Казахстану в мордовський політичний табір.

Умисно не підправляю орфографії: тоді Олена Несторівна російську знала зовсім погано, граматичні і всякі інші помилки її, нещадної долі, її лист, уже цитований, відправлений матері більш як через три роки, написаний російською дуже грамотно і графічно. Додамо ще для сучасного читача, що табірне листування тієї пори у нас майже не збереглося, тому лист заочної дочки на адресу матері-каторжанки вже сам собою являє великий історичний інтерес. Характерний сам вигляд цього листа: сторіночка із зошита, списана хімічним чорнилом з обох боків дуже дрібним почерком, автор епістолії явно повинна була берегти папір.

Каторжна праця і нестерпні умов підірвали здоров'я і Олени Несторівни. 26 грудня 1992 року після тривалої і важкої хвороби на сімдесят першому році життя вона померла, – повідомив у червні 1993 року журналіст з Казахстану Володимир Миколайович Ста-

сюк, який у той час жив у місті Жамбил (Джамбул). На ній, Олені Несторівні, закінчився рід «батька» Махна (дітей у неї не було). Чоловік, який сильно її любив, колишній авіатор Іван Петрович Куликов, потурбувався про те, щоб мати і дочка були рядом. Для цього він своїми руками зробив акуратно підкоп під могилу матері, куди і опустив гроб з тілом своєї любимої дружини Олені Несторівни.

Іван Петрович
Куликов – чоловік
Олені Несторівни
Міхненко

У ограді біля могили він поставив хрест і пам'ятник з надписом: «Тут спочивають дружина «батька» Махна – «мати» Галина Андріївна і дочка Олена Несторівна».

Из протокола допроса Елены Михненко 9 января 1946 года

«Вопрос: Как правильно ваша фамилия?»

Ответ: Правильная фамилия моя Махно. Мой отец Нестор Махно сменил свою фамилию во Франции на Михненко по предложению французской полиции. Я фамилию Михненко ношу с 15 лет...

Вопрос: Расскажите, что вам известно о прошлом отца – Михненко Нестора?»

Ответ: Из рассказов матери мне известно, что мой отец из России, до революции в России был учителем, арестовывался царским правительством и сидел в тюрьме, откуда был освобожден революцией.

Во время революции он принимал участие в восстании против царского режима, боролся против белогвардейцев на стороне Красной Армии и якобы «не поладил» с красными, так как у них были разные взгляды, и он уехал за границу».

Елена рассказала, кто открыл ей глаза на «бандитское» прошлое отца. «Уже после того, как меня задержали в Берлине, от русских офицеров я узнала, что мой отец был известный в России бандит, который вел вооруженную борьбу с Красной Армией и издевался над населением. Больше мне о нем ничего не известно».

ВІКТОР ЯЛАНСЬКИЙ (1940-2003)

**Віктор Іванович
Яланський**

Віктор Іванович Яланський народився 1940 року в місті Гуляйполі (мати – Килина Карпівна – дочка Карпа Івановича Махна, а Карпо Іванович – рідний брат Нестора Івановича) у хаті діда Карпа. Закінчивши першу міську середню школу, служив в армії. Потім все своє свідоме життя працював на місцевому дослідно-експериментальному заводі сільгоспмашин робітником. Віктор Іванович був завзятим футболістом, провідним футбольним арбітром, йому довіряли судити матчі першості області і республіки. Впродовж багатьох років як робкор активно дописував до районної газети.

В. І. Яланський стояв біля витоків Всеукраїнської громадської організації «Товариство Нестора Махна «Гуляй-Поле», був членом його правління. Результатом його співпраці з відомою журналісткою і поетесою Ларисою Степанівною Верьовкою стало народження книги «Нестор і Галина. Розповідають фотокартки», за яку авторів нагороджено Міжнародною літературною премією імені Володимира Винниченка. 27 лютого 2003 року раптово зупинилося серце Віктора Івановича Яланського. Поховано його на старому міському кладовищі серед великої махновської родини.

Лариса Степанівна Верьовка

28 лютого 2004 року в районній газеті «Голос Гуляйпільля» писала володар регіональної медалі «За заслуги перед Гуляйпільським краєм», лауреат Міжнародної літературної премії імені В. Винниченка Українського фонду культури Л. С. Верьовка: – Вже рік, як не одержую з Гуляйполя листів, де б у зворотній адресі стояло: вулиця Трудова, 144, В. І. Яланський. Приходили листи від Віктора – і я ніби відвідувала Гуляйполе: слухала концерт у КСК, ходила по базару, заглядала в музей чи редакцію. Знала про всі гуляйпільські новини,

і про ціни, і про погоду — Віктор Іванович любив писати листи. Любив бути поміж людей, любив спілкуватися, радо вітав гостей у своїй оселі, вважав за приємний обов'язок повести їх на цвинтар, де похована рідня його двоюрідного діда Нестора Махна і його, отже, Вікторової рідні.

Віктор Іванович Яланський на цвинтарі біля своїх рідних

Тепер вже рік, як і сам там, біля матері, діда Карпа, діда Омеляна... А все ще не віриться. Немає людини досконалої, і йому, як і всім нам, чогось бракувало. А тепер Гуляйполю бракує Віктора Івановича Яланського — його нестримної енергії, його небайдужості — надто там і тоді, коли йшлося про Нестора Махна і Повстанську армію України. І певна, не дав би спокою нікому, доки б вулицю, названу іменем ката гуляйпільських повстанців М. Фрунзе, не перейменувало б Гуляйполе, ну, приміром, на вулицю Повстанців. Ходив би, добивався відновлення зруйнованої стели на вулиці Трудовій, поставленої на честь 110-х роковин від дня народження Н. Махна. Своє призначення він вбачав у збереженні пам'яті про махновщину — і він його виконав.

Коли вийшла у світ наша з Яланським книжка «Нестор і Галина. Розповідають фотокартки», не одна людина в Гуляйполі (та й у Києві) цікавилася, чому на першому місці серед авторів стоїть приз-

Зліва направо: І. І. Нежижим, М. С. Тур, Г. І. Лютий, В. І. Яланський, А. В. Ляпунов (син Вольдемара Антоні (Ляпунова), Л. С. Верьовка, О. М. Жигалко, Л. Ф. Плясовиця, В. О. Жовніренко. 1998 р.

Зліва направо: А. В. Ляпунов, В. І. Яланський,
В. Л. Зінковський і Л. Ф. Плясовиця

вище Яланського, хіба є підставою для того 15-20 сторінок його записів? Запитував про те в інтерв'ю для журналу «Хортиця» (№ 1, 2001 р.) і його головний редактор. І я відповідала, що ті сторінки лягли наріжним каменем в будову книжки, саме вони спонукали до її написання, бо це свідчення людини, котра спілкувалася і з дружиною, і з дочкою Н. І. Махна, і зберегла, всупереч усьому, їхні листи, фотокартки, пам'ять про них. Що після стількох років принижень і цькувань хай буде, як кажуть, і на його вулиці свято. Він мріяв про цю книжку – і мрія збулася.

А в наступному виданні, домовилися з ним, напишемо авторів у іншому порядку. Воно буде, але, то питання часу. Доповнення до нього – з архівних матеріалів, зі споминів я підготувала. Частина їх – під рубрикою «Запалюємо свічку пам'яті» – опубліковано вже у часописі «Хортиця» (2003 р.). Це розповіді про батька і сина Білашів, про Щуся і Щусеве кохання, з нашими родинами згадуємо Віктора Івановича, сумуємо за ним, співчуваємо його рідним і за правдивим звичаєм кажемо: «Пухом йому земля!» Тими ж словами звертаємося й до пам'яті про Анатолія Васильовича Єрмака, котрий багато зробив для повернення належного місця в історії українським повстанцям, котрому Віктор Іванович беззастережно вірив.

Віктор Іванович Махно і Галина
Андріївна Кузьменко. 1976 р.,
м. Гуляйполе

ЄЛИЗАВЕТА МАХНО

Єлизавета Омелянівна
Махно

Коли розмова заходить, про велику родину Махнів, доводиться констатувати, що крім двоюрідного онука Віктора Івановича Яланського, в Гуляйполі мешкала рідна племінниця Нестора Івановича. Звали її Ліза (Єлизавета) Омелянівна Махно. – 19 червня 1917 року в сім'ї Омеляна Махна народилася сьома дитина, яку назвали Ліза.

Омелян Іванович – рідний брат Нестора Івановича не служив у його армії. Був тихим чоловіком. З першої світової війни повернувся контужений. В рідному селі працював поштарем, у політику не встрявав, – стверджують В. Голованов і В. І. Яланський. А працівник Гуляйпільського краєзнавчого музею С. В. Сergyоїн (дальній родич активного махновця Григорія Івановича Сergyоїна – начальника постачання Повстанської армії – Авт.) перекоонує читача у своєму дослідженні «Третій шлях», що Омелян Махно «брав участь в революційних подіях в Гуляйполі. Був виборним комісаром від Польської сотні по розподілу поміщицького майна (Польська сотня охоплювала територію колишнього колгоспу «Червоний прапор» (це теперішні вулиці Спартаківська, Степна, Трудова і південно-західна частина Гуляйполя до вулиці Шевченка – Авт.). Як активний учасник революційних подій був розстріляний австрійськими окупантами в 1918 році».

Та послухаємо В. І. Яланського: «22 травня 1918 року по дорозі з села Пологи їхало троє австрійців і у Батрака, жителя Гуляйполя, спитали: «Де тут живе Махно?» Той показав на хату Омеляна Махна. Австрійці увійшли у двір, арештували Омеляна і повели на розстріл. Це було метрів 300 від двору Вінгліньського. Окупанти заставили Омеляна копати яму по пояс. Він копав і просився у австрійців: «Я ж не винен. Я ж тільки брат Махна. Я ж не воюю», – але нічого не допомогло. А тим часом дружина Варвара Петрівна, побігла в комендатуру з маленькою Лізою на руках, якій сповнилося лише 11 місяців, просити за чоловіка. Там її вислухали і послали вершника, щоб відмінити розстріл. Коли вершник прискакав, Омеляна

Зліва направо: Єлизавета Омелянівна Махно
і сестрою Єфросинією Омелянівною

шестеро безбатченків не вилазили із злиднів, матері Варварі Петрівні ледь вдавалося зводити кінці з кінцями. Рано пізнала мозолі на руках і наймолодша Ліза – з 14 років вже ходила по наймах, тяжкою працею заробляла на шматок хліба. Згодом разом із сестрами Фросеєю та Оксаною вирушає на заробітки на Донбас. Спочатку працювала в м. Авдієвську, потім – в депо в м. Ясинувата (мила колеса з вагонів).

Перед війною Ліза повертається в Гуляйполе, де працює в колгоспі «Червоний прапор». Виходить заміж за гарного хлопця, та війна розлучила їх навіки. Горе втратою чоловіка намагалася забути в роботі. Йшла туди, де було найважче. В 1948 році її посилають від колгоспу на відбудову Дніпрогесу, де беручку і завзяту гуляйпільську жінку не раз відзначали за успіхи в роботі.

В 1950 році Єлизавета Омелянівна поступає працювати в Гуляйполі в лікарню і аж до виходу на пенсію трудиться в інфекційному відділенні. Вдруге заміж вийшла за Івана Грома, народила йому сина, якого назвали Юрієм. Жили дружно, але щастя було коротким: невдовзі помер чоловік, залишивши саму вдову, дожити віку.

Прошли роки. В 1998 році бабі Лізі вже пішов 82-й рік. Племянниця Н. І. Махна (до речі, прізвище вона, виходячи заміж, не змінила, щоб зберегти пам'ять про свого дядька Нестора Івановича) раділа, що правда перемогла, а дядька реабілітувала історія.

австрійці вже розстріляли. Йшов йому 49 рік. Доля була милостивою до нього в першу світову війну, та не вберегла на батьківській землі від кулі чужинських зайд.

Не солодко жилося маленькій Лізі, вона та ще

ЮРІЙ ГРОМ

Юрій Іванович Гром

Внучатий племінник Нестора Івановича Махна Юрій Іванович Гром людина не публічна. Він, як і його дід Омелян Іванович Махно, живе тихо, скромно, не бере участі в заходах, присвячених легендарному родичу.

– Мені нема чого розказувати, – скромно заявляє, – я не жив у ті часи.

Воно то, звичайно, так, але нас цікавлять його спогади про бабусю Варвару Петрівну, яка після втрати чоловіка Омеляна піднімала на ноги восьми дітей, в тому числі і дочку Лізу – матір Юрія Івановича. Невже сину немає чого розповісти про важке життя матері?

Іван Гурович Гром із сином Юрієм

16 лютого 2018 року ми зустрілися з Юрієм Івановичем Громом і ось що він розповів про родину Махнів і про себе:

– Я, Юрій Іванович Гром, народився 28 липня 1960 року в місті Гуляйполі. Батько мій, Іван Гурович Гром, уродженець села Туркенівки (тепер – Малинівка – Авт.), мати, Єлизавета Омелянівна Махно, 1917 року народження, дочка Омеляна Івановича Махна, рідного брата Нестора Івановича Махна.

У родині Махнів у Івана Родіоновича і Явдокії Матвіївни (дівоче прізвище – Передерій – Авт.) було п'ятеро синів. За інших дітей у їхній сім'ї ніколи не чув від бабусі Варвари Петрівни, дружини мого діда Омеляна (1876-1918). Її дівоче прізвище Харенко, родом із Полтавщини,

Варвара Петрівна (Харенко) Махно із дочкою Єлизаветою Омелянівною та з онуком Анатолієм, сином Івана Омеляновича Махна. 1947 р.

1866 року народження, яка прожила 109 років, померла в 1975 році. Вона до останнього дня була при добрій пам'яті.

У баби Варки дітей, які вижили, було четверо (три дочки і син). Це – Єфросинія, Степанида, Іван і Єлизавета, моя мама, 1917 року народження.

Тому підтвердженням, що деякі дослідники історії плутають факти може слугувати передача, яку на початку 2018 року дивився по телеканалу «Мега», де сказали що в сім'ї Махнів було четверо братів і що Карпа Івановича вбили австрійці. А це неправда.

Карпо (1871-1919) був найстарший серед братів, потім Савка (1872-1920), мій дід Омелько (1876-1918), Григорій (1886-1919) і найменший Нестор (1888-1934). П'ятеро, а не четверо братів.

У махновському русі брали участь Карпо, Григорій і Нестор. Мій дід Омелян залишався поза названим рухом тому, що був інвалідом імперіалістичної війни. Додому повернувся контужений десь у кінці 1916 року, а в червні 1917 року народилася моя мамка.

І оце, коли австрійці у 1918 році зайшли в Гуляй-Поле, то в когось із жителів спитали, де живе Махно? Їм показали на дідову хату

(австрійці їхали зі сторони Поліг, а дідова хата стоїть на розі вулиць Вишневої й Пологівського шляху (в мікрорайоні теперішніх гаражів) за балкою. Діда забрали за те, що був братом Махна, і відвели до теперішньої вулиці Дружби, на розі якої жила баба Геруска (це по-вуличному). В її дворі ріс бузок і там Омеляна розстріляли, а потім наскочив Нестор із своїми хлопцями і відомстив австрійцям за брата.

Воював у Несторовій армії Карпо (дід Віктора Івановича Яланського) і його син Михайло. І обоє загинули у 1920 році. Вони поховані на Гуляйпільському центральному кладовищі, де лежать батьки й родичі Нестора. Іван Родіонович народився 1846 році, а помер у 1896 році, а Явдокія Матвіївна теж народилася в 1846 році, а померла у 1925 році. Вона до своїх останніх днів жила у невістки – моєї бабці Варвари Петрівни.

Що ще запам'яталося? Віктор Іванович Яланський займався вивченням історії махновського руху, листувався з Галиною Андріївною Кузьменко, дружиною Нестора Івановича, коли вона жила в місті Джамбулі, що в Казахстані.

У сімдесятих роках Галина Андріївна приїздила в Гуляйполе, я це добре пам'ятаю. А от її дочка Олена – ні разу. І мене вразило те, що така собі бабуся розмовляла чистою українською мовою.

Коли вона пішла від нас, чув я, як бабуся Варвара і мама говорили, що Галина Андріївна хотіла вбити сонного Нестора Івановича, коли вони були за кордоном, бо «зв'язалася» з якимось румуном, але Нестор проснувся. Вона тільки встигла ножом розпороти йому праву щоку, а він, вихопивши з-під подушки пістолет, вистрілив і поранив її.

– Цікаво, – говорили дорослі, – подивитися б чи залишився шрам від кулі на її тілі.

Моя мама, Єлизавета Омелянівна, вперше виходила заміж за якогось чи то партійного, чи то військового, у них була дочка, яка перед війною померла, а чоловік загинув на війні. Пізніше мама одружилася з моїм батьком, Іваном Гуровичем Громом, але залишилася з прізвиськом Махно. У 1960 році народився у них я.

Скільки себе пам'ятаю, мама працювала санітаркою в інфекційному відділенні районної центральної лікарні.

Я навчався спочатку в Подолянській початковій школі, потім

Зліва направо: рідні сестри: Степанида, Єфросинія,
Єлизавета Омелянівни Махно

два роки в міській СШ № 1, а коли побудували СШ № 4 перейшов туди. Після школи поступив до Дніпропетровського державного університету на фізико-математичний факультет, але не схотів вивчати електронно-обчислювальні машини і повернувся додому та й пішов працювати на ремонтний завод. Звідти мене призвали на службу в армію.

Я був єдиний годувальник у матері і мене не брали до армії, але мама ходила у військкомат і просила військкома, щоб мене призвали, бо це була велика честь і довіра служити у Збройних Силах СРСР. Коли заповнював анкету і написав, що я – двоюрідний онук Нестора Махна, у військкоматі мені заявили, що через такого родича мене не пошлють служити за кордон. Та я був готовий служити там, куди направлять, і я потрапив у Калінінградську область. Після учбової частини довелося служити і в містах Одесі, Бердянську, і в обмеженому контингенті радянських військ у Німеччині.

– І ніхто більше не нагадував вам, що ви родич Махна?

– Лише одного разу заступник командира з політчастини запитав мене: «Чи я за радянську владу?» Я йому відповів, що при цій владі народився й іншої не знаю. Більше таких або подібних запитань не ставив ніхто.

Відслуживши повернувся на рідний ремзавод, де заробив право

**Тетяна Миколаївна
Гром (Зуйченко)**

на достроковий вихід на пенсію. Свого часу тричі обирався депутатом міської ради, був членом партії, одружився з Тетяною Миколаївною Зуйченко. Маємо гарних діток: дочку і сина, онуків. Живемо на дворищі діда Омеляна. Разом із дружиною доглядаємо могили всього роду Махнів.

– А чи залишився хто живий з Махновського роду, адже діти були і в Карпа Івановича, і в Омеляна Івановича, і в Савелія Івановича, і в Григорія Івановича, і в Нестора Івановича?

Розповідає Юрій Іванович Гром:

– У Івана Родіоновича і Явдокії Матвіївни було п'ятеро синів. Це – Карпо, Савелій, Омелян, Григорій і Нестор.

Наскільки я знаю, у Карпа Івановича і його дружини були син Михайло, який загинув разом з батьком у роки громадянської війни, і дочка Килина, мати Віктора Івановича Яланського.

У Савелія Івановича в сім'ї росли дочки Настя і Марія. Савелій жив на вулиці Степній. Я добре пам'ятаю і тітку Настю Мищенко. У неї росла дочка Галина.

А в тітки Марії, яка заміж вийшла за військового, дітей не було і жили вони десь на Сахаліні. А останні роки доживала у моєї мами.

Мій дід, Омелько Іванович, мав, мабуть, більше дітей, але вижило четверо. Це – тітка Фрося, 1908 року народження, дядько Іван, 1910 року народження, загинув у 1943 році під час радянсько-німецької війни, тітка Степанида, 1912 року народження, і моя мама Ліза, 1917 року народження.

У тітки Фросі було двоє синів, а саме: Анатолій, 1930 року народження, мій хрещений батько, і Віктор, 1935 року Приживали вони у місті Авдіївці. Прізвище їхнього батька Василь Кирилович Пастернак, чоловік тітки Фросі. Він працював усе життя машиністом поїзда і сини пішли його дорогою. Нині вони вже покійні.

Іван Омелянович Махно (справа)

**Діна Семенівна
Махно (Шевченко),
дочка Степаниди
Омелянівни**

У дядька Івана був син Анатолій Іванович Махно, який працював у Гуляйполі на заводі сільгоспмашин трактористом. Він загинув у 1976 році під час дорожньо-транспортної пригоди (збила автомашина).

У Анатолія Івановича виховувалось троє дітей: Сашко, 1960 року народження, Ігор (обоє вже померли) і Валя. Коли і її матері не стало, її удочерила Діна Семенівна Юдіна (Шевченко).

У тітки Степаниди, яка вийшла заміж за Семена Юдіна було дві дочки – Валентина і Діна. Валентина померла у 1967 році (вона хворіла).

А Діна, 1935 року народження, проживає в Ростовській області у станиці Жуковській і є заслуженим лікарем СРСР.

У Діни є своя рідна дочка Світлана.

У Валентини є один син Ігор Юрійович, 1962 року народження, який проживає в Росії і працює в ляльковому театрі.

У Григорія Івановича Махна, який разом із дружиною воював у армії повстанців, була дочка Марія Григорівна, 1912 року народження. Коли її батьки загинули в бою з червоними, дівчину виховувала Варвара Петрівна.

Хата Григорія Махна теж стояла на вулиці Вишневій. Заміж Марія Григорівна виходила за Смаля. У них був син Станіслав, племінник Нестора Івановича. Людмила Станіславівна, двоюрідна онука Григорія Івановича, одружена з Василем Домашенком, двоюрідним племінником Савелія Івановича Махна. Це моя однокласниця.

Такі дані про родовід Махнів по батьківській лінії розповів двоюрідний онук Н. І Махна Юрій Іванович Гром.

* * *

Розповідь Ю. І. Грома доповнимо ще такою інформацією, але, що вона на 100 відсотків відповідає дійсності, немає гарантії.

У Карпа Івановича (1871-1919), який був одружений з Харитиною Андріївною Шкабарнею (1869-1946), крім дочки Килини, матері Віктора Івановича Яланського, яка вийшла заміж за Івана Яланського, були й інші діти, а саме: Анастасія, Михайло, Іван, Наталія, Марія, Пилип, Катерина. Під час голоду 1933 року померли Іван та Пилип.

**Єфросинія Омелянівна з чоловіком
Василем Кириловичем Пастернаком**

Єфросинія Омелянівна з чоловіком Василем Кириловичем Пастернаком, яка народилася у Варшавській тюрмі 1922 року, а померла в 1992 році в місті Джамбулі.

До цього додамо, що деякі дослідники Махновського родоводу стверджують, що в Івана Родіоновича і Явдокії Матвіївни Махнів, крім п'яти синів, про яких вже йшлося, була дочка Олена Іванівна (1879 року народження), яка вийшла заміж за Гомона і в них народилися діти Ілля і Тетяна, котра одружилася з Олексієм Шимком.

У 1881 році у батьків Нестора Івановича народився син Юхим, а в 1883 році побачили світ сини Тит і Степан. Про їх подальшу долю нам нічого невідомо. Якщо вірити цим даним, то у Івана Родіоновича і Явдокії Матвіївни Махнів всього було дев'ятеро дітей, але ці дані треба уточнювати.

Відомо також, що у Явдокії Матвіївни Махно (дівоче – Передерій – Авт.) був рідний брат Сидір.

У Омеляна Івановича і Варвари Петрівни в сім'ї підросли Надія, Параска, Василь, Іван, Єфросинія, Ксенія, Катерина, Єлизавета, Степанида, вижили тільки Єфросинія, Степанида, Іван і Єлизавета. У 1933 році від голоду померли Надія, Параска і Василь.

Сава Іванович (1872-1920) одружився з Федорою Хрисанфовой. У них було шестеро дітей (Хома, Павло, Іван, Григорій, Анастасія, Марія).

Григорій Іванович Махно (1886-1919) мав за дружину Христину Яківну Соляник, яка померла в 1933 році. У них були дочки Марія і Людмила.

У Нестора Івановича Махна (1888-1934) і Галини Андріївни Кузьменко (1896-1978) росла дочка Олена Іванівна Міхненко.

**Єфросинія Омелянівна (друга зліва) і
Степанида Омелянівна (перша справа) Махнів**

звичайно, нічого про те не знала, але походеньки у ЧеКа продовжувались. А одного разу, коли матір Махнів туди викликали і начальник почав суворо вимагати признатись, де заховане золото, Явдокія Матвіївна не витримала знущань та й сказала начальникові, який її допитував: «Я не знаю де те золото, вам краще знати, бо ви були в армії Нестора». Після цих слів стару жінку з лайкою вигнали з кабінету і більше туди не викликали.

Отже, після громадянської війни діти Карпа, Омеляна, Савелія, Григорія Махнів залишилися без годувальників. І як це сьогодні не здається дещо дивним, але радянська влада не зовсім кинула на голодну смерть дітей братів Махнів. Цьому є підтвердження в матеріалах Гуляйпільського повітового відділу соціального забезпечення, що знаходяться в Державному архіві Запорізької області.

Для виплати пенсій та соціальних допомог вдовам та сиротам старости волостей складали списки і направляли їх у повітовий відділ соціального забезпечення.

А як жилося родичам Нестора Івановича після громадянської війни? Якщо сказати важко, то майже нічого не сказати.

– Нещасну Явдокію Матвіївну часто викликали в Гуляйпільське ЧеКа чи (як воно тоді називалося) у НКВС, – розповідав Ю. І. Гром, – разом із нею ходила і Варвара Петрівна. Ті з ЧеКа все допитувалися у матері, де син заховав золото. Стара жінка,

Довелося нам ознайомитися із Відомістю на виплату пенсій і допомоги вдовам міста Гуляйполя за період з 22 липня 1921 року до 8 серпня 1921 року. До відомості заносилися дані про склад сім'ї, мотиви на отримання пенсії чи допомоги.

Степанида Омелянівна Махно
з онуками Ігорем та Світланою. 1967 р.

Наприклад, у списку вдів ми побачили такі прізвища:

Веретельникова Наталія Митрофанівна, 37 років, мати чотирьох дітей (Єлизавета, 12 років, Анна, 8 років, Борис, 7 років, Володимир, 6 років), чоловік убитий білогвардійцями 1919 року. Виходить, що це дружина Бориса Васильовича Веретельникова – найближчого помічника Н. І. Махна, який у перших числах червня 1919 року, коли денікінці прорвались в район, на чолі свіжого, нашвидкуруч сформованого полку, пішов затримувати противника за 15 верст від Гуляй-Поля, під селом Святодухівкою (тепер село Любимівка Гуляйпільського району – Авт.) Олександрівського повіту. Полк був повністю оточений ворогом і Борис Васильович загинув разом із всім полком, витримавши бій до останнього удару.

У Веретельникова Б. В. залишилась дружина і діти.

Наталії Митрофанівні була призначена пенсія з 1 травня 1921 року в сумі 2880 карбованців.

Махно Анастасія Савеліївна, 15 років, Марія, 13 років, Іван, 10 років, Григорій, 8 років, Катерина, 6 років. Мотиви призначення пенсії: батько вбитий червоними, матір і брата убили білі 1919 року. Пенсія призначена в сумі 2880 карбованців.

Отже, пенсію призначили дітям-сиротам Савелія Івановича Махна – рідного брата Нестора Махна. Як не дивно сьогодні виглядає, але батька убили червоні за те, що був у армії Нестора, і вони ж призначили пенсію дітям ворога радянської влади.

Пенсію з 6 травня 1921 року отримувала і дружина Омеляна Івановича Махна (теж рідний брат Н. І. Махна) Варвара Петрівна, яка вдовою залишилася із малими дітьми: Єфросинія – 13 років, Іван – 11 років, Катерина – 7 років, Ліза – 4 роки, Степанида – 3 роки). Чоловіка вбили білогвардійці в 1919 році.

Пенсія була призначена і Христині Яківні Махно, дружині Григорія Івановича матері 2-х дітей, а також – Анастасії Авдіївні Марченко, яка залишилась вдовою з п'ятьма дітьми. Ми думаємо, що це родичка Олексія Марченка, командира кавалерії махновської армії, який рештки її привів з Криму після розгрому білої армії барона Врангеля.

Про дітей Карпа Івановича ніяких даних у тому списку ми не знайшли.

– А як жилося Махновській родині під час голоду 1932-1933 років?

– Пам'ятаю, про це розповідала мама, – згадував Ю. І. Гром, – що в голод вони з Варварою Петрівною їздили у місто Сталіно (тепер – Донецьк) до сестер, які там жили і працювали, возили одяг і міняли його на продукти. Дещо тітки давали із своїх пайків, які отримували на шахтах. Так і трималися родичі Нестора, хоча не всі пережили тяжкі часи. Зла доля переслідування радянськими спецслужбами розкидала їх по всій країні. Дівчата виходили заміж і міняли прізвища, гірше було хлопцям. Але Єлизавета Омелянівна до кінця своїх днів залишилася з прізвищем Махно.

Ось як воно було з махновськими родинами.

Варвара Петрівна Махно з правнучкою Валентиною Анатоліївною (Махно) Шевченко. 1972 р.

РОДИЧІ ЯВДОКІЇ МАТВІЇВНИ

Шукаючи родичів Нестора Івановича Махна, автор цих рядків звернув увагу на те, що всі дослідники розповідали про найближчих його родичів по батьковій лінії, а за материну – майже мовчок. Чому? Адже Явдокія була не одинокою дитиною у сім'ї Матвія Передерія.

Як розповідала 20 лютого 2018 року Валентина Дмитрівна Тимошенко, дружина Миколи Миколайовича Контурака, внучатого племінника Нестора Махна, у матері Нестора були рідні брати Леонтій і Федір Передерії. Але відносини між Махнами і Передеріями склалися дуже складні і напружені, бо Передерії були люди набожні і не визнавали ніякого насилля над собою. Тому, коли Нестор збирав своє військо, вони в ньому не служили і не підтримували. Як не дивно, але Нестор не займав материних родичів.

Валентина Дмитрівна повідомила, що в Леонтія ріс син, якого теж назвали Леонтием і котрий Нестору Махну доводився двоюрідним братом.

Леонтій Леонтійович Передерій під час радянсько-німецької війни 1941-1945 років загинув під містом Севастополем і похований у братській могилі в Інкермані.

– Про це ми з чоловіком дізналися через 72 роки після закінчення війни, – говорила В. Д. Тимошенко. – І у 2017 році побували на могилі діда Леонтія Леонтійовича. До глибини душі ми були зворушені, коли на стелі знайшли рідне для нас прізвище.

Непростою виявилася доля і діда мого чоловіка, родина якого жила в Івано-Франківській області у Надвірнянському районі. Коли почалася війна з нацистами, його призвали в Червону Армію. Йому довелося і відступати, і наступати. Гвардії піхотинець Олексій Контурак закінчив війну в переможеному Берліні. У 1946 році окрилений перемогою повертався додому, а на гірському перевалі його очікувала страшна смерть.

Після трагічної загибелі діда родина Контураків розлетілася по всій країні. Микола Олексійович Контурак разом із сестрою прибули до Гуляйпільського району та й пустили в нього коріння: сестра вийшла заміж за гуляйпільського хлопця. Брат одружився з рідною дочкою Леонтія Леонтійовича Передерія, яка стала мені свекрухою.

Доля рідних Махнів склалася по-різному, але легкою ні в кого не була.

ЛЮБОВ ПЛЯСОВИЦЯ

Любов Федорівна
Плясовиця

Так вийшло, що Любов Федорівна Плясовиця-Яланська залишилася останнім охоронцем махновського родового гнізда.

Хата в місті Гуляйполі по вулиці Трудовій, 144 на початку двадцятого століття належала Карпу Івановичу Махнові – рідному брату Нестора Івановича. В цій хаті жила дочка Карпа Килина із своїм сином Віктором Івановичем Яланським, який помер у 2003 році, залишивши дружину Любов Федорівну.

Народилася вона в 1941 році в Гуляйпільському районі в багатодітній сім'ї. Батько загинув на фронті, а мати залишилася сама з шістьма дітьми.

– Жили ми в бідності, – 25 березня 2009 року пригадувала Любов Федорівна. – Особливо важко було в голод 1947 року, та слава Богу пережили ту лиху годину. Після закінчення 7 класів працювала в колгоспі на різних роботах, була і дояркою. Вийшла заміж у сусіднє село Новозлатопіль, трудилася в психлікарні. В 1984 році помер чоловік. Залишилася сама, дітей не маю.

– В 1986 році ми познайомились з Віктором Івановичем Яланським з Гуляйполя, – продовжує розповідь Любов Федорівна. – Тоді він разом з робітниками заводу «Сільмаш» приїздив у місцевий колгосп «Авангард» на прополку і за роботу отримував гроші в конторі. Наші агрономи дізналися, що він сам живе і порадили познайомитися зі мною.

Спочатку ми познайомились по телефону. Потім зустрілись у Гуляйполі біля автостанції біля першої груші. Та грушина і досі росте, а Віктора вже немає. Поступово я дізналася, що він двоюрідний онук Нестора Махна. Спочатку було страшнувато, та побачила, що Віктор – гарна, жаліслива людина і вирішила, що удвох жити буде краще. Вже тоді, на початку 90-х років минулого століття, на подвір'я Яланського приїздило багато різних людей, хотіли почути розповідь про Нестора Івановича.

Якось заїхав гість із Полтави на велосипеді. Дивак та й годі. А коли поспілкувалися, виявився цікавою людиною. Довгий час листувалися. Навіть вірші присвячував Любові Федорівні.

Л. Ф. Плясовиця (третя зліва) з В. І. Яланським (третій справа) із В. Л. Зіньковським (перший справа) з гуляйпільцями і гостями міста. 1998 р.

З 1998 року настає «епоха гласності» махновської історії. Разом з чоловіком відвідувала місця походів Нестора Івановича, постійно супроводжувала на всіх заходах, які організовувалися у м. Гуляйполі. Це і 110-річниця, і махновська конференція, що відбувалася влітку 1999 р. Завжди гостинно приймала у своєму домі Ларису Верьовку, разом з якою Віктор Іванович написав документальну книгу про свій родовід.

Лариса Верьовка завжди була бажана гостя в домі.

Влітку 2008 р. члени товариства «Громада», що в Гуляйполі, звернулися до Любові Федорівни дозволити встановити на родинному подвір'ї пам'ятник Нестору Махну. Любов Федорівна не відмовила. Але сказала: «Хлопці, пам'ятник то добре, Віктор Іванович завжди мріяв про нього і був би радий нагоді, та спершу потребує ремонту будинок, якому більше ста років. Тече дах і валяться стіни як же гостям пояснювати це. Матеріально сама не витягну таке будівництво».

Гуляйпільці не були б гуляйпільцями. Сказали, зробили. І до 120-річниці родинне гніздо Махнів отримало друге народження на багато років уперед. Покритий дах гарним залізом, відремонтовані дві несучі стіни будівлі, і, звичайно, встановлений пам'ятник на осонні біля хати. А вже про гостей і годі говорити.

Пам'ятник Н. І. Махну на вулиці Трудовій, 144 в м. Гуляйполі. 2008 р.

Більше десяти років до будинку їдуть і йдуть. А нині потік гостей не вщуха і це ще тільки початок... У хаті затишно, прибрано, і тепло. На килимах ряхтять квіти, а на покуті у спальні справжній вівтар. Тут і фото, і документи, і особисті речі Галини Кузьменко. Коли-небудь хатина на вулиці Трудовій, 144 у м. Гуляйполі стане музеєм.

Тут восени 2008 року на свою 120-річницю з дня народження Н. І. Махна, ватажок повстанського руху присів на невеличкому постаменті праворуч від входу в дім – ніби-то тільки-но повернувся з походу.

– Скульптура поки що в гіпсі, – розповідав запорізький скульптор Владлен Дубінін. – Але сподіваюся, що зможемо замінити його на ковку та бетон. Та на це треба грошей. А якби вдалося відлити в бронзі – ото був би клас! Потім розіб'ємо перед хатою сад, тут виросте шовкова трава... Дуже переживаю, щоб Махно тут добре влаштувався. Нехай йому буде спокійно.

– Хата, в якій я живу, – каже Любов Федорівна, – старшого брата Нестора Карпа. А мати Яланського Килина була дочкою Карпа, Вітька ж – син Килини. В цій невеличкій хатині неодноразово бував Нестор. Так склалося у житті Любові Федорівни, що не дав Бог діточок, але дав велику людську повагу і саме їй довелося стати зберігачем родинного гнізда Махнів. Вона зізнається, що подумки дякує Нестору Івановичу, адже завдяки пам'яті про нього відремонтована хата і зусиллями меценатів підведений до неї природний газ.

... Не замовкає гомін на подвір'ї хати. Це знову прибилися, мов перелітні птахи, ті, хто цікавиться постаттю Нестора Івановича, хто пам'ятає про його «синочків» Вдовиченка, Куриленка, Марченка, Щуся, братів Каретників і багатьох інших.

Пам'ятник «батькові» Махнові у м. Гуляйполі біля КСК «Сучасник»

Осиротіла оселя Карпа Івановича Махна, брата Нестора Івановича, на подвір'ї якого присів на селянську лавку, зморений походами керівник селянського повстанського руху на півдні України 1918-1921 років.

* * *

На сьогодні в Гуляйполі немає близьких родичів Н. І. Махна. Залишилися лише двоюрідні та троюрідні онуки й онучки, які тільки з книжок та кінофільмів знають про свого відомого родича.

* * *

24 серпня 2009 року пам'ятник Н. І. Махну постав у центрі міста Гуляйполя на площі біля культурно-спортивного комплексу «Сучасник» під час четвертого андиграундово-го свята «День незалежності з Махном». Так Батько повернувся додому із далеких країв...

* * *

20 грудня 2017 року сталася сумна подія: після тяжкої хвороби померла Любов Федорівна Плясовиця. Осиротіла оселя Карпа Івановича Махна, брата Нестора Івановича, на подвір'ї якого присів на селянську лавку, зморений походами керівник селянського повстанського руху на півдні України 1918-1921 років.

БАТЬКІВЩИНА ФЕДОРА (ФЕОДОСІЯ) ЩУСЯ ПРИЙМАЛА ГОСТЕЙ

Федір (Феодосій) Щусь

На початку вересня 2016 року нам вдалося побувати на малій батьківщині Федора (Феодосія) Щуся. А запросив туди делегацію з міста Гуляйполя лікар - стоматолог за професією, історик, краєзнавець, природолюб за покликом душі, член наукового краєзнавчого товариства «Спадщина» з міста Покровська (Червоноармійська) Донецької області В. В. Кордюков взяти участь в урочистому відкритті нової експозиції «Повстанський рух Н. І. Махна на сході України», присвяченій революційно-повстанській діяльності Н. І. Махна, Ф. Щуся та інших бійців Революційно-Повстанської армії України (махновців) періоду громадянської війни в Україні в 1918 – 1921 роках.

Теплого вересневого ранку ми прибули в село Велику Михайлівку (Дібрівки) до місцевого краєзнавчого музею, де й відбулося урочисте відкриття оновленої експозиції за ініціативи і за рахунок коштів Валерія Васильовича Кордюкова, коріння роду якого тягнуться з Великої Михайлівки (Дібрівки).

Теплого вересневого ранку ми прибули в село Велику Михайлівку (Дібрівки) до місцевого краєзнавчого музею, де й відбулося урочисте відкриття оновленої експозиції за ініціативи і за рахунок коштів Валерія Васильовича Кордюкова, коріння роду якого тягнуться з Великої Михайлівки (Дібрівки).

Онучка Федора Щуся (поетеса Любов Чорна) стоїть у центрі з краєзнавцями. 2016 р.

Гостей великомихайлівці того дня приймали не тільки з міста Покровська Донецької області, а й з міста Дніпра, селища міського типу Покровське Дніпропетровської області, з міста Гуляйполя Запорізької області, села Межового.

На урочистостях було багато гостей, місцевих жителів, які цікавляться історією свого краю. Всі виступаючі (а їх виявилось чимало), а найперше В. В. Кордюков, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету Д. В. Архирейський (автор книги «Махновська веремія»), В. Процан (автор книжки «Дібрівка у вогні»), автор цих рядків. Говорили про потребу повернення історичної правди народу про події громадянської війни і, зокрема, про учасників Революційно-Повстанської армії України (махновців).

Ось один із прикладів для ілюстрації сказаного. Хто такий Федір (Феодосій) Щусь? Що про нього знає сучасний чичач?

Завдяки нашим дослідженням можемо стверджувати, що Федір (Феодосій) Щусь народився 1893 року в селі Велика Михайлівка (Дібрівки) Олександрівського повіту Катеринославської губернії у батрацькій сім'ї.

В 1915 році призваний на царську службу в морфлот.

Організатор дібрівської групи анархо-терористів. З червня 1918 року – командир партизанського загону проти гетьмана і окупантів. Активний учасник гуляйпільської «Чорної сотні».

І. К. Кушніренко (другий справа) з покровськими красзнавцями. 2016 р.

З лютого по травень 1919 року – член штабу 3-ї Задніпровської бригади імені Батька Махна. З липня по серпень 1919 року – начальник кавалерії загону Махна. З вересня по грудень 1919 року – командир кавбригади 3-го корпусу.

З травня 1920 року по квітень 1921 року – член штабу Повстанської армії. З травня по червень 1921 року – начштабу другої групи. Убитий у червні 1921 року під селищем міського типу Надригайлів Сумської області в бою з червоними. Його ім'я серед повстанців на півдні України було таким же популярним, як і Махна.

– Друга видатна фігура руху – Федор Шусь, – писав у книзі «Нестор Махно. Казак свободи – 1888-1934» Олександр Скірда, – він користувався у повстанців майже рівним з Махно почетом. Також із селян-бідняків – більшовики його характеризували як люмпен-пролетарія – родом із Велико-Михайлівки (Дібрівки). В час війни він був матросом, в 1918 році став одним із найактивніших членів чорної анархістської гвардії Гуляй-Поля, потім успішно сражався з австро-німецькими захопцями.

Був когось-то матросом Балтійського флоту і прославився там як непоборимий в спортивній боротьбі. Знав прийоми французької боротьби, бокса. Смыслит і в ліонському джуджитсу.

На місці “Дуба смерті” буде козацький дуб. Дібрівський ліс. 2016 р.

“Десант” кращезнавців Дніпропетровської, Донецької і Запорізької областей на місці колишнього “Дуба смерті” у Дібрівському лісі. 2016 р.

Носил он, как и Махно, длинные волосы, но чернее. Высокий, здоровый, статный детина. Одевался в какой-то фантастический костюм: шапочка с пером, бархатная курточка. Сабля, шпоры. Человек огромной отваги, он был по очереди командиром кавалерии, кавалерийской бригады 3-го махновського армейского корпуса и членом штаба».

А таким його побачив Н. І. Махно на чолі озброєного загону в Дібрівському лісі: «...глядя на Щуся, одетого в гусарську немецкую форму, плотно облегающую его красивую и стройную фигуру, и вооруженного до зубов, узнал в нем того самого красивого матроса Щуся, которого знал раньше».

Про сміливість, відчайдушність, нестрижену лютю до ворогів, а ще про любов Федора Щуся можна говорити багато. І це робили учасники свята у Великій Михайлівці і не тільки на території музею, а й у Дібрівському лісі на місці дуба, якого якась нерозумна голова назвала «Дубом смерті» Як переконають дані, він ніколи таким дубом не був. Сьогодні від колись могутнього дерева залишився великий пеньок, на якому стоїть кам'яна брила з портретом Махна і меморіальною дошкою.

Сфотографувавшись на пам'ять на цьому історичному місці, В. В. Кордюков запропонував тепер називати цей дуб «Козацьким». А щоб жива нитка історії не переривалася, учасники зустрічі посадили молоденький саджанець дуба.

Тут же під тихий шелест сосен та дубів прозвучав вірш поетеси Любові Чорної, уродженки цих країв, родички Федора Щуся. Згадали присутні і про історичне об'єднання Махновського і Щусевого загону для боротьби проти гетьмана і австро-угорських окупантів у цьому лісі.. Тут же після успішного бою з окупантами повстанці одноголосно назвали Нестора Махна (за сміливість, віру в перемогу над ворогом) своїм Батьком.

Помилувавшись прекрасними краєвидами, які відкриваються з високих берегів річки Вовчої, сповнені незабутніх вражень від спілкування з однодумцями, ми поверталися додому степовими дорогами, якими Нестор Махно і його повстанці діставалися Дібрівського лісу.

Вересень 2016 року

НА ГОСТИНИ ДО СУСІДІВ ЧЕРЕЗ МЕЖУ

Делегація нашого району у складі директора краєзнавчого музею, члена Національної спілки письменників України Любові Геньби, працівників названого закладу Юрія Міщенко, Олександра Коростильова і автора цих рядків влітку побувала в селі Велика Михайлівка Покровського району Дніпропетровської області. Прибули ми туди в сільський музей на запрошення члена наукового краєзнавчого товариства «Спадщина», що зареєстрована в місті Покровську Донецької області, Валерія Кордюкова, котрий має великомихайлівське коріння.

Краєзнавці у музеї с. Велика Михайлівка

Теплий сонячний день та привітні господарі зустрічали гостей із сусіднього району. Були тут і місцеві краєзнавці та журналісти, і працівники Покровського районного краєзнавчого музею, і «де-сант» із міста Покровська.

Урочисто-пленарна частина зустрічі пройшла в приміщенні сільського музею, де на нас дивилися предмети минулої епохи, починаючи від селянської прядки, волячого ярма, кінської зброї до стендів про передових людей – вихідців із Великої Михайлівки (Дібрівки).

Серед тих, чиє родове коріння з цього села є, як ми зазначили вже, і Валерій Кордюков. Віддаючи данину цьому населеному пункту, Валерій Кордюков разом з місцевим краєзнавцем Володимиром

Процаном підготували і видали книжку історико-красознавчих нарисів «Великомихайлівка через віки». Презентації її і була присвячена дана зустріч.

На ній господарі першим надали слово Валерію Кордюкову. Він, зокрема, сказав, що дана робота присвячується 240-річчю села Великомихайлівки. Зібрані в ній нариси розповідають про історію, розвиток, побут, традиції, звичаї цього старовинного села та його мешканців.

У книзі наведено багато нових історичних фактів, висунуто нові припущення щодо засновників села та інших історичних подій. Опис географічного розташування території, природи, річки Вовчої, шляхів сполучення, медицини, освіти та інших аспектів життя витриманий у стилі та послідовності подій того часу.

Іван Кушніренко і Віктор Кордюков. 2017 р.

Автори провели значне дослідження родоводів поміщиків, землі, які знаходилися поблизу села Великомихайлівки.

У книжці читач знайде факти про революційні події, які не обминули село, про історичних осіб, які проживали в ньому.

Великомихайлівка (Дібрівки) була одним з перших революційних сіл на південному сході України, де набирала сили і розвитку селянсько-повстанський рух під керівництвом Нестора Махна і Федора (Феодосія) Щуся.

Про це розповів Володимир Процан у розділі «Великомихайлівка у революційних подіях 1905-1918 років». Не оминув автор і розповіді про перші бої об'єднаних загонів Нестора Махна і Феодосія Щуся проти австро-німецьких окупантів у селі Велика Михайлівка

Гуляйпільці в Дібрівському лісі. 2017 р.

(Дібрівки), про перемогу невеликого загону над загарбниками, відступ і поразку. Звідси, стверджують автори, і почався шлях боротьби Револьюційної Повстанської армії України (махновців) під керівництвом Нестора Махна.

На презентації, крім авторів, виступало багато гостей і господарів, які акцентували увагу на значенні даної книжки для вивчення історії краю, де повстанці Нестора Махна воювали за незалежність і волю України.

Після презентації та фотографування на добру пам'ять гості поїхали в Дібрівський ліс, на місце Козацького дуба, якого в народі називали «Дубом смерті». Сьогодні на його місці залишився лише пам'ятний камінь і однорічний дубок, який ми посадили торік, відвідавши Дібрівський ліс і малу батьківщину Феодосія Щуся. На

Меморіальна дошка на місці "Дуба смерті".
2017 р.

щастя він прийнявся і відчуває себе добре, як пам'ять про бойову історію цього краю.

...Поверталися ми додому духовно збагачені від спілкування з колегами, від того, що почули і побачили, від усвідомлення причетності до визначних місць в історії повстанського руху 1918-1921 років.

2017 р.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ПОВСТАНЦІВ НЕСТОРА МАХНА ЖИВА

З листопада 2017 року в рамках обласного фестивалю народного мистецтва «Вольниця», присвяченого 129-й річниці від дня народження Н. І. Махна, в Гуляйпільському краєзнавчому музеї відбулась презентація книги «Місцями пам'яті повстанських перемог у Запорізькому краї: Азовська операція Нестора Махна». Її автори –

Володимир Чоп та Ігор Лиман (зліва)

завідувач кафедри історії України, доктор історичних наук, професор Ігор Лиман та докторант кафедри українознавства, дослідник історії махновщини Володимир Чоп.

У презентації взяли участь: заступ-

ник директора Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю облдержадміністрації Олександр Зубченко, український дослідник історії махновщини Володимир Чоп, доктор історик наук, професор, заступник директора обласного краєзнавчого музею Георгій Шаповалов, представник координаційної ради Запорозького козацтва Володимир Лютий, директор видавництва «Дике поле» Олександр Лазутін, дослідник махновщини Юрій Кравець, місцеві краєзнавці Василь Коростильов, Іван Кушніренко та вчителі історії загальноосвітніх шкіл міста, представники інтелігенції різних сфер діяльності.

Презентацію вела директор музею Любов Геньба, яка багато сказала гарних слів про кожного з присутніх гостей, але, звичайно, найбільше на адресу одного з авторів книги – Володимира Чопа, який був присутній у залі. І цілком заслужено, бо він не один рік займається вивченням, дослідженням махновського руху в період громадянської війни в Україні в 1918-1921 років.

Під час презентації книги особлива увага виступаючих була звернена на феномен Нестора Івановича Махна.

– Махно. Хто ж він? Чому ми говоримо про нього роками і чому не стихає пам'ять про нього, – поставила питання ведуча. І це було не просто риторичне запитання, а таке, на яке сьогодні, переосмислюючи факти історії, наука ще не дала остаточної відповіді. Це підтвердили і виступаючі.

Махновщина і дотепер є, мабуть, наймасштабнішою білою плямою на карті історії України періоду революції і громадянської війни і безперечно залишається сповненою загадки протиріч самої постаті Нестора Івановича.

І добру справу зробили В. М. Чоп та І. І. Лиман, підготувавши книжку, про яку йшла мова на презентації. Її підготовлено на виконання Програми підтримки розвитку інформаційно-просвітницької діяльності громадських організацій Запорізької області на 2015-2018 роки, прийнятою облдержадміністрацією і присвяченою 100-річчю української революції, святкування якого почалося з цього року.

– Перші пропозиції нам з професором Ігорем Лиманом, – розповідав В. М. Чоп, – були написати просто брошуру загального харак-

теру на 40 чи 50 сторінок не більше. Але брошур такого обсягу про Нестора Махна і махновський рух було вже написано багато. Вже не стоїть перед науковцями України проблема широкого ознайомлення мас з головними подіями цієї історії. Проблема стоїть, щоб іти в глибину.

Наприклад, коли йде українсько-російська війна на сході і гинуть наші хлопці, дуже гостро стоїть проблема патріотичного виховання. Молодь треба виховувати на перемогах. Але які були перемоги українського війська над російським за останні століття? Котопська битва 1658 року? Так. Але вона була 300 років тому.

Армією, яка 100 років тому отримувала видатні перемоги Бонопартівського рівня над переважаючими силами своїх ворогів, була Революційна Повстанська Армія України (махновців), якою керувала Рада революційних повстанців України, на чолі цього органу стояв командарм Нестор Іванович Махно. Ця подія і лягла в основу обговорюваної книжки. Блискуча Азовська операція повстанців, яка закінчилась перемогою махновської армії над 140-тисячним ворожим угрупованням (повстанська армія складала 8 тисяч чоловік), – це справді з військової точки зору було щось неймовірне.

На презентації слово мали всі гості із Запоріжжя, а також місцеві краєзнавці.

Під час презентації висловлено пропозицію вивчити місця поховання махновців на території району, щоб встановити там пам'ятні знаки.

Частина четверта

ІСТОРІЯ МАХНОВЩИНИ В ЛИСТАХ

У березні 2017 року через місцевого жителя Олександра Анатолійовича Панченка, я дізнався, що в дружини покійного двоюрідного онука Карпа Івановича Махна, рідного брата Нестора Івановича, Віктора Івановича Яланського зберігаються цікаві листи.

Галина Андріївна Кузьменко і
Віктор Іванович Яланський. 1976 р.

Я попросив дозволу в Любові Федорівни Плясовиці ознайомитися з листами. Вона люб'язно їх мені надала.

Читаючи листи Віктора Івановича до дружини Нестора Івановича Галини Андріївни Кузьменко, і її відповіді на них, можна дізнатися не тільки про умови життя Г. А. Кузьменко з

Нестором Івановичем і її дочки – Олени Нестерівни, а й про людей, які з ними були поруч у роки громадянської війни в Україні 1918-1921 років.

Звичайно, про це сказано, ніби мимохідь, бо Галина Андріївна знала (про це писала навіть в одному з листів), що листи читають у КДБ. Ми всі листи і їх зміст переповідати не будемо, та й всіх їх у нас немає. Подамо деякі уривки з тих листів, які потрапили до нас.

Нагадаємо лише, що Галина Андріївна дала про себе знати в Гуляйполі в 1972 році, коли при оформленні пенсії, потрібно було підтвердити, що в 1918 році вона працювала в Гуляйпільських школах. На її щастя такі учні знайшлися і з 1972 року Віктор Яланський зав'язав із нею листування.

* * *

16 лютого 1970 року дружина Нестора Махна Г. А. Кузьменко направила листа в міську раду міста Джамбул (Казахстан) такого змісту: «От пенсионерки Галины Андреевны Кузьменко, 1896 года рождения, проработавшей в плательном цехе промкомбината

(бывшем тогда при горторге) мастером с 1954 года по 1963 год, проживающей в г. Джамбуле по улице Гоголя, № 23-а.

С 1963 года я состою на очереди в горсовбезе на жилплощадь для себя и для дочери, очередь моя вперёд не продвигается, а мне уже 74 года.

Дочь моя проживает в г. Джамбуле с конца 1945 года. На работе ей так и не удалось до сих пор получить квартиры. Вот и недавно её сократили в автотресте, где она состояла на очереди на квартиру.

Тепер у нас обеих нет никаких шансов на получение жилплощадями.

Все эти годы мы с дочерью жили в ужасных квартирних условиях и платили за квартиру очень дорого. Кроме того, приходилось часто менять квартиру.

Сейчас мы живём в квартире, бывшем сарае-коровнике, с низкими потолками, с низкими дверями, о верх проходов которых всё время стучаешься головой, с одинарными окнами, очень сырой, с мокрыми стенами, от чего все плесневеет и гниёт. Плачу за квартиру 25 рублей в месяц, а пенсии получаю 26 рублей.

Прошу поэтому выделить мне с дочерью жилплощадь в ближайшем будущем, принимая во внимание условия, в которых мы живём и мой возраст. Сколько же можно ещё ждать?»

* * *

А цей лист починався такими словами: «Мои дорогие, хорошие Акулина Карповна и Виктор, письмо ваше от 28/8 сего года я своевременно получила. Большущее спасибо за фотографию Варвары Петровны с правнучкой.

Получила также и второе ваше письмо от 1-го сентября. А в Канаде о Нестере более осведомлены, чем теперь в Гуляй-Поле. Там была анархическая группа русских рабочих, с которой Нестер имел связь. Туда была послана ещё в 20-х годах, вскоре после её выхода в свет книга Аршинова о махновском движении, а после смерти Нестора изданная в Париже книга «Воспоминания» Нестора приблизительно в 1935-1936 году.

На ваши вопросы не хватает сил и времени отвечать...

А Лене не везёт – она 13 числа сильно заболела: накануне в обеденный перерыв поела колбасы и отравилась... Её в тяжелом состоянии отвезли в больницу, где она находится и сейчас. Я была у

нее на днях, показывала ей фотографию Варвары Петровны. Она с удовольствием её разглядывала и радовалась, что у неё есть такая пожилая и богатая жизненным опытом тётя, которой она просила передать сердечный привет и пожелание ещё долгих лет жизни.

Лена поправляется медленно. Врач за её здоровьем внимательно следит».

* * *

2 березня 1972 року Г. А. Кузьменко прислала листа в Гуляйполе «дорогому Николаю Александровичу» (прізвище, на жаль, не зазначено, де є такі рядки: «Как хочется вас всех увидеть, хотя бы на фотографиях. Говорите в живых остались Воробьев, Троян и Шевченко. Их преследовали или нет?

**Василь Антонович
Харламов. Париж.
1928 або 1930 рр.**

Как жила и какова судьба жены Саши Лепетченко Мелании с двумя дочками? Какова судьба жены Василевского Дуни? Она сошлась с Коноплей? Кто из них жив? Кто из Зайцевых находится в Гуляй-Поле? Жива ли ещё жена бывшего свя-

Что Вы знаете о Серегине, Домашенко, Василе Харламове. Не было ли от них писем из-за границы? Не было ли известий о Василии Данилове из Румынии?

Василь Данилов з дружиною Розою в Румунії

щенника Александра? Какова судьба дочери-красавицы Карманова? Как живёт Надя Воскобойникова? У неё есть семья? Узнайте её адрес и передайте от меня привет. Жива ли ещё Лиза Воскобойникова, это старшая дочь.

Словом, меня по-прежнему очень интересует всё, что творится в Гуляй-Поле и какова судьба моих старых знакомых.

Долго ли ещё после меня просущенствовала гимназия «Просвещение». Как работал после революции отец Александр – священник нашей двухклассной школы? Когда умер отец Стефан и как он доживал свой век?

Пишите, пожалуйста. Подробно обо всём. Буду вам очень благодарна.

У меня всё по-старому.

Живу одна. Ещё не обставилась в квартире. Лена живёт с мужем, работает, считает себя очень занятой, ко мне почти не заходит. Все куда-то бегут, спешат, всем срочно – некогда. Только я никуда уже не спешу. И силёнки то у меня осталось мало и сделать что-либо удаётся мало. Так и доживаю свой век».

Нестор Махно (стоїть справа) і Григорій Чучко (стоїть зліва) з товаришами. 1918 р.

* * *

Лист від 27 серпня 1972 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Погода у нас все лето держалась днем около 30 градусів, а вот дня три, как у нас похолодало – ночью температура падає до 5 градусів, а днем до – 18-20 градусів».

Лена уже перебралась с мужем на новую квартиру. Там еще не все закончено, – нужно кое-что доделывать самим. Я у них еще не была, не знаю, что там у них и как.

На этом заканчиваю письмо. Передавайте привет от нас с Леной всем нашим родственникам. Вам с мамой также и желаем всего наилучшего!

Ваши Г. Кузьменко и Лена».

* * *

Лист від 18 вересня 1972 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського, в якому та повідомляла, що вона поблідила, похудала і дуже ослабла.

«Я последнее время много занималась дачей, подсаживала там клубнику, полола, поливала и т. д. Очень устаю.

У нас похолодало, ночью температура была 0 градусів, да и днем не очень тепло, 10-12 градусів тепла.

Не обижайтесь, что мало пишу, приедете – наговоримся вволю. Время летит так быстро, так что скоро увидимся.

Как у Вас там течет жизнь, как здоровье у Акулины Карповны и ее сестер? Как поживает семья Лизы, Мария Григорьевна со Славиком и Мищенко с семьей?

Все, всем родственникам мы с Леной шлем привет и желаем всех земних благ».

* * *

Лист від Г. А. Кузьменко, датований 15 листопадом 1972 року, в якому повідомляла Килині Карпівні і Віктору Яланському маршрут, як краще летіти із Москви до неї в Джамбул й де вона буде їх зустрічати у Джамбулі. А також адресу Олени Несторівни: «Каз. ССР, г. Джамбул, поселок Кара-Су ул. Бидильбаева № 6 Михненко Елене Нестеровне».

* * *

13 грудня 1972 року Г. А. Кузьменко повідомляла: «Я расхворалась, чувствую себя очень плохо. Боюсь, что встретит Вас будет некому».

* * *

2 лютого 1973 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Ваше письмо, от 27-І получила. Очень рада, что Вы долетели домой благополучно. Не попало Вам от жены?...

Привыкла я к Вам, Виктор, за эти 15 дней. А теперь я снова одна. Мои заглядывают ко мне редко.

Погода у нас хорошая. Светит солнце. Прошел снежок. Ночью морозы до минус 20, днем до минус 10 градусов.

**Віктор Іванович Яланський (зліва)
та Іван Петрович Куликов**

Посилаю Вам три фотографии, Вы с Иваном Петровичем. Теперь уже все наши родственники будут знакомы со всей нашей семьей. А Вам уже скоро пора будет и на работу возвращаться.

А Мищенкам еще напишу».

* * *

Лист 19 лютого 1973 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Здравствуйте, дорогой Виктор, Акулина Карповна и Надя, письма Ваши от 8-ІІ-и от 10-ІІ-73 года я получила. На все Ваши многочисленные вопросы я сейчас ответить прямо не в силах. А на все разговорчики, писания, фильмы не обращайтесь никакого внимания – грош им цена. Кроме лжи и глупых видумок, там пока что ничего не видно. Пишите, что помните и как помните. А где не помните, делайте пропуски, я потом постараюсь их восполнить.

А пока пожелаю Вам всем всего наилучшего!

Как поживает Варвара Петровна? Сердечный ей привет от меня. Как ее здоровье? Привет всем родственникам.

PS. Передайте, пожалуйста, открытку Николаю Александровичу Мищенко».

* * *

19 лютого 1973 року Г. А. Кузьменко надіслала вітальну листівку В. І. Яланському: «Дорогой Виктор, подражаю Вас, бывшего сол-

дата с Днем Советской Армии и Флота и желаю Вам крепкого здоровья, много сил и энергии, чтобы всегда быть готовым защищать свою родину».

* * *

22 лютого 1973 року Г. А. Кузьменко писала Віктору Яланському: «Получила, Виктор, вчера 21 февраля посылку. Спасибо за желание доставить нам приятное, за труды и за расходы. Всё получено в целости и невредимости. И земля, и семена, и конфеты, картошка, лук, плоскогубцы и клещи, папиросы Ване, книгу и измятые фотографии семьи Толика. А ведь эти фотографии через каких-нибудь 20-30 лет, как дороги и интересны будут для каждого из членов семьи и их родственников. Интересен также памятник Ленина и его история. С интересом читаю книгу А. Цесарского. Прочту и пришлю вам обратно.

У меня имеются ещё некоторые фотографии. Если Толик пожелает иметь «меня и Лену», то дайте ему эти фотографии. Я с большим удовольствием получила фотографии семьи Толика. Спасибо вам и Толику за них.

Как поживает и как чувствует себя Варвара Петровна. Сердечнейший ей привет от меня и Лены передавайте».

* * *

Лист 20 квітня 1973 року В. І. Яланського до Г. А. Кузьменко: «Здравствуйте, дорогая Галина Андреевна, с приветом к вам вся наша семья. Сегодня, придя с работы, получил от вас письмо с фотографиями и был очень рад.

Я рад, что вы получили мои фото и деньги, что я забрал у Гали и выслал, общим, я все узнал.

Сегодня же поехал к Шевченко Семену, он мне все рассказал. У вас был Шевченко Семен из села Шагарово и Каретник Семен, Лисовый. А за Домашенко, то его Яков зовут, да? Что с вами шел за границу. Он рассказал мне, как был у вас дома в Песчаном Броде. Вашего отца помнит хорошо, помнит хутор Новоукраинку.

Рассказал мне, как был убит Григорьев. Припомните тот случай. Григорьев присоединился к вам с группой в количестве 600 человек. Когда под Уманью было убито Качана Макара. 4 тачанки с пулеметами пошли в наступление: с одного фланга, Вы с Нестором и

Дібрівський загін Федора Щуся (сидить в центрі)

отрядом были на горе и видели тот случай, как дрались ваши ребята. Как этот же Шевченко Семен отбил «батагом» от белогвардейцев, а был он с Домашенко, Качаном, Ярешенком Иваном.

Как после Нестор Иванович гордился Шевченко за такой подвиг. Он с вами был с 18 по 19 год. У него есть книга Запорожской области.

Пристава Караченцева убил Семенюта Прокоп (правильно – Олександр Семенюта – Авт.). Был у вас Литвиненко Иван и Яковенко Сергей Захарович.

Штаб ваш находился у Кернера, когда послали Каретника на Перекоп. Группу из 52 человек предал один грузин, сам он рыжий. Про это есть у вас заметка «Гуляйпольская трагедия».

Теперь за лошади. Мне Шевченко говорил, что у Нестора Ивановича была Дуня, а у вас – Диана.

Он (Шевченко – Авт.) очень хороший мужик, говорит: «Мы воювали за революцию», но некоторые пристроились и сейчас живут хорошо, как будь-то бы ничего не знают. Говорил он за Щусь-матроса. Как будь-то он говорил, что нужно соединиться с русскими. Армия у вас была очень и очень большая – тысяч 70, но был тиф и много болело людей.

Г. А. Кузьменко і Н. І. Махно (сидять). У верхньому ряду (зліва) Василь Харламов.
10.10.1929 р.

У него (Шевченка – Авт.) есть книга за область нашу и за Гуляй-поле (с начала образования Гуляйполя и до сегодняшних дней), как Нестор Иванович организовал отряд, и как действовал.

В нашем музее и в музее Запорожья есть фото убитые лежат люди. Одно и тоже (я думаю вы меня поняли).

В августе 1921 года Нестор Иванович перешел до боярской Румынии, потом – до Франции и умер в 1936 году (неправильно – треба в 1934 – Авт.)

Шевченкови прочитал письмо про переход границы и жизнь за границей. Он был очень рад моему приходу и приглашал меня его еще посетить и поделиться новостями. Он гостеприемный человек. Говорит: «Если б сесть и написать все это». Он помнит Дыбенко, Свердлова, Ворошилова. Очень рад был за фото. Я только ему показал вас и сказал: «Вы знаете эту женщину?», а он и говорит: «Это Галина Андреевна, как изменилась, а в молодости была очень красивая».

Также он рассказал о том, как Нестор Иванович с отрядом в 100 человек уехал драться с белыми и назначил брата Григория командовать, как Григорьев хотел сделать покушение на Нестора Ивановича и Нестор Иванович его ранил, а ребята подросли и расстреляли Григорьева на дороге.

В каком селе это было, он не помнит. Возможно под Уманью. В общем надо книгу эту взять у него, она очень интересная. Это ему подарок в честь его 60-летия. Я прочту ее. И надо нам опять встретиться и все сопоставить. Он говорил, чтоб я вам передал привет большой – большой».

* * *

25 квітня 1973 року Г. А. Кузьменко писала Віктору Яланському: «Мною було послано Вам письмо с фотографіями Харламова. В том же письме была одна и моя фотография – снятая в день выхода или освобождения меня из лагеря от мая 1954 года. Вы мне ничего не пишете о получении Вами этого письма. Получено ли оно Вами?»

Я живу по-старому. Через день буваю на нашей даче. Ваня мне подкапывает грядки, а я их засаживаю. Посадила присланую Вами картошку, лук. Вырастила рассаду помидоров, огурцов. У нас предупреждают, что 27-28 апреля будут морозы до трёх градусов. Потому

**Нестор Махно (стоїть), Василь Харламов (ліворуч).
5.05.1928 р.**

садить помідори
и огурци в грядки
пока воздержива-
юсь. Было у нас всё
это время доволь-
но тепло, до +20
градусов. Клубни-
ка, смородина, ви-
шни, яблони, сливы
и прочие плодо-
ве деревья цветут,
но часто идут до-
жди и, конечно же,
смыывают пыльцу.
Так что пока неиз-
вестно, будет ли у
нас в этом году уро-
жай фруктов».

* * *

Г. А. Кузьменко і В. І. Яланський

25 квітня 1973 року
Г. А. Кузьменко послала
вітальну картку в м. Гу-
ляйполе В. І. Ялансько-
му: «Поздравляю Вас,
мои дорогие Акулина
Карповна и Виктор с се-
мейством с праздником
1-го Мая и желаю всем
наилучшего здоровья,
успехов во всех делах и
прекрасного весеннего
настроения!

Ваша Г. А. Кузьменко».

* * *

8 червня 1973 року Г. А. Кузьменко В. І. Яланському: «Возвращаю Вам писемцо от Спектора Марка Борисовича. Пришлите мне, пожалуйста, адрес Марка Борисовича, возможно, я его помню. Может, я когда-нибудь соберусь ему написать. Книгу его о нашем движении охотно прочту, если она мне попадётся. Вы, значит, прочли эту книгу всю с начала до конца? Так, что ли?

Я сейчас очень занята дачей, где буваю часто ежедневно, а уж через день обязательно. А выростила там клубнику и она, наконец, на третьем году довольно хорошо уродила. Сейчас собираю клубнику и делаю заготовки на зиму для себя и для Лены – варю варенье, заготавливаю компот, а сил то у меня не так уж много, очень устаю. Никто вдень мне не помогает, а нужно было и посадить всё, и поливать, и прополку делать... Ване некогда, а Лена так и совсем там не бывает. Она часто разъезжает по командировкам. Я её уже давно не видела.

В общем до осени буду очень занята. Писать буду редко, не обижайтесь».

* * *

Лист від 30 червня 1973 року Г. А. Кузьменко В. Яланському: «Была у Лены, ночевала там. Ваня засаживает свой участок деревьями, виноградом, смородиной, дубками, акацией и плодовыми деревьями. Под шнурок наделал и грядок и уже засадил их овощами и вашими семенами».

* * *

29 липня 1973 року Г. А. Кузьменко писала Віктору Яланському: «Дорогой Виктор.

Я за последний месяц получила от вас много писем с газетными вырезками и без, с картой, о которой вы всё время спрашиваете. Спасибо за карту и за память. А за высланные письма и вещи особенно беспокоиться не нужно, почта ведь теперь работает довольно аккуратно. Извините, что я теперь, летом редко пишу вам.

Изнемогаю от жары, страшно устаю от всех своих домашних работ и от посещения дачи. На даче у меня совсем плохо. Жарища до 40 градусов. Дождей с весны совсем не было, с поливом у нас совсем плохо, недобросовестно относятся к своим обязанностям те, от

кого зависит полив, и в результате – у меня на даче кое-что из посаженного совсем не взошло, а то что и взошло, без воды вскоре захирело или совсем засохло... Я много перенервничала, а потом и болела.

А на хорошо поливаемых участках урожай в этом году хороший. Несколько лет тому назад у нас тут в колхозах засадили сады, виноградники, ягодники. И фрукты в этом году у людей уродились на славу. Вишень у нас на базаре и в магазинах уйма, по 3 рубля и даже по 2 рубля 50 копеек ведро, никогда ещё за 20 лет не было такой дешевизны. Была вчера у Лены. Живут они с Ваней хорошо. Огород у них возле дома – одна прелесть. Своя вода есть во дворе. Ваня пробил колонку. Приобрел Ваня мотоцикл. 13 августа он идёт в отпуск...

3-го августа: «Продолжаю письмо.

Получила ваше письмо из Орехова.

Калашников у нас был. Мы в городе Умани не были, были близко, под Уманью, но в городе не были. Калашников командовал кавалерией, а потом, когда Нестор был назначен командиром дивизии и после ранения в ногу не мог свободно выезжать на фронт, Калашников командовал одно время целым фронтом против белых, под верховным командованием красного командира Кочергина, которого в последствии Калашников снял с поста, арестовал и доставил его Нестору на Херсонщину, где мы тогда находились».

* * *

Лист 20 вересня 1973 року В. І. Яланського до Г. А. Кузьменко: «Галина Андреевна, я купил книгу «Історія міст і сіл України», за всю Запорожскую область пишут, очень интересная книга.

23 сентября буду в Васильевке судить футбол, вместе с тем поеду в Запорожье, заберу фото, что увеличил Лену и отца.

У нас приморозки придавили, помидоры померзли, хорошо, что дома успел убрать.

Что-то рано дают приморозки. Осень стоит сухая, днем пока тепло.

Пишите о себе, как здоровье. Или вы обиделись на меня, что я вам написал за ваш дневник. Да в нем написано, когда погиб Савелий. При встрече я все с вами разберу. Берегите себя – это главное.

Ваш внук Виктор».

* * *

Лист 30 вересня 1973 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Со здоровцем не важно, все ухудшается помаленьку.

Буду рада, если Вы с женой приедете. Только не знаю, как и на чем придется Вас на ночь спать укладывать. Но ничего, приезжайте, что-нибудь придумаем...

Вчера получила Ваши письма от 18-IX и от 23-IX. Вы что, бросили эти письма в почтовый ящик вместе? Я уже несколько раз получала от Вас в один день по два письма, писанные в разные строки. Что это значит? Следовательно одно письмо получено на 11-й день, второе на 7-й день после их написания.

* * *

Лист 28 жовтня 1973 року В. І. Яланського до Г. А. Кузьменко: «Сообщаю вам, что я написал письмо Кобко в Москву. Он мне ответил на него. От я вам его высилаю, прочтите и вышлете мне его. Ох, какой он хитрый. Просит, чтоб я ему описал, что знаю. И пишет за Кузьменка нашего, а ведь он у Кузьменко брал ваш адрес. Я читал это письмо с Мищенком и решил вам его выслать, чтоб вы прочитали его. Не такой я глупый, чтоб ему писал.

Я вам с Бердянска писал письмо и все в нем описал, вы меня поняли или нет, опишите, чтоб я знал. Дальше фото с Нестером я переснял с журнала, еди договорились, не давал никак. Как выйдет, я вам ее перешлю после праздника, я не знаю. А вам дома надо будет его реставрировать – ясно и еще одна группа есть ребят снята. Но эту группу на фото я привезу с собою. Договорились.

Я также привезу фото с матери Нестора Ивановича и Емельяна, и Григория. Я думаю, вы меня поняли.

У нас было 2 дня холодно, ночью 5 градусов мороза, а днем 2 градуса тепла, а от сегодня было 11 градусов тепла. Это полоса была холодного воздуха. Пишите о себе, как вы там. Я представляю, что мы с вами ведем разговоры, сидя в комнате.

Я Кобкови написал письмо, упомянул все кинофильмы о Махно и книги и есть ли документ о награждении Нестора Ивановича орденом Красного Знамени. Он, видите, скрыл, ничего не описал, а за Марусю и Григорьева написал.

Общим, дайте ответ по поводу письмо. И напишите стоит ли иметь с ним переписку. Я жду ваш ответ. Если да, то задайте вопросы какие вас интересуют, а я потом ему задам, договорились, да.

Я в командировке здесь, в Запорожье, по приезду вам все опишу».

* * *

Лист 1 листопада 1973 року Г. А. Кузьменко до В. Яланського: «Семанова очень интересуется более полные материалы и сведения об Н. (Несторе – Авт.) и обо мне, а также и о других участниках движения. Он их пока что будет складывать в архив. А лет через 10-15, возможно, сам будет их обрабатывать и печатать.

Кузьменко (має на увазі історика з Гуляйполя Миколу Омеляновича Кузьменка, не її родича – Авт.), кажется, знает имена всех тех ребят, которые на фотографии с Нестором и Антони.

А к Антони хорошо было бы съездить и повидать его, пока он ещё жив. Какой он старый ни есть, он отлично должен помнить свою молодость и работу группы, о которой он мог бы рассказать для истории. В том городе, где он житвёт, его легко можно разыскать по «адресному столу». Интересна его жизнь и в Америке. Помнит ли он письма к нему Нестора из Парижа (из Франции), как он приехал в СССР...

Да, будет очень интересно мне с Вами, Виктор, ещё встретиться и разобраться вместе с вами во всём том материале, который вы собрали в этот год... Вы хорошо поработали, спасибо Вам большое за Ваши труды и хлопоты... До встречи!

Со здоровьем неважно, старею, слабею, со многим не справлюсь... годы своё берут. Стараюсь хоть раз в неделю посещать дачу, это меня бодрит и поддерживает. Погода у нас чаще всего хорошая, но всё же дело идёт к зиме».

* * *

Лист 28 листопада 1973 року до В. І. Яланського: «Очень была бы рада, если бы Вам вместе с Кушом удалось бы разыскать школьную фотографию 1917 года, где я с учителями и с учениками сфотографована. А Николай Качан был оказывается, взят немцами как подпольщик и отправлен в лагерь, где и погиб. Узнайте о нём у сына, пожалуйста, поподробнее.

**Василь Харламов (зліва) і Нестор Махно
в м. Парижі. 30-ті роки**

Большое Вам спасибо за три фотографии. А ту, где Н. с длинными волосами наши фотографии делать отказываются. Возможно, я сама её сделаю отчётливой, если выберу время... Эта фотография Н. мне всегда не нравилась.

А Кабко вон как уцепился за Вас – давай мол, давай мне материалы... Спросите Марию Григорьевну почему она так злилась на Аллу и «запрещала» мне писать Алле? Расспросите также спокойно и вежливо М. Г. Какие материалы и фотографии она дала тому корреспонденту, который ей заплатил 20 рублей и как долго и о чём она с ним беседовала. Одна ли она беседовала или вместе с сыном?

Как там Мария Григорьевна поживает, как её нога? Как она одна справляется со своим

хозяйством? Вы бы там, молодые, с Анатолием да с Василием Мищенко заглянули бы к ней, та помогли бы ей справиться с домашней работой та с огородом. Помогает ли ей Славик деньгами и вообще пишет ли он о себе, как он очутился там, чем занимается, не оженился ли снова?

А о Анастасии Карповне, если будете писать, передайте от меня сердечнейший привет и глубокое соболезнование по поводу смерти её мужа. Был ли кто-нибудь из Вас у них на похоронах?

Нету ли у Вас, Виктор, её и её семьи фотографии? Привезите если есть, хоть показать мне...

Была в воскресенье у Лены с Ваней. Показала им присланные Вами фотографии. Попросите для меня и привезите или пришлите книгу «В логове Махно». Я прочту и с благодарностью верну её.

Фотографию Лены, увеличенную на показ, не привозите. Никаких нам подарков больше не привозите. Мы за старые ещё не считались.

Привезите записанный Вами материал с моих слов и всё собранное Вами и услышанное от родственников, знакомых и сыновей участников движения. У А. Куша расспросите всё подробно о Белаше Викторе, отце одного из зятей Куша. Подробнее узнайте о Калашникове, тот ли это Калашников, который командовал одно время всей армией? Не оставил ли он каких-нибудь записок».

* * *

Лист Г. А. Кузьменко до В. И. Яланського без даты: «Получила от Вас много писем, в одном из них фотография Калашникова. Это тот Калашников, что учился в начальной школе вместе с Нестором? Сыновья его были в Повстанческой Армии Махно, за это они были репрессированы. А отец не был в армии у Нестора?»

Расспросите этого Калашникова-сына, кем же были у нас в армии эти Калашниковы? Я помню только одного Калашникова, который то командовал одно время кавалерией, то заменял Нестора на фронте против белых, когда Нестор был ранен в ногу и не мог ходить.

Тот Калашников был молодой, маленький ростом, как и Нестор, он был лицом похож на старика, на фотографии, которую Вы мне прислали, очень деловой и энергичный парень. И какова была его дальнейшая судьба, нам не известна. Не был ли он из семьи этих Калашниковых, которых Вы знаете? Порасспросите, пожалуйста, этого Калашникова, что ему известно о братьях? Как и где жили они до репрессии, чем занимались, где работали?

А знаете что, Виктор, расспросите Вы на всякий случай редактора той газеты, в которой Вы печатаете Ваши спортивные заметки, не напечатал ли бы он в своей газете нашу заметку или статью о смерти Н. И. Махно в своей Гуляй-Польской газете? Ему Вы можете прочесть эту статью, но пока он не даст согласия, что она

будет напечатана в газете за моей подписью, не давайте ее ему. Он, редактор, конечно же, будет совещаться по этому вопросу со своими, если не ответит сразу, что напечатает, то скажите, что публика очень интересуется тем, чтобы знать правду о Махно, а не всякие там выдумки и побрекушки... А в музей пока воздержитесь давать, это мы всегда успеем сделать, тем более, что в музее это будет прикрыто от публики...

А о том, что в Гуляй-Поле имеется переписанный мой дневник со времен революции, мне давно известно. Я как раз собиралась Вам об этом написать и попросить Вас, чтобы Вы переписали мой дневник и выслали мне.

Мне будет теперь через пятьдесят три года интересно перечитать свой дневник и дать к нему свои комментарии.

А чем знаменита дата «27 октября», о которой Вы мне писали дважды, чтобы я ее запомнила. Эта дата пока что ни о чем мне не говорит.

А фотографию, на которой есть мать Нестора, очень интересно, берегите ее и привезите ее мне показать. Возможно, здесь нам удастся подновить ее и переснять.

С ответами на Ваши многочисленные письма у меня как-то не выходит... Лето, дача, заготовки фруктов – консервов на зиму...

В августе и сентябре часто бывала у Лены, там и ночевала, оставалась по 2-3 дня. Там шел ремонт и я оставалась с одним или двумя рабочими. Лена работала, а Ваня во время отпуска часть уезжал из дому, то за покупками разных мелочей или материала для ремонта, то в контору, которая производила ремонт...».

В. І. Яланський (зліва) і В. Л. Зінковський,
м. Гуляйполе, 1998 р.

* * *

24 грудня 1973 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Я продовжаю боліть. Мне немного лучше, но в общем не важно. На двор не выхожу. Был у меня в п'ятницю Ваня, пообещал еще заехать и кое в чем помочь, но сегодня понедельник, а он все не показывается.

Собираюсь сегодня вызывать еще скорую помощь. И так до скорого свидания.

Г. А. Кузьменко».

* * *

Від 25 грудня 1973 року лист Г. А. Кузьменко до В. Яланського: «Получила, Виктор, Ваше письмо о смерти мужа Лизы.

Всё это печально. Но от смерти никуда не уйдёшь. Всем Вам очень сочувствую.

А я хоронила сегодня свою лучшую подружку.

Не обижайтесь, что не пишу Вам много, что не реагирую на каждое Ваше письмо. Увидимся и обо всём поговорим.

Сердечный привет всем, всем родственникам и выражаю соболезнование Лизе, Варваре Петровне и всем участникам похорон...

Ваша Г. А».

* * *

9 січня 1973 року Віктор Іванович Яланський їздив у гості до Г. А. Кузьменко і пробув там до 25 січня. 26 січня того року він повернувся додому.

Після поїздки Яланського в Джамбул Галина Андріївна в листі просила Віктора менше шушукатись з Міщенком про моїх рідних племінниць, бо це не всім подобається і ображає.

– Так вот я Вас очень прошу, – писала Галина Андріївна, – постарайтесь моим племянницям Марии Савельевне и Анастасии Савельевне передать от меня сердечный привет и постарайтесь им рассказать, как Вы побывали у меня и Лены, как мы встретились, как проводили время, как я живу, как Лена с мужем живёт... Ведь они же наши близкие родственницы, они нам так заботливо передавали подарки, им, ведь тоже очень интересно знать, как мы с Леной живём, также, как и мне интересно знать, как же они там поживают и как чувствуют себя. Попросите их от меня, чтобы они, женщины, сами написали бы о себе, о своей жизни поподробней.

Расскажите им вкратце о моей жизни за границей, о связи Н. со старыми большевиками и командирами, о том, что эти люди считали Н. революционером, а не бандитом, и делились с нами о своих думах и надеждах на лучшее будущее, о делах и поступках Сталина... Но подчеркните, что сейчас многие «дельцы» с жадностью и с разными намерениями стараются выудить о Н. побольше сведений и использовать их в своих интересах... а потому всем и всё пока рассказывать не следует... Но своим правду знать следует».

* * *

Лист 4 квітня 1974 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «...Сообщаю Вам, что Вашу посылку с журналами и продуктами, я получила, а также фотографии и дневник. Книгу тоже получила. На днях вышлю ее Вам обратно.

А школьную фотографию нужно искать в учеников 4-й группы двуклассного училища, где тогда находились Куц и Мищенко. А среди бывших учеников гимназии фотографии не будет – я с ними не фотографировалась.

От Антони я письма не получила. Так и не знаю, получил ли он мое письмо. На днях напишу Вам более подробное письмо».

* * *

А це відповідь Г. А. Кузьменко 13 квітня 1974 року В. І. Яланському: «Получили сейчас Ваше письмо, Виктор, от 7.04...

Белаша на этой групповой фотографии нету. Я бы не сказала, что на этой фотографии штаб. Такого штаба я не помню. Это, по-моему, просто группа командиров и повстанцев. А фамилия Пети, кажется, Лютый. Покажите эту фотографию бывшим повстанцам-махновцам – они назовут фамилии этих ребят.

Одно время из этих ребят Пузанов и Григорий Махно находились при штабе. А встреча с сыном В. Белаша – это очень важно и интересно. Как жаль, что так бестолково погибли записи – воспоминания В. Белаша. Они о многом правдивом и интересным могли бы рассказать... Что припомнит сын Белаша из рассказов отца? Постарайтесь узнать и записать. Передадите, пожалуйста, от меня сердечный привет Виктору Белашу – сыну. Спасибо ему также за

Група махновців

О. В. Білаш із дружиною Діною, дочками Валентиною,
Наташею і тіткою Олександрою. 1973 р.

привет. Его жизнь и жизнь всей его семьи меня тоже очень интересует. Пусть даст Вам если можно свою фотографию, да и своего брата... О его матери и о Дуси я уже немного знаю.

Посылаю Вам фотографию Белаша. Переснимите и мне пришлите. Возвращаю Вам групповую фотографию».

* * *

13 квітня 1974 року Г. А. Кузьменко писала В. І. Яланському: «А от Антони все нет ответа на мое письмо. Интересно, получил ли он мое письмо. Желających почитать ведь наши письма есть не мало... Некоторые письма из Гуляйполя я получала на 10-й день, а то и на 15-й день после их написания. А они ведь нормально идут 4 или 6 дней. Что Вы знаете об Антони? Сильно болен? Боится писать или не получил моего письма?»

Спасибо Вам, Виктор, большое за посылку, за тетрадку – «Дневник» и за все остальное. А над дневником Вы поработали, это же нужно было все переписать. Еще раз за все большое спасибо!».

* * *

3 листа 15 липня 1974 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Спасибо Вам большое за память, что не забываете и обо всем мне пишете.

Фотографии Виктора Белаша я получила. Хотелось мне увидеть на фотографии и его сыновей. Приезжал из Кишенева к Вам в Г.-П. (Гуляй-Поле – Авт.) и второй сын Белаша. Познакомились ли Вы с ним?. Я Вам послала много фотобумаги. Побольше там фотографируйте всех, кого у меня еще нет из родственников и товарищей и присылайте мне. Да и Варвару Петровну для газеты не мешало бы сфотографировать еще получше и одну.

А интересно будет почитать о В. П. в газете заметку.

Посылаю Вам обратно письмо бывшей моей ученицы Поправки. Поговорите с ее братом Петром Ильчем и предложите ему свои услуги помочь в старых вещах поискать фотографию...

Милую девочку-ученицу Таню Поправку помню прекрасно. Если будете ей писать, передавайте ей от меня сердечный привет.

Сейчас почтальон принесла мне от Вас 10 рублей за туфли.

А «милый» мой однофамилец оказался свиней – я думала, что он и правда историк и собиралась ему кое-что рассказать в письмах. Хорошо, что Вы меня во время одернули. Он оказался «историком побрехушкой» и сочинял, и распространялся. Выдуманное им «мои к нему письма», прикрываясь тем, что он состоит со мною в переписке. А тому лицу, которому он давал читать и переписывать, якобы мои письма, сообщите, что таких писем я никогда не писала – это его собственные «исторические сочинения». Тоже самое можно сказать и о распространяемых выдержках из моего дневника времен революции.

Если увидите Куца, передайте ему от меня сердечный привет и большое спасибо за его искренне желание выиграть для меня «Москвича» или «Волгу». Пусть извинит меня за то, что ему на его последнее письмо я так и не собралась ответить.

Я теперь с трудом справляюсь со своим домашним хозяйством. С трудом удерживаю на своих руках и дачу. Ни Лена, ни Ваня на даче теперь не показываются. Ваня все болеет. У Лены со здоровьем тоже не важно. А в такую сильную жару дача нуждается в поливе через 3-4 дня. Иначе там все засохнет».

* * *

18 септня 1974 року: «Все Ваши письма и газеты со статьями о Варваре Петровне я своевременно получила. Статья в Гуляйпольской газете. Очень хорошая. Bravo. Молодцы. Все. Кто писал и печатал. Пришлите мне эту Гуляйпольскую газету, еще экземпляров п'ять. А сами сохраните этой газеты номеров 25. Позже пригодится. И пусть все родственники сохранят у себя эту газету.

Вольдемар Антоні
(Ляпунов)

Получив известие об операции поджелудочной железы у Варвары Петровны, я было встревожилась... Но теперь радуюсь, что Варвара Петровна благополучно перенесла операции и теперь на пути к выздоровлению.

Помогайте, пожалуйста, все Лизе, чем можете, ухаживать за больной матерью. Поддержите их, им обоим силы и здоровье.

Посещаете ли Вы в больнице Варвару Петровну? Говорили ли Вы с нею после операции? Что говорят лечащие ее врачи? Все ли они делают для ее выздоровления?

А что умирают наши старики, что же поделаешь, каждому приходится свой час. Жаль, конечно, очень, что умирает Анастасия на Кубани... Прочла я «Повесть о пережитом». Она меня не поразила. Все сто процентов того, о чем рассказывает, я сама пережила за 8 лет и 9 месяцев заключения.

Не слышали ли Вы, когда были в Большой Михайловке в лесу, когда и как погиб Щусь?

Я что то не помню, когда и как мы с ним расстались. И потом о Щусе ничего не знали. Из Большой Михайловки был у нас и Куриленко – командир-кавалерист. Не слышали там и о его семье?

Возвращаю Вам письмо Антони. Жаль, что мы так поздно с ним познакомились. А ведь знали мы о его пребывании в СССР уже давно.

Как хорошо, что Вы виделись и с Сашей, вторым сыном Белаша. Интересно мне знать, как же его, Белаша, обнаружили и арестовали. Долго ли он сидел? Хотелось бы мне видеть на фотографии сыновей Белаша, как и сыновей Антони.

Я живу по-старому. Половину времени провожу на даче. Свежий воздух держит меня на ногах. Кровяное давление тепер у меня нормальное. Лена опять болела, была две недели на больничном.

Ваня все недомогает и усердно лечится, а в больницу лечь отказывается.

Радуюсь урожаю фруктов и хлеба у Вас».

* * *

Лист Г. А. Кузьменко до В. И. Яланського без дати: «Как поживает Варвара Петровна, ее дочери Фрося, Лиза и Ксения?»

О Фросе и Ксении, об их жизни я совсем ничего не знаю. Пусть кто-нибудь из их семей напишет мне подробнее об их мужьях и об их близких. Как они живут там в Донецке? Пусть пришлют мне свои фотографии.

О Екатерине и Наталье Карповных я тоже ничего не знаю. Напишите мне о них подробнее.

Как здоровье Мищенко Николая? Как поживает Мария Гаври-

**Е. О. Пастернак (Махно)
з онуком Олександром**

кого-то хоронят. Узнаю, что это старушка, у которой на кухне загорелся передник и потом и вся одежда. От сильных ожогов она умерла».

* * *

В цитованому листі бачимо спогади Г. А. Кузьменко, але написані дуже нерозбірливим почерком, іноді не схожим на почерк Галини Андріївни, з багатьма недописаними словами, думається, для ускладнення читати товаришу із спецслужби, або так про себе давала знати хвороба.

«Однажды мы стояли в Гуляй-Поле. Нестор был болен тифом. Он уже поправлялся. К тому же он был ранен в ногу разрывной пулей и рана его гноилась.

Приходит к нам крестьянин из одного из соседних сёл и говорит, что на эту ночь красные готовят налёт на Гуляй-Поле. Будьте готовы. Нестор распорядился, чтобы ребята приготвоились к встрече противника, выставил заставу, дежурный приготвил пулемёт и все были начеку.

Вечером мы поужинали. Подготвоились. Ближние товарищи собрались у нас и стали поджидать. Беседовали, шутили, поиграли в карты в «дурачка», и к ночи получили донесение что всё спокойно, а потом и начались разговоры о том, что надоело уже ждать, хочется спать, возможно и не будет налёта, не ошибся ли этот дядько, что

предупредил нас о налёте, и Нестор сказал, чтобы сняли заставу и ложились хлопцы отдыхать. Ребята разошлись кроме двух-трёх товарищей, которые постоянно находились при Несторе. Мы разделись и начали укладываться. Вдруг часовой влетает и заявляет, что красные кавалеристы уже в селе и несутся по нашей улице. Мы все вскочили и стали быстро одеваться.

У меня были высокие ботинки на шнурках. У нас были одни Несторовые бурки, которые Нестор бросил мне и сказал обувать их. Я бросила их ему обратно, сказав: «Тебе они нужнее». И стала одевать свои ботинки. Тем временем ребята подхватили Нестора и выскочили во двор, а я ж со своими ботинками осталась в спальне, а когда бросилась к выходу, потушила свет, но в сенях уже были красные, я вернулась в дальнюю комнату, стала за шкафом, вынула свой маленький револьвер и приготовилась стрелять с промелькнувшей мыслью, последнюю пулю пустить себе в голову. Красные вошли в первую комнату и стали зажигать спички. Тут с порога раздаётся голос; «На улицу, товарищи, ещё не всё кончено, там идёт бой». Передняя комната быстро опустела, а я моментально выскочила во двор и через забор перебежала в соседний двор и выбралась на другую улицу. Пройдя там некоторое расстояние, я зашла в какой-то двор и постучала в чью-то хату. Спросили, кто там, я ответила что жена Нестора – на нас налёт, пустите перепрятаться. А это оказался сельский один работник с сыном – мой ученик. Мне открыли, дали переодеться в крестьянскую одежду и уложили меня в постель. Наутро их сын пошёл на площадь и установил, что на площади стоят танки с махновцами. Тогда оделась в свою одежду и пошла на площадь, где встретилась со своими. Нестора здесь не было – его увезли в одно из соседних сёл. Скоро однако и он прибыл сюда на площадь. Ребята рассказывали, что они во время налёта повыскакивали с оружием и с пелётом и стреляли во двор, обстреливая мчавшихся по улице кавалеристов красных, которые скоро повернули обратно вспять».

* * *

7 вересня 1974 року Г. А. Кузьменко писала В. І. Яланському: «Позавчера и сегодня я получила от Вас три письма. Сегодня получила два больших конверта, каждый из которых был с фотографией».

ей и с письмом. В одном конверте была фотография Нестора с дочерью и с надписью Варваре Петровне. Да, это типичный почерк Нестора. И свойственная ему ошибка грамматическая в слове «Петровной» (неправильно) вместо «Петровне» (правильно).

Удивительно, однако, работает почта. Одно из этих последних писем, судя по печати, попало на почту в Гуляй-Поле 22-8-74 г., а второе попало на почту в Гуляй-Поле 30-8-74. Я же получала оба эти письма вместе сегодня в среду 4-го сентября сего года. В чем там дело? Почему Гуляйпольская почта отсылает письмо, принятое 22 августа, вместе с письмом, принятым 30 августа? И эта история с адресованными мне письмами из Гуляй-Поле повторяется уже в четвертый или в пятый раз.

Зайдите-ка Вы, пожалуйста, на почту Вашу и спросите у начальника почты, почему отсылаются далеко не все ваши письма адресатам своевременно. В доказательство я Вам конверты от писем с гуляйпольскими почтовыми печатями могу прислать, если хотите.

7 вересня.

Продолжаю письмо.

Когда я вскрыла письмо с моей фотографией, то, не читая еще письма, взглянула мельком на фотографию и подумала – а это что за тетю мне Виктор прислал. Положила фотографию в сторону и стала читать письмо. Каково же было мое удивление и радость, что это была моя фотография. Это такой я была, когда приехала впервые в Гуляй-Поле и проучительствовала там мой первый учебный год, 1916-1917 год.

Летом я готовила своих учеников для поступления в гимназию. И осенью покинула Гуляй-Поле и уехала сначала к себе домой, а вскоре поехала в Киев и поступила там в университет святого Владимира... Одновременно днем работала в Министерстве труда заведующей столом личного состава, а вечером посещала университет...

Прочитав Ваше письмо, я схватила фотографию и стала внимательно вглядываться в нее. Лица долго не могла признать своим, но блузка, воротник мне сразу показался знакомым. Тогда это была моя единственная олежда, темносинее шертяное платье... Неужели, думалось, я когда-то была такой...

Целый рой мислей и воспоминаний о тогдашней моей жизни – нахлынули на меня... Я долго держала эту фотографию в руках, не могла наглядеться на нее. Полулегла на своей раскладушке и еще долго вспоминала, события тех времен, свою тогдашнюю жизнь, которой я жила пятьдесят семь лет тому назад...

Какое же Вам, Виктор, большое спасибо, за Ваши поиски, за доставленную мне радость. И Танюше Поправке я бесконечно благодарна за добрую память, за то, что она до сих пор сберегла подаренную ей когда-то мою фотографию...

Пришлите мне, пожалуйста, теперешний адрес Поправки, я сама напишу ей. Когда Вы присылали мне письмо Поправки, я, по небрежности, не оставила у себя её адреса, думала, что она уже и не помнит меня.

Интересно мне знать, что же моя ученица Таня Поправка Вам рассказала обо мне? Что она заповнила о тех временах, она ведь была тогда такая маленькая, такой милый, славный ребенок...

О какой Воскобойниковой вспоминала Татьяна Ильинична, о Валентине, Храмой, которая тоже учительствовала в нашей школе? Воскобойниковых девиц тогда было четыре.

Вы просите переслать Вам письмо Антони. Ведь я уже давненько Вам его выслала, кажется, в письме. Получила ли Надя посылку, высланную ей 29-8-74 г.?

Лену давно не видела, она все по командировкам разъезжает. Ваня чувствует себя уже лучше, был недавно у меня».

* * *

30 жовтня 1974 року Г. А. Кузьменко писала В. І. Яланському: «Здрастуйте, Виктор, бедный мой сирота!

Все Ваши последние письма, деньги и фотографию В. Данилова с женой получены. Эту фотографию выслать Вам обратно? Узнайте у родственников, как жил и кем работал в Румынии Василий Данилов, от чего он умер.

В эти дни я все искала подходящего свитера сыну Лизы.

А мне очень нужны на лето железные крышки для консервов, у нас их нет в продаже. Если их у вас можно достать, то купите для меня этих крышек, хотя бы сотню к весне будущего года».

* * *

Лист 24 січня 1975 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «...Было получено мною также и письмо с описанием жизни Виктора Федоровича Белаша, письмо с фотографией Виктора Викторовича с семьей и на днях письмо от Куца с фотографией другого сына Александра Викторовича с женой. За все сведения о жизни нашего лучшего товарища и друга Виктора Белаша-старшего и за все фотографии я всем Вам бесконечно благодарна.

Много лет нас с Нестором очень интересовал вопрос о том, как сложилась судьба и дальнейшая жизнь Белаша, Каретниковых братьев, Калашникова и других наших друзей, товарищей и соратников.

И вот только теперь мне, благодаря всем Вам, довелось узнать о судьбе и жизни некоторых из них. Большущее Вам Всем спасибо за Ваши труды, заботы и откровенность...

Разыскала и посылаю Вам вырезку из газеты, которую Вы просите. Я Вам рассказывала, как я встретила с Нестором в Пологах и как на бронике-поезде мы с Нестором вернулись с боем в Гуляй-Поле».

* * *

18 лютого 1975 року Г. А. Кузьменко писала В. І. Яланському: «Здрастуйте, дорогие мои Виктор и Надя!

Поздравляю Вас с рождением долгожданного ребенка, сына, Нестора. Теперь у всех Вас в семье пойдет жизнь полнее, интереснее и занимательнее...

На смену всем нашим отжившим и умершим приходит в жизнь новое молодое поколение... И будем надеяться, что оно будет счастливее нас и никогда не узнает голода, нужды и войн...

А тоже смотрела фильм по телевизору «А. Пархоменко». Такая же ерунда и ложь, как и в других фильмах, и в литературе. И все же многих писак и историков еще интересуется личность Нестора Махно.

Получили ли Вы от меня вырезку из газеты «Гуляйпольская трагедия»? Вы мне об этом еще не сообщали.

А Фрунзе писал о том, что под его командованием при взятии Крыма находились части Махно.

Зима меня жмет, часто приходится обращаться к врачам и поддерживаться уколами. Радуюсь приближению весны, улучшению жизни и изменению политического «климата».

* * *

7 травня 1975 року лист Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «На днях я получила от Вас посылку с фотографией Емельяна Ивановича. Какой бравый парень. За кришечки, за продовольствие и в особенности за фотографию большое Вам, Виктор, спасибо.

Постарайтесь также достать фотографию Вашего деда Карпа Ивановича и Григория Ивановича. Тогда у нас с Вами будут фотографии всех пяти братьев. Как это будет хорошо.

Поскорее сфотографируйте Наташу и маленького Нестора, это им, детям, будет очень полезная и интересная память. Не сохранилась ли у кого-нибудь фотография Варвары Петровны более молодой?

Я рада, что присланные мною вещи понравились Вашим женщинам. А с деньгами не торопитесь, когда у вас будут деньги, тогда и рассчитаетесь, задержите стоимость крышек.

К 15 мая жду первых ягодок – клубники. А вишни, сливы так богато цвели и все вместе с яблоками и с виноградом померзли.

Со здоровьем у меня не важно. Приступы гипертонии участились. Всю зиму и сейчас приходится вызывать скорую помощь.

Вот и этими днями придушило. Приходится много лежать и лечиться. Заходит тепер каждый день Лена, и ночевала у меня. Сварила мне гречневую кашу из присланого Вами пакета.

На дачу аж кричит, нужно съездить и полить, но не могу, нужно ходить в поликлинику на уколы, сил больше нету, много лежу.

Этими днями Лена находится в Джамбуле. Она передает Вам сердечный привет. Не пишет, потому что некогда, перегружена работой, страшно устает, недомагает. Первые сутки, как приехала, проспала, как убитая».

* * *

16 листопада 1975 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Здрастуйте, дорогой Виктор!

Получила Ваше письмо от 25-10-75. А раньше получила от Вас 25 рублей, журнал «Донбасс» и заметки Семанова из журнала «Вопросы истории».

Спросите у журнала «Вопросы истории» не напечатали бы они в своем журнале статью «О смерти Н. И. Махно», о его родственниках,

о его биографии, жизни за границей... а также многое может рассказать о жизни и судьбе многих махновцев... Интересно, что они Вам на это ответят. Пришлите мне адрес журнала «Вопросы истории».

С гуляйпольским «историком» Кузьменко я давно больше не переписываюсь.

А Кобко скорее всего ничего Вам и не даст. Ведь мы с Вами ему ничем не помогли...

Нужно ли Вам выслать журнал «Донбасс» обратно или нет...

Я не болею, но и на ногах держусь не крепко. Годы сказываются.

Получила Ваше письмо от 30-го вместе со вложенным письмом от Кисенко П. А. Не знаю, соберусь ли ответить этому Кисенко на его вопросы, по-моему, пустые и незначительные.

Говорите, он работал редактором. Интересно, где, когда и что он редактировал?»

* * *

Лист 14 лютого 1976 року, написаний у суботу, Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Здравствуйте, мои дорогие! Как живете, что у Вас нового? 6-го февраля я получила от Вас посылку, сухие фрукты и 2 бутылки кукурузного масла, котрого мне очень хотелось иметь. Посылка Ваша дошла в прекрасном состоянии. Бутылки целы и полны.

Большое Вам спасибо за столь приятную для меня посылку.

27 января я выслала Наде посылку, портьерное полотно с крупными голубими розами 6 метров и одежду Нестерку: трикотажный костюм, сорочки, брючки, две байковых пижамных пары. Надеюсь, Вы все это получили. Хочется знать – получили ли? С нетерпением жду от Вас письма.

Если Вам портьеры на двери не понравятся, сообщите, не стесняйтесь, я куплю другие. Здесь есть гладкие, без узоров, или со скромными рисунками, двойной ширины. А эти можете продать.

Посылаю Вам объявление о том, что в г. Запорожье продаются уцененные товары за полцены, как и у нас здесь. Это, видимо, идет распродажа уцененных товаров по всему Союзу ССР. Там можно подобрать подешевше себе некоторые вещи.

Я советую кому-нибудь – Наде или Виктору собраться и съездить в один из выходных дней в Запорожье и купить все необходимое

из одежды подешевше... Ведь Запорожье от Вас не так далеко. Там же Вы сами можете купить в «Детском мире» все необходимое из одежды и маленькому Нестерку и Наташе.

Жаль, конечно, что коммунисты лишают Вас удовольствия пописывать иногда в газету.

Но религиозному человеку в наш век, конечно же, не по пути с коммунистами. Они Вас лишат права и быть судьей...

Переговоров со мною не заказывайте. Всего по телефону не скажешь. К тому же я начала плохо слышать. Пишите все, что хотелось бы сказать. Наши письма, конечно же, контролировались. Получала же от Вас письма на десятый день после их написания. Но, кажется, письма не пропадали. Они хотя и поздно порою, но все же доходили.

Как прошел у Вас день рождения сына?

Документы о Несторе интересные. Скоро я их Вам перешлю.

О Возвании Нестора и Веретельника к крестьянам я не помню. Поищу.

Кисенко прислал мне длинное письмо. Писать мне тяжело, но придется все-таки ответить.

Лена и Ваня живут по-старому. Я давно с ними виделась. Завтра, думаю, съездить к ним.

12 февраля был у меня тяжелый день... Утром ходила за молоком и потеряла ключ от квартиры. Только вечером мне удалось подобрать ключ и открыть квартиру. Перенервничала, мучилась целый день.

У нас выпал наконец снег.

Сердечный привет всем.

Г. А.».

* * *

1 березня 1976 року Г. А. Кузьменко В. І. Яланському: «Дорогой Виктор, сейчас получила Ваше последнее письмо, Вами не датированое, но вышедшее из Гуляйполя 26-II и прибывшее в Джамбул 29-II. Оказывается письмо от Вас ко мне может находиться в пути и три дня, а не десять, как это часто приходилось отмечать.

Вы всё спрашиваете, получила ли я от Вас вторую посылку с четырьмя бутылками кукурузного масла. Нет, пока ещё не получила. Наводила уже справку и на почте, но там ничего для меня нет,

ничего не видно и не слышно. Наша почта советует сообщить Вам, что посылка не пришла, наведите справку у Вас на почте. На сколько я заметила, моя посылка к Вам приходит на десятый день. Квитанция о высылке посылки у вас сохранилась, я думаю.

Книгу Ж. Дюкло я здесь поищу. Меня судили не в Киеве, а в Москве. Я на суде не была. Нас, политических заключённых женщин в Киеве в тюрьме находилось тогда во второй половине 1945 года, человек пятьдесят. И всех нас судило так называемое «ОСО» (Особое совещание) в Москве заочно.

Сначала мы помещались в следственной тюрьме более благоустроенной, в небольших комнатах, по три человека в комнате, с кроватями.

Мы с Леной помещались в разных комнатах. Опрашивал нас следователь. Вызывал бывало по вечерам, а то и по ночам.

Не помню уже о чём он спрашивал, не помню, что я ему говорила... Чувствовала только, что попала зверям в когти...

Следствие продолжалось около месяца. С Леной я в то время не виделась...

* * *

1 березня.

Наконец-то сегодня я получила от Вас долгожданную посылку с 4 бутылками кукурузного масла, сухими фруктами, и с целым возом старых газет и журналов. Получила также и письмо от 11-II-76. Значит эта посылка находилась в пути 20 дней. Когда посылку взвесили, то в ней не хватало веса 350 граммов. Сургучная печать на посылке была взломана и совсем отсутствовала. Тут же на почте заведующая почтовым отделением вскрыла посылку. Увидев сверху под бумагой сухие фрукты она недоуменно сказала: «Вероятно фрукты за дорогу подсохли, поэтому в ней не хватает до 7 килограммов 350 граммов». Я ничего не сказала, мне было понятно, что содержанием просылки кто-то поинтересовался, поэтому она так долго «шла» и печать на ней была сорвана... Видимо искали в ней «бомб»...

Бутылки стеклянные были целые, только из одной бутылки просочилось через пробку ложки две столовых масла.

Большое Вам спасибо за масло. В журнале «Здоровье» я читала, что нам, старикам, не рекомендуется употреблять в пищу

животные жиры: говяжий, бараний и свиной, а лучше заменять всё это растительными маслами, в особенности кукурузным.

Расскажите про посылку у Вас на почте. Деликатно попробуйте поговорить и поинтересуйтесь, кто читает наши письма?»

* * *

Лист від 24 березня 1976 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Дорогой Виктор, с благодарностью возвращаю Вам документы, присланные мне для ознакомления. Документы эти интересны. Берегите их.

Этими днями гостил у меня парень из Волновахи. Сидорчик Владимир Иванович, симпатичный, образованный, умный, историк. Вы ему писали два письма, пустых, не интересных. На такие письма, конечно, же никто отвечать не будет...

Сидорчик был у старика Антони, переписывался с ним, получил от него хорошие, интересные, дружеские письма. Был у него на похоронах.

Последнее Ваше письмо получила от 14-III-76 года.

Буду рада гостям. Хорошо было бы, чтобы они приехали после 20 июня.

Со здоровьем у меня так-сяк. Хожу ежедневно на уколы, которые поддерживают сердце.

Кто остался у Марченко? Где и как погиб Марченко, бывший у нас, не знают ли этого его родственники?

Я рада, что Мария Савельевна получила квартиру. Передайте ей сердечный привет.

Чем болен Мищенко? Хорошо сделала Анастасия, что не дала мужу моих писем и фотографий. Не для того я их посылала родственникам, чтобы их показывать и читать Бог знает кому...

Шлю Вам всем сердечный привет и наилучшие пожелания! Как там малыш-толстячок? Не простуживайте его больше

Привет Вам от Лены и Вани.

Ваша Г. А.».

* * *

24 квітня 1976 року Г. А. Кузьменко В. І. Яланському: «...Да, когда болею, нужна помощь, нужен присмотр. На соседей рассчитывать не приходится. Самое большее, в трудную минуту вызовут скорую

помощь. Каждый живёт своей жизнью, своими заботами и никому нет никакого дела до какой-то подыхающей старухи.

Когда болела, бывала у меня Лена. Ночевала несколько ночей. Но тоже тяготится, у них есть своя работа.

Тепер мне получше, полегче. А то было придушило, мучили какие-то сильне боли. Вообще в эти годы появляется много болячек. То заболит, то заноеет, то заколет. Одна болячка ещё не прошла, как уже начинает мучить другая.

А Сидорчик, когда говорил Вам, что оставил мне «Кто такой Махно», ошибался. Ничего подобного он мне не оставлял ни на память, ни без памяти. Не волнуйтесь, вы пока ничего не потеряли.

На днях получила от Сидорчика письма, две книжки: Ленина «Очередные задачи советской власти» и «О Эваристе Галуа», на французиком языке. Эту книгу мы с Леной уже прочитали, не присилайте её Лене. Прислал также Сидорчик мне интересные документы, выписки из сочинений Ленина, рассылаемые в дни революции Лениным Раковскому и другим высокопоставленным большевикам с советом поймать Махно и его банду. Эти документы раньше или позже я перешлю Вам.

Не получила ли Надя от меня посылку, 15 метров цветастого штапеля на занавески?

А гранатки я побоялась положить с материей, опасаясь, что они загниются и испортят материю. Их надо посылать в отдельном ящичка с просверленными дырами, котрого я в то время не имела под руками. Пусть Наташа не беспокоится, у неё вся жизнь впереди... А вот Нестерку не стоит с детства уже бать полным и тяжёлым. Это ему вредно. Посоветуйтесь с детским врачом и не давайте ему толстеть. Прodelьвайте с ним гимнастические упражнения.

Мне пока-что ничего не нужно присылать. О кришках консервных не беспокойтесь, у меня их на это лето хватит.

С приезжающими ко мне летом передадите несколько бутылок кукурузного масла. Лена от этого масла в восторге. Они с Ваней любят готовить салаты.

Отсчитайте с меня долг за посылки с кукурузным маслом.

У нас тоже проходят дожди. Пастбище в поле уже зелёное, а я на даче так ещё и не была».

В. І. Яланський, Г. А. Кузьменко (посередні)
1976 р., м. Гуляйполе

* * *

18 травня 1976 року Г. А. Кузьменко писала В. І. Яланському: «Здравствуйте мои дорогие Виктор, Надя, Наташа, Нестерёночек. В субботу 15 мая была у Лены. Читала там Лене Ваше к ней письмо. Жалуются, что так неразборчиво написано Ваше письмо, что она его никак прочесть не может.

Живут Лена с Ваней по-старому, работают до упаду. Ухаживают за кроликами, кроме того, Ваня посадил дома огород, вскопал и засадил дачу. Усердно собирает сейчас и заготавливает сено на зиму.

Оба они, Лена и Ваня здоровы, передают Вам сердечный привет. А письма писать они не любят, да им и некогда.

А у нас весна в этом году удалась замечательная. Прошли хорошие дождечки, тепло. Дома у Лены и Вани и на даче всё растёт замечательно. Деревья (сливы, вишни), смородина отцвели богато. Сейчас плодов на них довольно много. Отцвела и яблоня, не так богато, но в общем не плохо. Так богато цвела дача в этом году, как никогда. Обещает быть хороший урожай ягод в этом году, если не испортит его что-нибудь особенное.

Неплохо цветёт и клубника. Я через день бываю на даче. Работы там и для меня уйма. Со здоровьем у меня ничего, держусь на ногах. Только устаю быстро. Когда остаюсь дома, много лежу и отдыхаю, и сплю.

От Мищенко получила наконец поздравительную открытку. Обещает написать о себе подробнее. Жаль, что он болеет.

А Марусе на Кубане и её брату я послала к маю поздравительные открытки. Маруся и меня поздравила и написала письмо. Пишет, что несколько раз уже она мне писала, но письма и открытки возвращались обратно, адрес на них был неполный.

Сидорчик не пишет, присылает книги на французском языке, и журнал «Броненосец Потёмкин». Сидорчик не оставлял мне ничего написанного и напечатаного о Нестере Махно.

Правда он прислал мне кое-какие телеграммы Ленина от 1919 года, где упоминается и Махно, с указанием из каких трудов Ленина он выписывал эти телеграммы. Есть также документ Ленина № 70, о том, чтобы добились и поймали Антонова и Махно (конец 1920-го и начало 1921-го года В. И. Ленин. Полн. собр. сочин. Ленина, том 52 стр.42).

Сидорчик рассказал мне, что говорил или писал ему Антони о Махно. Может быть это, он считает, что он оставил мне: «Кто такой Махно».

Об этом я напишу Вам позже, или, если встретимся, расскажу...
Когда же собираетесь ко мне приехать? Сообщайте заранее.
Ваня ведь работает на аэропорту, может встретить самолёт».

* * *

19 червня 1976 року Г. А. Кузьменко писала В. І. Яланському: «Присланную Вами книгу на французском языке Шатобриана «Атала Рене», я получила. Она интересная, прекрасно изданная в 1828 году. И мне и Лене эта книга очень понравилась.

Спасибо Вам и Сидорчику за эту книгу. Лена этой книгой очень довольна и с удовольствием ее читает. Я поблагодарила от имени Лены Сидорчика.

А Саша Белаш, видимо, не приедет. Кому нужна и интересна какая-то дряхлая старуха? Вы много с ним беседовали. В чем он сомневается, чего побаивается? Чем болен его брат Виктор, как теперь его здоровье? Передавайте от меня сердечный привет.

Ваня наш болеет. Уже больше недели находится в больнице... А пока Лена одна дома хозяйничает с кроликами, которых развелось уже около сотни.

Я через день буваю на даче. Сняла уже небольшой урожай клубниками, наварила клубничного варенья себе и Лене. Уродили три небольших деревца черешень. Уже они кончились. Теперь краснеют вишни, но они, благодаря отсутствию нормального полива, последние два года какие-то мелкие, суховатые. Думаю, сделать из их компот.

Начинают чернеть отдельные ягодки черной смородины, которой густо на веточках. А птицы (воробьи и скворцы) стаями летают и насаждают на деревья с вишнями и на смородину.

От Марии Малиновской к маю получила поздравительные открытку и письмо, а тепер получила письмо и от Ивана Малиновского из Майкопа.

Оказывается их брат Владимир живет в Гуляйполе. Как он живет, напишите мне о нем подробнее, кланяйтесь ему от меня.

А «власть имущие» оказывается относительно Вас сменили гнев на милость.. Ну что ж, принимайте эту милость и по-прежнему пописывайте в газету...

Как здоровье Мищенко? Обещал написать подробное письмо, но не пишет. Как Настя и Мария Савельевна поживают?

Передаю Вам с Надей и всем, всем сердечный привет.

Ваша Г. А. ».

* * *

Лист Г. А. Кузьменко у серпні 1976 року до В. І. Яланського: «Книгу Жака Дюкло о Бакуине также получила в свое время. Получила эту бандероль в изодранном виде с сорванной сургучной печатью. Служащая почты даже написала сверху, что она поступила в изорванном виде.

Эту надпись я Вам высылаю. А вот в эти же дни я получила другую заказую бандероль от Сидорчика в акуратном виде, с печатью, целенькую.

Поговорите у Вас на почте, почему посылки и бандероли с книгами приходят из Гуляйполя в растерзанном виде, с явными признаками вскрытия? У нас на почте вскрытиями посылок не занимаются. В пути тоже их никто не трогает. Значит – это происходит только в Гуляйполе на почте.

Книгу о Бакуине просматриваю. Самая интересная его исповедь. Вся книга интересная.

Не присилайте больше мне книг летом. Читать мне некогда. Передайте Виктору Белашу привет и сердечное спасибо за книгу. Скоро я книгу Вам вишлю.

Приехать к Вам осенью, когда закончится работа с фруктами, мне бы хотелось. Но как все сложится приблизительно к октябрю месяцу, еще не знаю. Поживем, увидим... Все будет зависеть от состояния здоровья.

За тем, кто ко мне приезжает, безусловно, никто не следит.

Ох, это здоровье. Самочувствие часто меняется. То – ничего, то – караул кричи... Ничего не надо, все безразлично, тяжело двинуться, невозможно сделать какой-нибудь пустяк.

Маршрут на всякий случай опишите, где пересадки, как долго придется ожидать поезда в Москву, целую ночь, что ли? И еще где пересадка?».

* * *

Лист (неповний, зберігся уривок) 20 серпня 1976 року Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського: «Что же мои бывшие ученики Мищенко и Куш так тяжело болеют? Я им от души сочувствую и желаю улучшения здоровья. Передайте им от меня сердечнейший привет и наилучшие пожелания.

Радуюсь, что маленький Ваш сынок-соколик Нестерок бодр и весел, хорошо себя чувствует. А вот у Сидорчика сынок капризный, болезненный, по ночам отцу и матери спать не дает, измучил их совсем...

Как по-разному бывает в людских семьях.

Так у Вас тоже кролики, будет зимою работа и забота. У Вани и Лены имеется уже около сотни кроликов. Многие из них погибают.хлопот и работы с ними немало. Рублей на 80 они уже продали кроликов.

Шлю всем, всем сердечный привет и наилучшие пожелания.

Ваша Г. А.

Урожай хлебов у нас хороший.

Имеется ли у Вас в Гуляйполе газ?».

* * *

Лист 20 липня 1977 року Олени Зубанової з м Джамбула до Наталії Кікоть в місто Гуляйполе: «Здрастуйте, Наташа!

Пишет Вам соседка Вашей бабушки. Она жива-здоровая, но здоровье у нее действительно не важно, можно даже сказать, очень плохое. Почти каждый день – скорая. Приезжают врачи, делают уколы, но она плохо поправляется. За ней присматривает бабушка, ее подруга. Я ее почты каждый день вижу, она гуляет понемногу. Но она выходит очень редко, по большей части сидит дома и нигде не выходит...

Вы не беспокойтесь, хоть и плоха Ваша бабушка, но еще держится молодцом».

* * *

Лист 26 квітня 1997 року В. І. Яланського до А. Я. Вотчеля в м. Джамбул: «Здрастуйте, Адам Яковлевич.

Долго я не писал, да и Вы мне. Что-то нет писем и от Ивана Петровича. Жив ли он или нет, я не знаю. И от я пишу письмо Вам, узнайте, пожалуйста. Я последней от него получил телеграмму, что умерла Лена и в письме он мне все описал.

Он меня спрашивал: жениться ему или нет. Я ему посоветовал жениться. Ведь на старости одному плохо. Я знаю он жил с Леной хорошо. Я ведь был у них в гостях и у Галины Андреевны в январе 1973 года и в январе 1974 года. А Галина Андреевна была у меня в 1976 году.

Вам большое спасибо, что передали Сергею Медведьеву в Останкино, что умерла дочь Махна. Он передал по телевидению. Я ему у письме поблагодарил. Ответа не было от него. Он сейчас там не работает. Я знаю. А Киев передал уже 24 января по радио, что умерла дочь Махно.

Я Ивану Петровичу писал, чтоб он выслал мне копию с дипломов, что Лена училась. Он это сделал мне. Надо, чтобы он снял могилки Лены и мамы. Они ведь рядом похоронены. Но не знаю, жив он или нет. И чтоб выслал фото с Лены и все ее для хранения в меня.

Может Вы это сделаете или Ваш товариш.

Сообщаю, что 24 апреля наконец получил письмо с Парижа, что снимали документальный фильм о Махно. Режисер Елена Шателен пишет мне (цитирую Вам ее письмо): «Фильм снят на 1 час. Хотела на 3 часа, не вышло. Очень было трудно с телевидением. Но все позади».

27 февраля 1997 года, день святого Нестора. Это совпало с 80-летием Февральской революции. Фильм был показан по Акте-франко-немецком канале.

Фильм был показан публике в Париже, Марселе, в Леможе, в Гуляйполе. Для того, чтобы мне подарить касету (а она ведь записана на французском языке), она приедет в Киев, переснимут на русский или украинский языки и она приедет ко мне в гости в мае и подарит мне. А то люди как наговорили, что мне оплатили много денег. Не верьте никому. Это неправда.

Сообщаю Вам, что я берегу книги. Мне их подарили. Это: «История махновского движения» Петра Аршинова (Берлин, 1923 год). Ее в Запорожье переиздали на русский, дальше – «Дороги Нестора Махно» Виктора Белаша – тоже подарили.

«Воспоминания» Нестора Махно я купил. Все эти книги в нас свободно продаются в магазинах. А от книги «Махно-останняя правда». Мне подарил Владимир Савельев. Там есть и фото: я снят с Галиной Андреевной и сыном. Он приехал с Киева, поцеловал меня и вручил с автографом. Он готовится снимать 3 серии кино о Несторе Махно.

Моя книга «Нестор и Галина», которую я написал, еще в корректуре в Киеве. Да еще такого никто не писал. Как вайдет, я Вам подарю, трудно найти спонсора.

А Мелитополь снял документальный фильм, название «Махно», идет 1 час 25 минут, цветной. Там и меня показывают, я был на презентации этого фильма 26 сентября 1996 года. Скоро покажут по Украине.

Борис Олейник опубликовал в газетах, что будут в 1998 году отмечать 110 лет со дня рождения Нестора, в октябре хотят поставить памятник в Киеве и Гуляйполе, но пока поживем и увидим. От и все новости.

Уже цветет абрикос. Весна была ранняя.

Я смотрю по телевизору новости с России.

Прошу, Вы берегите письма и по силе возможности выполните мою просьбу. Всех вам земних благ с праздниками Пасхи, 1 Мая, Днем Победы, с Троицею.

Виктор, двоюродный внук Нестора.

Гуляйполе».

Збереглося кілька листів, які Вольдемар Генріхович Антоні з міста Нікополя надсилав Віктору Івановичу Яланському в місто Гуляйполе в 1974 році.

В. І. Яланський і Л. Ф. Плясовиця в Дібрівському лісі біля "Дуба смерті"

Лист 10 лютого 1974 року Вольдемара Генріховича Антоні з м. Нікополя до В. І. Яланського в м. Гуляйполе: «В письме Вы просите у меня оригинал моих Воспоминаний.

Дорогой мой, не могу пока уступить Вам: у меня есть 6 сыновей и им я должен оставить память о себе.

Если Вам так уж нужны «Воспоминания», то Валентина Тихоновна Вам может позволить перепечатать на пишущей машинке и Вы будете их иметь.

В 1967 году я был в гостях у вдовы Вани Левадного и его дочерей, а знал я их еще при жизни Вани, когда они были еще очень маленькими детками.

Вы мне кажетесь странным человеком. Вы не поспешили прочитать мой документ, а спешите приобрести в собственный архив. Сначала прочитайте. Может быть, прочитав, Вы даже не захотите и оригинала иметь.

28.II. После Вашего отъезда я сильно заболел. Я не подозревал, что радикулит такая тяжелая болезнь. Ни сесть, ни встать, ни повернуться в постели. Нет сил от боли. Только что получил карту. Очень рад и очень Вам благодарен.

Я отвечаю в этом письма на все Ваши письма. В письме от 12.II. Вы внушаете мне, что Нестор боролся за Революцию. Но я и никто другой не станет отрицать, что это так, но это так только, пока он боролся против окупантов австрийцев, против деникенцев, против полковника Григорьева, которого он застрелил, против Врангеля. Но когда он пошел войной против Советской власти и стал убивать красноармейцев, большевиков, председателей, секретарей сельских Советов и коммунистов, сельских активистов, которые стояли за Советскую власть, – то Н. И. Махно превратился в самого ярого контрреволюционера и я не могу понять: как он мог решиться на такое большое историческое преступление. Вы его двоюродный внук?».

* * *

«22.II.74., г. Никополь.

Уважаемый Виктор Иванович, здравствуйте. Вчера бросил в почтовый ящик Вам письмо. Сегодня собираюсь отвечать Вам на Ваше письмо от 2.II.

Вы присите, чтобы я писал о себе. В первом письме я уже упомянул, что о себе я написал свои «Воспоминания». Удивляюсь, почему Вы их до сих пор не прочитали. Вы же в музее чем-то участвуете. Попросите Валентину Тихоновну, чтоб дала Вам их почитать. Там я уже описал почты все, только сильно сокращенно. (Вот это столько написал и... заснул).

Я получил уже 6 писем. Сейчас получил письмо от 20.II 6-е и хочу ответить.

Если то на карточке не дочь Галины Андреевны, а Ваша жена, то почему же она похожа на Нестора?

Передайте мой привет Галине Андреевне. В этом письме я пришлю Вам одно паспортное фото Вам, а другое – Галине Андреевне.

Нюнька Альтгаузен был самый молодой у нас в группе. Если он на допросе чистосердечно во всем признался, так это со страха. Или от избиений.

Урядник Лепетченко был приятный человек. Я его хорошо помню. Он был ранен и его зря убили лежачего. Это не хорошо, я не убывал лажачих. Ох, как это не хорошо, не благородно. У нас и поговорка такая: лежачих не бьют!

Пишите, где и что вы работаете? У Вас что-то много времени и на переписки и на посещения.

Жена Вани Левадного сказала мне: «Провокатором – предателем нашей группы был Назарь Зуйченко».

Пишу лежа в постели. Чувствую себя не важно. Благодарю за поздравления с днем Красной Армии. Она спасла нашу Родину Советскую, революционную 2 раза: раз в гражданскую, а другой раз – в Отечественную, от фашистской чумы!».

* * *

Лист В. Г. Антоні 2.III.1974 року з м. Нікополя до В. І. Ялансько-го: «Вам неприятно слышать это от меня, но наша украинская поговорка говорит: «Люби, Боже, Правду!» А правда у Социальной Революции одна, что Марксистская, что Анархо-Коммунистическая. У одних и других цель была и остается одна – победить капитализм, остановить раз и навсегда эксплуатацию человека человеком, остановить войны, создать Великое Содружество народов! Это есть Цель и Смысл, сама логика всякого глубоко-мыслящего человека.

Нестор мне близок как сотни моих гуляйпольских ровестников, но тем большее мое огорчение его финалом.

Вы пишете, что я Вас боюсь...

Совершенно верно – не боюсь, а опасуюсь быть замешанным в какую-нибудь не своевременную шумиху о Махно. Бывшие наши анархические фантазии провалились навсегда в Гражданскую войну. Победил Марксизм-Ленинизм. Победила Диктатура пролетариата! Советской власти очень неприятны воспоминания и громкие разговоры о Махновщине. Переживаемое нами время очень деликатное, требующее нашей солидарности и монолитности с Советской Властью!

Еще раз благодарю Вас, Виктор Иванович, за присланную мне карту Запорожской области. Сердечно приветствую Вас и всю Вашу родню.

Ваш земляк В. Г. Антони».

Лист В. Г. Антоні без дати і початку з м. Нікополя до В. І. Яланського в м. Гуляйполе: «Осенью 1908 года нас везли возом в уездный город арестованных в сопровождении двух полицейских, вооруженных берданками, в уездный город Александровск во Вторую пересильную полицейскую часть. Там мы с ним расстались навсегда. Его отправили в тюрьму, а меня оставили в части и через месяц почему-то освободили.

Смотрю я на присланный Вами мне портрет Галины Андреевны и думаю, пережила она, перестрадала много в своей неудачной жизни. Дочь похожа на Нестора.

Правда, революционная эпоха наложила на сотни тысяч людей тяжелый отпечаток.

**Прокіп
Костянтинович
Семенюта**

Чтобы розобраться, кто на групповой карточке: стоят слева: Крат, Лука Кравченко, Иван Шевченко, Прокофій Семенюта, Егор Бондаренко, Иван Левадний, Нестор, я, Петр Онищенко, Зуйченко, Лука Коростылев.

Когда снимались? Не помню. Но раз я в кепке, а Левадний в картузе, то значит летом. Да и какое это имеет значение. Еще до 30 товарищей не снялись с нами, то очень жалко, а перевешано человек 16-18 + 2 застрелились – Прокофій и Александр Семенюты-Кириченки. За Луку Кравченко и Луку Коростылева – это подсказала Валентина Тихоновна, а то я уже забыл совершенно. За последние годы я стал сильно терять память. – к тому идет!

За фотографии благодарю Вас. С чем же Вы остались? Или у Вас еще фотографии? Вы, что фотограф? Где Вы работаете? И какая Ваша профессия?

Прочитав Ваше первое письмо я смутился. Думаю, наверно этому незнакомцу лет 15-16 лет. А если так, то что ему писать, о чем с ним рассуждать. Прочитав все ваши письма, я решил, что Вы человек добрый, с жарким и самоуверенным характером. Ваш предок Нестор Махно, без сомнения был человек одаренный, но не далекий! Перестав верить в Бога, он ... поверил анархии, сказал себе: «Стоп!...

Активісти “Союзу бідних хліборобів”. Зліва направо (сидять): Нестор Махно, Вольдемар Антоні, Петро Онищенко, Єгор Бондаренко, Іван Левадній; стоять (зліва направо): Пилип Крат, Лука Кравченко, Іван Шевченко, Прокіп Семенюта, Лука Коростильов, Назар Зуйченко. 1.05.1907 р., с. Гуляй-Поле

Дальше – ни с места!». Все, что дальше, то не анархия, – все ересь и все надо искоренять пулями.

Мирового значения ученый – анархист Петр Алексеевич Кропоткин сказал во время гражданской войны: «Каким руслом пошла наша революция, таким же и пойдет, этого уже ничем не изменишь»...

Мне только непонятно, почему он не обратился, с этими словами ко всем анархистам того времени. Это могло бы сильно изменить и поступки анархистов и самого Нестора, это было бы очень важно и полезно для Великой Социалистической революции у нас на Украине. Ленинское правительство, а может и лично В. И. Ленин предложил Нестору, после разгрома Врангеля, или влиться со своим войском в Красную Армию, или распустить ее по домам, прекратить сопротивление Советской рабоче-крестьянской революции. А как поступил Нестор?

Начал гонять по селам, разстреливая представителей советской власти, таких же украинских крестьян и рабочих, как и сам, чем и превратился в контрреволюционера. Поэтому слишком много шума поднимать о нем не следует. Ваш энтузиазм за своего родственника, отличавшегося в смелых партизанских боях с окупантами-интервентами, мне понятен. Но не следуют забывать, что Н. И. Махно кончил очень печально, контрреволюционно.

Это ответ на 1-е письмо.

Сердечно приветствую Вас В. Г. Антони».

* * *

Лист сына В. Г. Антоні Артура 23 жовтня 1974 року до В. І. Яланського: «Многоуважаемые Виктор и жена, примите наше искреннее соболезнование в связи с кончиной вашей матери.

Виктор, я получил все ваши письма. Дело в том, что после смерти отца взялись за ремонт квартиры, который длился очень долго, т. к. приезжали родичи с Нальчика. Сказать по правде, вот 2 недели как кончил. Вы просили, чтобы я выслал вам письмо Галины Андреевны отцу.

Он мне говорил, что она ему писала, а вот ответил он на ее письмо, я не знаю. Ни я, ни Шура это письмо не видели и обнаружить его не удалось. Не исключена возможность, что Вольдемар Генгрихович его уничтожил.

Конечно, мне было бы очень интересно знать его содержание, но, к сожалению, мы его не нашли. Если оно каким-либо чудом цело, то оно уже должно было бы быть найденным, потому как, мне кажется, мы перерили все бумаги.

Повторяю: скорее всего он уничтожил его, то в случае, что оно цело, я непременно тебя извещу.

Вы нас приглашаете в гости. Поедем, Виктор, поедем, только не в ближайшие 6 месяцев. Может бать весной, не раньше. У нас все нормально со здоровьем, чего и вам желаем.

С уважением».

* * *

Артур Лапунов (стоит первый справа) з гуляйпільцями

Лист Артура Вольдемаровича Антоні 29 квітня 1975 року з м. Нікополя Віктору Івановичу Яланському в м. Гуляйполе: «Уважаемые Виктор и Надя. Сегодня получили ваше письмо от 27-04-75. От всей души поздравляем вас с рождением сына. Желаем ему и Нади отличного здоровья.

Ты не обижайся, Виктор Иванович, но я не получал других писем от тебя; но все равно разделяю твою радость.

Наше здоровье сейчас сносное, но было зимой неважноецкое, если можно, так вырызиться.

В общем у нас все в порядке. Приехать можешь, как только надумаешь. Что за вопрос? Приезжай, гостем будешь. Я еще там не был, по очень простой причине. Как у каждого крестьянина у меня тоже, бывает одолевают карманные затруднения. Но в эту осень обязательно решили поехать к вам в Гуляйполе.

15 мая отметим первый год смерти нашего отца».

* * *

Лист Івана Петровича Куликова, зятя Галини Андріївни Кузьменко, чоловіка Олени Несторівни Міхненко 23 лютого 1973 року Віктору Івановичу Яланському в м. Гуляйполе: «Здравствуйте, Виктор Иванович и вся Ваша семья. С приветом к Вам Иван Петрович, Лена.

Поздравляю с 55-й годовщиной Советской Армии и Флота.

Виктор, письма все твои получили, за которое большое спасибо. Довольны, что у вас все благополучно. Заехал я сегодня к Галине Андреевне, она спросила, написал ли я тебе письмо, т. к. она в свою очередь написала Вам, собирается запечатать конверт, ну и я в свою обязанность Вам немножко напишу.

Большое спасибо за присланный подарок: плоскогубцы, клещи и папиросы с маркой «Феодосия», папиросы хорошие, понравились, а также и инструмент.

Живем с Леной хорошо, погода установилась теплая. По работе дела идут нормально, поставили, т. е. назначили меня начальником участка, а тот мой ушел на свою прежнюю работу.

Животные все выздоровели, Дружок каждый раз встречается, а Лену провожает до автобуса.

Виктор, извини, что проводить тебя не удалось, но, я думаю, достаточно было Лены и Галины Андреевны.

Вот коротко все.

До свидания!».

* * *

Лист із м. Джамбула 12 листопада 1977 року І. П. Куликова до В. І. Яланського: «С января 1976 года я опять работаю в аэропорту по своей специальности, уже отгулял второй отпуск. Работа мне

давно знакомая. Гораздо спокойнее, чем была. Лена пятый месяц на пенсии (очень нравится). Занимается кроликами. Их у нас около 200 штук. Почти перешли на промышленную основу. Недавно участвовали на ВДНХ в Джамбуле.

Но я с ними тоже занят по горло. Мотоцикл выручает. Сам кастрирую.

Галина Андреевна, как приехала от Вас, заболела. Была лишена дара речи, потом все вернулось на место. На даче в это лето уже не ездила ни разу. Я один там расправлялся. Урожай был. Особенно дома, первый раз сад плодоносил. Яблоки в основном штук 10 – алмаатинский апорт, белый налив и семеренко. Очень много малины было, смородина. Наварили варенья на всю зиму, хватит.

Сегодня Лена поехала к Галине Андреевне, видимо завтра привезет на зиму к нам жить, она почти не читает, не пишет, ну возраст солидный свое берет.

Погода у нас стоит пока хорошая, особенно в праздник была, а раньше выпадал снег, дождь. Хорошо, здоровье тоже нормальное. Ну, а переписку с Вами надеюсь поддерживать.

На этом пока все.

До свиданья, Ваня, Лена».

* * *

Лист із м. Джамбула 31 січня 1980 року І. П. Куликова до В. І. Яланського: «Здравствуйте, Виктор, Надя, Наташа и Нестерок!

У нас все хорошо, я работаю в аэропорту, Лена занимается домашними делами. Хозяйство содержим в хорошем состоянии. Государственный план на кроликов выполняем сверх плана. Зимует кроликов штук 50, кур с петушками штук 80. И еще завели летом 6 нутрий.

В праздники 7 ноября три нутрии дали приплод 19 штук. Итого сейчас 25 штук. Вот эти зверьки тоже хорошие. Если у Вас кто занимается, то поинтересуйтесь. Вещь выгодная. Также с ними состоим в обществе кролиководов и нутриеводов. В этом году общество выделило мне новый мотоцикл «Урал». 3-го января получил из г. Алма-Ата, пока на нем еще не ездил. Старый удовлетворяет все необходимые потребности. Мотоцикл взял за свою цену под пломбой. 12 вольтовый, 36 лошадиных сил. Зеленый.

Здоровье у обоих хорошее. Зимует благополучно.

В январе дней 8 были морозы до 23-24 градусов, но, а сейчас опять потеплело. Снег выпал на Новый год и сейчас немного есть. Короче говоря, зима неплохая.

Нас интересует, куда поступила учиться Наташа? С постройкой около Вас микрорайона, как будет дело обстоять со сносом близ лежащих домов? Или Вас не затронут?

По вопросу снабжения. В магазинах продуктов, конечно, мало-вато, но это временные трудности, которые постепенно сгладятся, но на базаре можно купить все.

Время свободное – смотрим телевизор, кинокартины многосерийные.

Лист праздников, конечно, пригодится, что в календаре их нет, а это удобно знать и ориентироваться.

Виктор, узнай, как продаются в киосках «Союзпечать» журналы «Человек и закон», «Новые товары», если да, то сообщите.

Еще интересуемся, можно ли в Ваших краях купить сушеные грибы и какао «Золотой ярлык» в пакетах.

На этом пока все. За обстановкой международной наблюдайте.

Желаем всего хорошего в жизни и здоровья.

До свидания. Ваня, Лена.

Поинтересуйтесь, по какой цене кроликовый пух на базаре. У нас стоит: короткий – 8 рублей 100 граммов, средний – 10 рублей 100 граммов, длинный – 12 рублей 100 граммов. По какой цене и есть ли вязанные шапочки из шерсти? У нас шапочка с шарфиком хорошая из шерсти стоит 25-28 рублей.

Все».

* * *

Лист 21 лютого 1985 року Олени Нестерівни Міхненко до Віктора Івановича Яланського: «Здравствуй, Виктор.

Все мы твои письма получаем. Я не люблю писать о маме и папе – т. к. для меня это тяжело.

Все фотографии, которые ты присылал, находятся у меня.

Сколько у Вас стоит шапка из нутрии на базаре или в комиссионном магазине? У нас от 90 до 120 рублей, а из кролика – 40-50 рублей, а шапка фабричная из нутрии в универмаге в Киргизии – 140 рублей.

Зайди в мастерскую, где шьют шапки, попроси, чтобы тебе и Нестерку сантиметром отмерили голову и пришли нам полный раз-

мер – ты писал мне, что у обох 55 размер – проверь еще раз, что-то маловато.

Также напиши какой размер обуви ты носишь (советский размер давай). Ты скажи сколько у тебя детей по белому свету – я знаю про троих – это все или еще есть? Как я понимаю, они все живут с матерями.

Это хорошо, что Нестерок тебя не забывает и что мать его не травит, чтобы он к тебе не ходил. Она как живет с новым мужем. Видишь ли ты ее – Вы на одном заводе работали. Ты, наверно, Нестерку платишь алименты.

Часто ли ты едешь в Москву – у тебя там дочь живет постоянно или временно. Есть ли там у тебя знакомые, где можно остановиться?

У нас уже вторая зима очень суровая и много снега – мороз был до минус 30 градусов. Это для нас редкость. Я холода боюсь. У нас сейчас ходит грипп...

Мы с Ваней всегда говорим, что наше единственное богатство – это здоровье.

Собраться ехать к тебе вместе невозможно – у нас хазяйство. Если ехать по одному, к тебе нам далеко. Но все-таки надо будет над этим подумать.

Ты дом твоей матери продал или вы жили в одном доме? Или в одном дворе?

У нас в Джамбуле кладбище, как свалка, без зелени, между могилами ели пройдешь. Я жалею, что мать здесь хоронила, надо было в цинковом гробу отправить к Вам. У мамы, как у всех, железная ограда и обелиск металлический.

У нас в магазине нет ни мяса, ни масла. мясо – только куры, индюки, головы свинные и говяжьи, а масло – по праздникам и не все достают. Мы берем масло на базаре, свежее или топленое (8 рублей за килограмм), а мясо Ваня достает на заводе по талонам.

Ты по футболу судишь только дома или приходится разъезжать. Ты был судьей II категории, а в первую нельзя перейти.

На фотографии, где ты снят с артистом на Красной площади, вы похожи – как два брата, как его имя, отчество и фамилия, напиши.

Сколько ты думаешь пенсию заработать, у Вас оклады ниже, чем у нас.

Сколько тебе будет лет, когда ты пойдешь на пенсию. 45 или 50 лет? Ты, кажется, работал по I сетке и у тебя вредность.

Ну пока всем привет. Целуем.

Лена и Ваня».

* * *

Лист із м. Джамбула 7 квітня 1990 року І. П. Куликова до В. І. Яланського: «Последний «Взгляд» 30 марта смотрели в месте с Леной. Видимо, действительно лед тронулся. Надо полагать какие-то документы в архиве есть, мемуары Нестора Ивановича, будем жить дальше, узнаем. Видимо до правды докопаются и заслуги его не опровержимы в то время.

Немного о себе.

Мы оба пенсионеры работающие. Здоровье у нас хорошее. Лена три года по путевке ездила в Дом отдыха в Москву «Жаворонок» и в прошлом году в октябре месяце сразу на два срока. Так что Москву она хорошо изучила. Один год была в Алма-Ата тоже в Доме отдыха.

А я имею большой отпуск «химический», но что-то никуда нет желания ехать.

Провожу дома.

Держим 20 кур, кроликов, состою в обществе кролиководов-звереводов, нутрии в прошлом году продал. Думал купить малышей, но потом вроде и без них нормально...

«Урал» исправный уже 11-й год. Помощник добрый.

Весна и у нас пришла, но погода очень неустойчивая, почти каждую весну подстерігают заморозки, как раз во время цветения фруктовых. Но нас на первое время ранней весной спасает Ташкент, оттуда все везут, а потом уже и свое подходит. Из продуктов хорошо обеспечивает завод (мясо, колбаса). В городе тоже система талонов на сахар, порошок, мыло.

Время очень интересное. Выписываем газет, журналов каждый год на 120 рублей. Читаем. Следим за событиями в стране по телевизору и радио. За пленумами, съездами и сессиями. Изменения, конечно, есть. Это мои соображения. Мы оба поддерживаем М. С. Горбачева. Но бюрократов очень много как там, так и у нас. Время покажет, должно быть не в их пользу. Вот на этом пока закончу, в дальнейшем в отношении переписки, думаю, наладим нормально. Привет от нас сыну Нестору и родственникам.

До свидания.

И еще. Лена просит выслать фотографию отца в Париже. Когда она в прошлом году отдыхала в Москве с 8-го октября до 30 ноября, хотела приехать в г. Гуляй-Поле на 100-летие отца, а возможность была, но когда пошла в музей революции и попросила навести справки о том, будет ли отмечаться 100-летие Нестора Ивановича — официально в Гуляй-Поле, ее оповестили, что там ничего не намечается, и потому она к Вам не поехала. Вот такие дела. Все, что ты выслал, фото и вырезки из газет, она хранит».

* * *

Лист без даты I. П. Куликова до В. I. Яланського: «У нас в Казахстане стонать не приходится из-за продуктов, особенно в кооперативном магазине все есть. Я прикреплен к магазину на получение прод. пайка.

Теперь Виктор в отношении этих журналистов, постарайся их сюда не засылать. У Лены к ним отношение не располагающее. Разговаривать даже с ними не желает. Были и с Москвы, и с Ленинграда, местные с музея, всех она гонит. Я ей говорю: «Ты же историческая личность, скажи им, что знаешь для публикации в прессе, она говорит, что опоздали, они с этим вопросом, надо было раньше».

Прокурор с Украины г. Киева прислал ей бумагу о реабилитации, с Алма-Ата прислали справку с КГБ о сроке пребывания в ссылке ее. Один корреспондент газеты «Фрейд Шафт», проживающий в нас в городе, был у нас, в основном разговор вел со мной, она так и не пожелала с ним вести беседу. Но у тебя расчет был правильный, что стоит одному напечатать материал, как другой сфотографирует, так и получилось. Я ему дал материал, что ты нам выслал с «Волховских огней», с «Литературной», и у нас была уже «Совершенно секретно» № 5 с матерью Галиной.

К стати, он сказал, что и на Галину Андреевну есть реабилитация посмертно в органах КГБ. Он так же послал материал в центральные газеты. Недавно я тоже был в Алма-Ате на республиканском съезде кролиководов-звереведов, три дня.

Ну, вот такие дела пока у нас. Привет Несторку.

До свиданья!».

Лист 2 січня 1993 року від І. П. Куликова до В. І. Яланського: «Здравствуйте, Виктор, и все Ваши родственники. Сообщаю неприятную вестъ. 26 декабря в 15.30 в городской больнице № 2 скончалась от болезни моя жена Лена, Ваша родственница.

30 декабря 1992 г. похоронил ее вместе с Галиной Андреевной.

Так что старый год оказался для меня плачевным. Сразу Вам не сообщал, чтобы не портить настроение встречать 1993 год. В больницу ее определял через горздравотдел, потому что мест в больницах города практически нет.

Диагноз: «Боковой амиотрафический склероз, бульбарная форма».

Причина смерти: Острое нарушение мозгового кровообращения и сердечно-сосудистая недостаточность.

Лежала в прошлом 91 г. 20 дней в больнице, потом находилась дома. Болезнь эта чисто неврологического характера. А началась практически как получила документы с реабилитации. Была направлена на обследование в Алма-Ату, там диагноз подтвердили. Сразу потеряла вес 14 кг, стала худеть. Обращались и к гипнозу, и к экстрасенсам – ничего не помогало.

Виктор, тебе сообщать о болезни во время ее жизни, она мне не разрешала, и вот уже в больнице, я ей говорю, надо сообщить Виктору о безнадежном положении, она опять не разрешила.

Год примерно у нее пропал голос, и пицца не проходила (кроме сметаны, сливок, сырых яиц, сока). Общались так: только она мне пишет, а я ей говорю.

В день смерти я от нее ушел, но врачей предупредил, если что, вот запишите наш номер телефона и звоните. Пришел только домой и звонок с больницы, сообщает о Лениной кончине врач. В больнице внимание ей уделяли хорошие. Кормили через систему, а последние два дня через зонд.

Жили мы неплохо, не смотря в это смутное время, пенсия у меня и у нее составили шесть с лишним тысяч. Пользовались льготами – я учасник войны, она – инвалид II группы. со всеми льготами. Недостатка ни в чем не испытывали.

Все письма твои, Виктор, мы получили, ей говорю: напиши письмо. Ладно, напишу, напишу и так каждый раз. За это ты нас извини.

Оградка с Галиной Андреевной и Лены одна вместила их обох.
№ могилы 6069.

На этом пока все.

До свидания.

Примите мое соболезнование по поводу смерти Елены Несторовны.

Мой номер телефона 3-95-95.

Может быть закажете переговоры».

* * *

Лист 22 січня 1993 року І. П. Куликова до В. І. Яланського: «Здравствуй, Виктор! С приветом Иван Петрович. Письмо твое получил 19.01.93 г. Ты сомневаешься кое в чем. В первом письме я описал все подробно о болезни Лены и смерти.

Опустил письмо в один день с телеграммой – заказное. Со стороны администраций никаких трений не было. Все давно поняли правду о «батьке». Ведь много уделяли журналисты внимания и писали в наших газетах.

Недавно перед смертью Лены вышла газета «48 часов» (на 4-й странице), где описывают статью «В гостях у дочери Махно». Она у меня есть, позднее вышлю тебе. О смерти Лены журналисты поместили материал в нашей областной газете «Знамя труда» и в республиканской – «Казахстанская правда».

Дважды передали материал о смерти по местному радио, и дважды с Алма-Аты, по «Маяку» с Москвы. По телевидению 1-й канал Москва – дважды.

Газеты (вырезки) тебе высылаю, чтоб Вы имели представление о выразившемся отношении – нормальном, как к Батьке, матери и Лене.

На похороны завод, где мы отработали вместе 21 год НДФЗ (Ново-жамбульский фосфорный завод), выделил автобус, приехали с моего цеха товарищи, которые ее знали, подруга по работе.

После похорон товарищи с телевидения звонили: почему им не сообщил, они тоже приняли бы участие. Журналист Адам Яковлевич Вотчель отослал материал в АИФ, в «Правду Украины», в «Правду» о смерти Лены.

Совет ветеранов завода выделил мне помощь 1000 рублей.

Документы о смерти сдал в собес – должны выплатить двухмесячную пенсию ее.

Ты спрашиваешь о том, чего долго не хоронил. Умерла в субботу. А в такое смутное время надо везде успевать только с утра, я с мотоцикла не слезил. Трое суток мотался: то больница, то морг, то похоронное бюро и т. д.

Теперь одному трудно привыкать, так и хочется спросить ее о чем то, но останавливаешься, когда знаешь, что ее нет. Связано было с ее болезнью: то в магазины, то на базар (лимон перекручивали в чай) и т. д. времени не было...

Памятник изготавливали товарищи на заводе.

Но жизнь у нас по сравнению с другими республиками (странами) пока терпима. Хлеб белый, серый по 10 рублей буханка, ну, а остальное дорогое все. Чтобы конверт не был толстым, я вырезки сделал и приклеил в какой газете и за какое число был опубликован материал».

* * *

Лист без даты I. П. Куликова до В. I. Яланського: «Здравствуй, Виктор, и все родственники! С приветом к Вам Иван Петрович.

Высилаю тебе справку о реабилитации и свидетельство о смерти Люси (копии). На Родительский день были на могилке Галины Андреевны и Лены ее подруги и мои товарищи. Люди проходили, читали на памятниках надписи, возлагали цветы, конечно, это трогательно.

Вот такой же факт передал корреспонденту нашему А. Я. Вотчелю, у него затребовали в г. Ленинград журналисты, они там готовят сборник по махновскому движению. В типографии заказал рамку оцинкованную с фотографией и надписью: «Елена Нестеровна Михненко 30.X.1922 г. – 26.XII.1992 г. – дочь легендарного вождя крестьянского движения на Украине – Михненко Нестора Ивановича – (бацька Махно). А рядом Галина Андреевна Кузьменко – жена бацьки Махно».

Что-то долго письма идут к тебе и от тебя. Но главное, чтобы с опозданием, но приходили бы. Живу пока один, здоровьем не обижен. Пенсию назначили и я получаю 18000 тысяч рублей. Паек дают как участнику, льготы.

Ну вот, Виктор, пока коротко все. До свидания!»

* * *

Лист 30 липня 1993 року І. П. Куликова до В. І. Яланського: «Здравствуй, Виктор и все родные, с приветом и наилучшими пожеланиями к Вам Иван Петрович.

Виктор, сообщаю, что оба письма твои получил (идут больше месяца), в которых ты сообщил о получении фото и справки (копии).

Высылаю тебе две копии дипломов об окончании Леной строительного техникума (горного) в г. Ташкенте, и об окончании гидро-мелиоративного строительного института в г. Джамбул тоже для музея – это небезинтересно для граждан.

Высылаю тебе фото Лены, которую я заказал для памятника на могилке в типографии. Это фото на бумаге перенесено на оцинкованную пластину как на бумаге, и закрепил ее четырьмя шурупами.

Теперь к тебе просьба: Вышли мне фото Галины Андреевны, я с нее сделаю (т. е. закажу там же) точно такую же на памятник Галине Андреевне с соответствующей надписью. А то как-то неудобно: у Лены есть, а у матери нет. Так что, дорогой, поторопись с этим вопросом. А я сделаю без задержки.

Сегодня ездил на могилку, убрал траву вокруг ограды.

Вот так, Виктор, дела. Должны пенсию дать в этом месяце – 7000, будет у меня 25000 рублей с мелочью. Нормально у нас пока с деньгами, не как у дурачков в России.

Урожай убирают хороший. Ну, цены, конечно, высокие. Хлеб чисто белый и серый – по 10 рублей за буханку.

Ну, вот пока все. До свидания».

* * *

Лист 26 серпня 1993 року І . П. Куликова до В. І. Яланського: «Сообщаю, что в свет появилась книга научного сотрудника Сергея Семанова (роман-газета № 4 за этот год), на обложке иллюстрация – батька на тачанке и с маузером. Я взял у себя в библиотеке и читаю. Ты ее найдешь у себя. Семанов Сергей приезжал к нам, когда мы жили на частной квартире, я помню. А встречи с Галиной Андреевной были в гостинице, книга посвящается двоим: часть 1-я о батьке и семье, часть 2-я – о Горбачеве.

А вот сегодня пришла газета с заметкой о Батьке Махно, и о Вас с А. Я. Войчелем.

Виктор, мне кажется, что ты принизил мою роль в этом вопросе об фотографии могил Лены и Галины Андреевны. Ведь это мой долг? Я тебе писал, что сфотографирую и вышлю.

Адам Яковлевич – инвалид, он едва передвигается. Сейчас я заказал такое же фото на цинке, как у Лены, Галине Андреевне на памятник и сфотографирую, и вышлю. А фото взял из газеты «Совершенно секретно», где слева – Галина Андреевна, а справа – Батько.

Вот так обстоят дела. У меня дела идут своим чередом. Одному конечно, ты знаешь, испытал, тяжело. Слежу за обстановкой на Украине, за Кравчуком и сравниваю с Казахстаном.

Высилаю тебе вырезку из газеты. Вот пока все.

До свиданья».

* * *

Лист 20 грудня 1993 року І. П. Куликова до В. І. Яланського: «Вот уже год подходит как нет Лены – царство ей небесно. Давайте вместе помяним ее. Это наш долг.

Два письма я получил, в одном – фото Галины Андреевны. Немного она не подспела. Я взял фотографию из газеты «Совершенно секретно», где она с одной старой газеты, а с другой – Нестор Иванович. Вот этот снимок я отдал в типографию, где был выполнен заказ с надписью: дата рождения, дата смерти, фамилия, имя, отчество и надпись.

«Жена и соратник легендарного вождя повстанцев на Украине Нестора Ивановича Махно (батьки Махно)», теперь осталось сфотографировать могилу. Это я сделаю.

Зима у нас наступила рано. Никогда такого не было.

Здоровье мое хорошо. Пенсию получаю как участник войны. Хозяйство – куры, нутрии. Сравнивая жизнь, цены у Вас и наши, у нас легче, правда, тоже все дорого. Прошла замена валюты (денег), сейчас у нас «тенге» вместо рубля и тинн – вместо копеек. Замена была 1: 500.

Одному жить тяжеловато. По русскому обычаю, после года буду думать о жене – это тоже не противопоказано, а Лена в моей памяти останется на всю жизнь...

Ваш зять Иван Петрович».

КОМЕНТАРІ Й ПОЯСНЕННЯ

У розділі «Історія в листах» згадується біля півтори сотні прізвищ, як історичних осіб періоду громадянської війни в Україні 1918-1921 років, так і звичайних людей, які жили вже в іншу епоху. Хто такі Нестор Іванович Махно, Галина Андріївна Кузьменко, Олена Несторівна Міхненко, Віктор Іванович Яланський читач уже знає з попереднього тексту. А що Іван Петрович Куликов – чоловік Олени Несторівни здогадався.

Отже, чоловік, який сильно її любив, колишній авіатор Іван Петрович Куликов, потурбувався про те, щоб мати і дочка були рядом. Для цього він своїми руками зробив акуратний підкоп під могилу матері, куди і опустив гроб з тілом своєї любимої дружини Олени Несторівни. В огряді біля могили він поставив хрест і пам'ятник з надписом: «Тут спочивають дружина «батька» Махна – «мати» Галина Андріївна і дочка Міхненко Олена Несторівна».

* * *

Антоні Вольдемар Генґріхович – головний анархіст Гуляй-Поля – народився 4 червня 1886 року в селі Гуляй-Полі Олександрівського повіту Катеринославської області, в сім'ї чеського емігранта Генріха (Андрія) Алойзовича Антоні і німкені Сусани Яківни Бенеліс.

Про його роль у житті Н. І. Махна той писав так у своїх спогадах у 1929 році: «На мою долю випало щаст'є подпасть еще юнцом под идейное влияние анархиста-революционера Владимира Антони (известного в революционных рядах под именем «Заратустры»). Благодаря влиянию этого революционера, с одной стороны, а также благодаря тому правительственному террору, который носился в 1906-1907 годах по русской земле против просыпавшегося народа, я быстро занял не последнее место в боевой Гуляйпольской группе хлеборобов-анархистов-коммунистов Екатеринославской организации и долго и упорно боролся с царско-помещичьим строем».

Жорстоку експлуатацію, злидні та голод побачив Генріх Антоні в Росії. Тяжке життя рано звело в могилу дружину (тоді Вольдемару йшов дев'ятий рік). Дві зими ходив до земської школи, на тому й закінчився курс науки. А в 13 років довелося йти працювати в ливарний цех заводу Крігера (колишній дослідно-експериментальний завод сільгоспмашин), щоб заробити на шматок хліба.

Коли Вольдемару виповнилось 16 років, сім'я переїздить до Катеринослава. Батько влаштувався машиністом, а Вольдемар – учнем токаря на трубному заводі (селище Амур). У місті на той час діяли соціал – демократичні групи. В роботу однієї з них, що діяла на заводі, включився і батько Вольдемара. А коли син дізнався про те, то став просити взяти його з собою на збори. Але батько відмовив, сказавши, що він ще молодий і на його долю ще випаде робота. Та все ж батько інколи доручав сину розповсюджувати на заводі і в селищі листівки та газету «Искра».

У місті діяли й есерівські групи. Одна з них, що була на Амурі, швидко ввела Вольдемара у свій гурток і почала політичне виховання. Згодом цей гурток став на позиції анархістів-комуністів, цебто, вів запеклий наступ на капіталістичний лад, закликав провести революцію і зразу ж перейти до побудови комунізму.

Вольдемар розповсюджував листівки всіх партій, у яких були слова «соціалізм». Цього слова, як потім згадував сам він, було достатньо, щоб нести листівку чи прокламацію в маси. 1903 рік став для молодого Вольдемара роком гартування революційної свідомості й політичної зрілості. Після виступу трудящих трубного заводу один за одним застрайкували робітники кількох великих заводів (машинобудівного, листопрокатного та інших) Катеринослава.

Крім економічних вимог трудящі висували й політичні. Вольдемар брав у цих подіях безпосередню участь. І коли поліція та жандарми жорстоко розправилися з робітниками, дісталось й В. Антоні.

– Після розгрому страйку, – згадував він, – я одинадцять місяців кашляв кров'ю. Щоб не потрапити в лабеті жандармів, Вольдемар виїжджає в м. Пологи, де влаштовується в залізничне депо. Він організовує серед ровесників гурток і веде пропаганду проти капіталістичного ладу і царизму. Революційні події тоді набули широкого розмаху. Робітники Москви, Горлівки, Олександрівська та інших міст взяли участь у Всеросійському жовтневому страйку, а згодом, у грудні 1905 року, піднялися на збройне повстання. Не залишилися осторонь цих подій і пологівські залізничники. За рішенням страйкому в депо виготовляли холодну зброю та ручні гранати (бомби), Вольдемар точив корпуси для них. Після розгрому грудневого виступу пологівських залізничників через декілька днів почало працювати депо. І в перший же день 93-м робітникам було за-

пропоновано прибути на станцію. Але туди пішло лише четверо, в тому числі й В. Антоні. Йшли з піснею «Смело, друзья, не теряйте бодрость в неравном бою». На вокзалі вахтмістер запитав Вальдемара: – Де зброя і снаряди?

– Ніякої зброї у мене немає! – відповів той.

Від дверей вокзалу їх повели до вагону з арештованими. У два ряди стояли козаки й кулаками били в обличчя чи потилицю, прикладами в спину, дулами гвинтівок у боки. А коли підійшли до вагону, їх повернули назад й, утворивши коло, знову почали бити. З того часу Вольдемар зрозумів, що не треба здаватися добровільно поліції, а слід боротися зі зброєю в руках. Потім всіх відправили в Бердянську в'язницю. Але ні побої жандармів, ні в'язниця не зловили прагнення молодого робітника до революційної роботи. Під тиском революційних подій через місяць В. Антоні звільнили.

Опинившись на волі, він їде в Москву, щоб бути ближче до революційного центру Росії. В Замоскворіччі працював токарем на одному з невеликих заводів (завод Шмейля). Тут близько зійшовся з революціонером С. Метелкіним, який, крім того, був ще й заводським старостою. Він увів Вольдемара до соціал-демократичного гуртка, а згодом – до робітничого комітету. Та адміністрація заводу постаралась позбавитись старости – як захисника інтересів робітників – і той був заарештований. Вольдемар кинув роботу й став старостою, виступав на захист товариша.

Робітники застрайкували, вимагаючи повернути С. Метелкіна. Хоч завод оточила поліція, але робітники не приступали до роботи, і староста був звільнений. Щоб уникнути гоніння, Вольдемар бере розрахунок на заводі і на початку 1906 року повертається в ГуляйПоле. Поступає на роботу на завод Крігера, де було багато молодих хлопців. Він розповідає їм про революційну боротьбу катеринославських і московських робітників, роздає політичну літературу. Навколо нього згуртовуються молоді робітники, які горіли бажанням вступити в активну революційну боротьбу з царизмом. Спершу склалася група з гурянських хлопців, згодом – і з вербівських.

У квітні 1906 року створюється організація під назвою «Союз бідних хліборобів». Вона носила анархічний характер, навіть керівного органу не було. Всі питання вирішувались на зборах. Органі-

зачія нікому не підлягала, але мала зв'язки з Олександрівською і Катеринославською організаціями. Учасники зараховували себе до анархістів-комуністів, та і в поліцейських документах вона так називалася.

Оскільки до «Союзу» пізніше увійшов Нестор Махно, який разом з іншими був засуджений за експропріацію коштів для організації, то в тогочасній літературі «Союз» названий бандитським. До уваги не взято з десятків політичних справ, заведених на його членів.

У гуртку заняття проводив В. Антоні, який став не тільки організатором, а й головним пропагандистом гуляйпільської організації анархістів-комуністів. До неї увійшли, крім робітників, й селяни, а коли на занятті В. Антоні запитували, чим вони повинні займатися, той закликав податків не платити, а багатіїв палити. Писав листівки, зокрема, такі: «Селяни, піднімайтеся, вже сонце зійшло». Він пропонував йти на поміщиків і забирати їхнє добро. Листівки розповсюджували серед робітників і селян. Були вони різні за змістом і різних партій, лише б зустрічалися слова «соціалізм», «воля».

В. Антоні мав зв'язки з організаціями анархістів-комуністів у Катеринославі та Олександрівську. Звідти привозив зброю та політичну літературу, придбані на кошти, експропрійовані в багатіїв. Вольдемар був противником експропріацій, а особливо вбивства царських чиновників, бо це призводить, як він казав, до бандитизму і гинуть люди. Будуть гроші й політична література, а розповсюджувати її буде нікому. Та й поліції це навіть на руку – легко всіх заарештувати, а це – загибель і самого анархізму... Та в різних політичних течіях він, як і його товариші, не дуже розбирався і часто мав туманне уявлення...

У Гуляй-Полі В. Антоні мав кличку «Дон-Кіхот», бо був на нього схожий. Ось прикмети взяті з поліцейських документів: «...вище середнього зросту, світлорусий, довге волосся, тонкий, голова випукла, ніс тонкий, худощавий. рідкувата рудувата борідка, старе руде пальто, конусоподібна шапка з чорного барана, світло – рижі вуса, дуже схожий на німця...».

В жовтні 1907 року поліції вдалося напасти на слід «Союзу» і пристав Карачевцев арештував В. Антоні і кількох його товаришів. Закрили їх в каталажку, а потім водили до кабінету пристава на допит. Тут били так, що В. Антоні неодноразово відливали водою.

Незважаючи на катування, Вольдемар не видав товаришів. Його відправили до Олександрівської в'язниці, в якій він пробув місяць.

Визволила його молодша сестра Юзефа. Добившись аудієнції в катеринославського губернатора, вона дуже просила за брата і доводила, що вчинки його є результатом недосвідченості і молодості. Губернатор, щоб насолити поліцмейстеру, з яким був «на ножах», наказав випустити Антоні. Поліцмейстер виконав наказ губернатора, але ж зразу дав наказ гуляйпільській поліції по прибутті арештувати Антоні.

Приїхавши до Гуляйполя і не дійшовши до свого двору, Вольдемар зустрівся з меншим братом Костянтином. Той повідомив, що поліція вже приходила по нього. Позичивши в дядька десять карбованців, Вольдемар виїхав до Катеринослава, а звідти в місто Хотин поблизу австрійського кордону. Він переходить на нелегальне становище під кличкою «Пантелейко».

Переховувався в одного з учасників революційного руху під виглядом сторожа саду. Вів революційну пропаганду, переправляв вглиб Росії нелегальну політичну літературу. Діяв разом з О. Семенютою. Та в одному із сіл вранці на вулиці, коли везли з О. Семенютою зброю і політичну літературу, їх зустріли поліцейські. Відстрілюючись хотіли сховатися в хлібах. Та поліція швидко організувала селян на підводах і почала оточувати втікачів. Зрозумівши, що не уникнути арешту, Антоні почав кидати вгору листівки й брошури.

Оторопілі селяни (ім казали, що треба ловити бандитів) стали брати і читати листівки. А коли під'їхала підвода з сільською владою і поліцейськими, В. Антоні і О. Семенюті вдалося захопити зброю, підводу і зникнути.

Весною 1909 року В. Антоні приїздить до Гуляйполя, щоб поквитатися з приставом Караченцевим (організація анархістів за масові арешти своїх членів і суд над ними присудила стратити пристава). До нього приєднався і О. Семенюта. В Гуляйполі було жити небезпечно – йшли обшуки, був налагоджений і шпіонаж. Вольдемара добре знали в обличчя, і щоб уникнути випадкових зустрічей, доводилося кілька разів спішно залишати село. Жив у основному на горіщі у С. Продана. Оскільки у О. Семенюті по підготовці замаху на пристава справи йшли непогано, Вольдемар виїхав до Юзовки, щоб покарати розшукуваного пристава за жорстокість до арештованих.

Та виконати завдання не вдалося, бо після першого пострілу відмовила зброя, а пристав встиг відкрити вогонь і зникнути.

В кінці грудня 1909 року В. Антоні з фальшивим паспортом на ім'я Григорія Андрійовича Ляпунова перейшов австрійський кордон. Жив у Швейцарії, Франції, а потім, як зазначалося у поліцейських повідомленнях, в Марселі поступив на комерційне судно матросом і в жовтні 1910 року висадився в Буенос-Айресі (Аргентина).

А тепер звернемося до автобіографії В. Г. Антоні-Г. А. Ляпунова: «У кінці грудня 1909 року я перейшов австрійський кордон і не повертався ось до 5-го червня 1962 року. Слід ще сказати, що в 1910 році Катеринославський військовий суд у справі 110 анархістів-комуністів заочно виніс мені смертний вирок.

10 жовтня 1910 року я висадився в Буенос-Айресі. Працював різноробом на всяких роботах поміж російських, білоруських та українських емігрантів, що прибули до Південної Америки, щоб заробити для підрихтування свого господарства на Батьківщині. З перших днів зустрічі з ними я денно іночно вів агітацію проти ненависного мені капіталізму. В Аргентині, Бразилії, Уругваї відкривав їм очі на мізерне, як у худоби, життя в капіталістичній Америці, навчав співати революційних пісень. Працював я на польових роботах в Аргентині, коли сталася Велика Жовтнева революція. Усе російське населення було страшенно збентежене й прагнуло роз'яснень, що ж відбувається на Батьківщині.

Я поривався на Батьківщину, але відчував, що моя пропаганда потрібна в Аргентині. Я поїхав до міста Беріссо, де на гігантських бойнях-холодильниках Артура Свіфта працювала величезна кількість російського населення. Тут я організував культурно-освітню робітничу спілку і вів у ній щовечірню пропаганду, роз'яснюючи, що відбувається в нас на Батьківщині. Збори тривали щовечора від сьомої до десятої-одинадцятої години, закінчувалися співом революційних пісень.

У 1918 році російські робітники в Буенос-Айресі створили Південноамериканську федерацію російських робітничих організацій, головою першого з'їзду обрали мене. У федерації було дві тисячі робітників. Видавали періодичну газету «Голос Труда».

...Організував у 18-му році робітничу спілку в м. Сарате, де теж було багато росіян. Потім поїхав до Монтевідео, працював на бой-

ні Свіфта, ливарником. Брав участь у робітничих страйках та маніфестаціях, виступав як оратор на політичних мітингах на майданах і в театрах. Допомігав організовувати російські школи в Монтевідео та російській колонії Сан-Хав'єр, де організував також селянську спілку. Створював бібліотеки в організаціях, де працював.

У 1920 й 1921 роках був редактором газети «Голос Труда», а також адміністратором федерації. Роботи в Південній Америці я виконував найрізноманітніші. Орудював кайлом, ломом, молотом і тачкою, носив шпали, рейки, забивав костилі в шпали, працював на каменоломнях, в порту, в доках, кочегаром, машиністом, складав снопи в копи, скиртував, ламав кукурудзяні качани, працював на будівництві, копав льохи, рубав просіки, працював із землемірами і, врешті, скінчив пасічником в Уругваї. Тут Вітчизняна війна застала мене, коли мешкав поблизу міста Пайсанду. Фашистські чоботи топтали мою Батьківщину. Треба було хоч чимось допомогти їй. І я один, як є, оббігав місто, призначив землякам зібратися в торговому будинку і організував їх у Комітет допомоги Радянському Червоному Хресту.

В Уругваї Антоні в 1919 році одружився з емігранткою, дівчиною з Таганрога Надією Забеліною. Мали вісім синів. Мріяв повернутися на Батьківщину, щоб будувати там комунізм. Цими ідеями запалив і синів. І в 1962 році з трьома старшими – Володимиром, Аркадієм, Артуром, невісткою й двома онуками на судні китобійної флотилії «Слава» прибув до Одеси. Звідти поїздом до Казахстану – бо ще в Уругваї просив радянське посольство направити туди, де важче. Плакав, коли ступив на рідну землю. І, можливо, плакав, та не признався, коли побачив, що побудований на рідній землі соціалізм – зовсім не те, про що мріяв, за що боровся на чужині. Вразила кількість алкоголіків – старців, молоді жінки-жебракки, вияви «дружби народів» – у перші ж дні місцеві побили Артура (спокійно казали: «Вони не наші, їх усіх треба бити»), чванство місцевого начальства. Він тоді не знав ще, що велетенський радгосп з восьми відділків «Пахта-Арал» – то зона, де після відбуття покарання поселяли «ворогів народу». Родину колишнього революціонера поселили у відділку, що носив ім'я Дзержинського. Хлопці працювали механізаторами, а 77-річний патріот збирав у полі під палючим сонцем бавовну. Жили всімох спочатку в кибітці, потім у глинобитній

мазанці, чи землянці, точніше. За якийсь час знову побили сина. Та найбільше потерпав від бездушності, бюрократичного ставлення – більше, ніж від «диких умов життя», як казав. А на Україні, в Дніпропетровську (нині Дніпро), Запоріжжі, де починалася молодість, жили дорогі люди – рідня, улюблена сестра Юзефа (комуністка лєнінського призову).

Виходило, що повернувся з чужини – і знову роз'єднаний з рідними. Знову на чужині і з чужими. І більшою мірою саме це, а не умови життя спонукали до переїзду на Україну. Оселилися в Нікополі, в обласному центрі не дозволили.

Вольдемар Генріхович помер 15 травня 1974 року в Нікополі. Там і похований.

Розповідь Артура, його сина, про останні дні Вольдемара Генріховича полишає в душі гіркоту й образу. А було так. Під час загострення хвороби попросив лікарку: – Покладіть до стаціонару, там для мене краще буде. Вона знизала плечима: – Мені молодих класи нікуди, не те що вас. Лікарка пішла, а він не міг заспокоїтися, повторював: – Я ж усе життя боровся для людей... А тепер я не потрібний... А потім налягла апатія. Той, що боровся усе життя з капіталізмом в особі приставів і жандармів, з несправедливістю, голодом, нестатками, аполітичністю, байдужістю інших, боровся за соціалізм, комунізм – тепер не мав ні бажання, ні сили, щоб опиратися. Слово лікаря прискорило прихід смерті.

Тепер слово двоюрідному онуку Н. І. Махна Віктору Івановичу Яланському (взято із книги Віктора Яланського і Лариси Верьовки «Нестор і Галина» (К. – Гуляйполе, 1999): – Якби мені сказали, що випадє в житті зустрітися і розмовляти з Вольдемаром Антоні, не повірив би. Це ім'я було мені з такої давнини, з такої далекої історії – ну, зовсім з іншої епохи. Все одно, що сказали б: зустрінешся з Карлом Марксом. Я чув ім'я Антоні з дитинства. Бабуся Варвара згадувала його завжди вкупі з Семенютою. Для бабусі воно залишилося в пам'яті ще й зарубкою в часі.

«Це, – згадувала про якусь подію, – сталося тоді, як Антоні з Семенютою приїхали з Парижа, щоб помститися поліції за знущання над заарештованими». Чи: «Так це ж було, коли Антоні поїхав у Юзівку, щоб вбити того ката, пристава Михайловського...». Словами «главарі анархістів», «експропріатори» («експропріятелі»)

казала бабуся, як й інші гуляйпільці, оперувала за просто, та й для мене, малого, вони не були дивиною. Дивувався тільки, чому Вольдемар, а не Володимир, як зазвичай. Бабуся пояснила, що батько його був чех, мати — німкеня. А вже дорослим я почув це ім'я від людини, яка знала Антоні близько.

Дружина Нестора Махна, Галина Андріївна Кузьменко, розповідала, що Вольдемар Антоні спілкувався з їхньою родиною, коли жили в Парижі, й допомагав матеріально родині Махна в скруті. Не міг повірити, почувши від працівників нашого краєзнавчого музею, що Антоні живий і мешкає в наших краях — у Нікополі. Мені дали адресу — і я надіслав до Нікополя Вольдемару Генріховичу Антоні один за одним два листи — 25 січня й 1 лютого 1974 року. Просив розповісти про себе, про Нестора Івановича, про «Спілку бідних хліборобів». І ось 8 лютого прийшов лист від Антоні: «Дорогий Вікторе! Я одержав Ваші листи. Не відповів відразу, бо був дуже зайнятий. Мені вже — майже 88 років, а турбот і клопотів у мене багато. Та в мої роки і з невеличкими клопотами важко впоратися... За вітання з Гуляй-Поля дякую. Я родом звідтіля. Скажу навіть точніше: народився в Гуляй-Полі в 1886 році в будинку Воробйова на Ярмарковій площі... Мені цікаво знати, чи є в Гуляй-Полі діти Олександра Семенюти, чи хоча онуки, чи де вони? Діти, звичайно, могли загинути під час Вітчизняної війни, але онуки десь мають бути. З вітанням Вам і всім Вашим рідним. Усі древні гуляйпільці дорогі мені і я радий знати, як живуть — чи добре? Дякую ще раз за Ваші листи. В. АНТОНІ».

Другий лист, від 20 лютого 1974 р. «Дорогий Вікторе Івановичу! Прочитавши усі Ваші листи, я вирішив, що Ви людина добра, з жарким самовпевненим характером. Ваш предок Нестор Махно, без сумніву, був людиною обдарованою. Вам приємно чути від мене це, але наше українське прислів'я каже: «Люби, Боже, правду». Нестор мені близький, як сотні моїх гуляйпільських однолітків. Я зараз лежу в постелі. І мені здається, що я незабаром залишуся прикутим до ліжка «до переможного кінця». Коли мені стає легше, я виходжу на повітря і навіть ходжу до продмагу... Нестора я знаю з дитинства. Йому було років 7, а мені 9. Ми з ним на Ярмарковій площі снігових баб качали, а весною там у цуцика грали, м'яча ганяли. Тоді ще футболу не було. Його вигадали англійці набагато пізніше.

Але наша гра була набагато розумнішою й цікавішою, отож дуже дивно, що футбол її зітер із пам'яті людей і діти забули гру в матки. Футбол, коли він офіційний, а не дитяча забавка, це не гра, це бізнесменський засіб заробляти на праці футболістів великі гроші.

Навчалися ми з Нестором в одній школі, земській, тоді вона в нас була лише одна, містилася на Церковній площі, а нижче на тій же площі був у нас базар — по неділях та середах. Нестор ходив до першого класу, я до другого. На ковзанах ми теж з ним та іншими хлопчиками каталися на річці Гайчур, це вниз від базару. Роком пізніше, — пам'ятаю, мов зараз бачу, як під ним лід провалився, на глибокому місці, де влітку коней купали. Річка тільки-но вкрилася тонким шаром льоду. Ми каталися опівдні, нас багато, крига тріщить, застерігає, щоб ми на глибоке не їздили. А Нестор якраз і заскочив. Лід провалився, Нестор хапається за кригу, щоб вибратися з води, а крига раз за разом ламається. Всі ми завмерли й дивилися. Нарешті він видерся, побіг додому. А додому йому було десь два кілометри.

Восени 1908 року нас заарештованих везли на возі в повітове місто Олександрівськ у супроводі двох поліцейських, озброєних берданками, везли в другу пересильну поліційну частину. Там ми з ним розлучилися назавжди. Його, Нестора, відправили до тюрми, а мене залишили в частині й через місяць звільнили — визволила сестра.

Дивлюсь я на портрет Галини Андріївни, що ви мені прислали, й думаю, як багато перетерпіла вона, перестраждала у своєму невдалому житті. Дочка схожа на Нестора. Правда, на нашу долю революційна епоха наклала — на сотні тисяч людей — тяжкий відбиток»...

Здається, від Гуляй-Поля до Нікополя — рукою подати. Тільки ж діставатися з нашого Гуляй-Поля будь-куди — проблема. Тож увечері 22 лютого 1974 року подався автобусом на Пологи, з Поліг — поїздом на Запоріжжя, звідти нічною електричкою до Нікополя. О шостій ранку я вже натискав кнопку дзвінка квартири 102 в будинку на проспекті Леніна, де жив Вольдемар Генріхович. Двері відчинив син Антоні, Артур, Вольдемар Генріхович лежав у ліжку — і нездужав, і рано ще було. Я не мав гадки тоді, що це моя перша і остання зустріч з Антоні. Невдовзі він помер.

22 травня 1974 року В. І. Яланський отримав листа такого змісту від Артура Ляпунова: «г. Никополь 22 мая 1974 г. Здравствуйте уважаемые Виктор и Валентина. За Вольдемара Генриховича пишет

Вам Артур. С глубоким прискорбием сообщаю, что отец наш, Вольдемар Генрихович скончался 15 мая. Скромно, но достойно похоронили его 17 мая в 13 ч. 15 минут. Случилось это после довольно долгой болезни. Как Вы помните, когда были у нас он уже болел. С тех пор не поправился, т. е. поправка была временной. Его здоровье ухудшалось. 8 апреля положили его в больницу в очень тяжелом состоянии. Сейчас точно не помню, но, по-моему, 11 апреля вечером, когда я зашел к нему приблизительно в 17 ч. 15 минут, он себя чувствовал очень хорошо. Я ему сообщил, что должен 17 апр. ехать в отпуск. Он встревожился, т. к. зная, что Аркадия не было (он был в Донецке). Я его пытался успокоить, говоря, что, если он себя плохо почувствует, меня телеграммой вызовут. После разных разговоров я ушел.

На другой день он сам посоветовал ехать в санаторий. Я поехал 17 апр. Примерно 3-4 мая получил открытку от Шуры, в которой сообщала, что состояние отца в среднем хорошее. Когда вернулся, в понедельник 13 мая в 21 час, Шура сообщила, что состояние В. Г. резко ухудшилось. Сейчас же пошел в больницу. Он посмотрел на меня, покачал тяжело отрицательно головой и закрыл глаза.

Утром рано зашел в больницу. Увидев меня, что-то пытался сказать, но единственно что я понял – это вопрос: был ли я вчера ночью, я сказал, что да и немного расчувствовался. В. Г. помахал отрицательно рукой и говорит: «Надо жить...». Больше не говорил. Много раз я был в больнице, но он чувствовался все хуже и хуже. 14 мая ушел в 22-00. 15-го утром в 2 ч. 45 минут снова был в больнице и сестра сообщила, что В. Г. скончался в 1 ч. 30 минут».

Розповідав син В. Г. Антоні – Г. А. Ляпунова Артур Ляпунов: – Ми, восьмеро братів, росли більше у праці, ніж в іграх. Старші опікували молодших, та й взагалі у віці 12-14 років ми працювали чи на плантаціях, чи до якихось майстерень наймалися. Батька вдома бачили мало, частіше на мітингах. В житті емігрантських дітей мітинги були його невід'ємною частиною. Зранку до вечора батько на роботі. Звечора до пізнього вечора – збори, лекції, хор. На хор ходила й мама. Ми знали всі революційні пісні, бо їх співали вдома, у студів, і на хор ми теж з мамою бігали, щоб побачити батька.

Батько так запалив нас ідеєю комунізму, що ми, старші, я, Володя з родиною, Аркадій поїхали з ним в Радянський Союз будувати комунізм. А що ми не боялися ніякої роботи й не могли гаяти часу

як пасажери під час подорожі через океан, то працювали разом з командою судна китобійної флотилії «Слава», на якому пливли. Ще й грошей якихось заробили. Перед від'їздом ми сфотографувалися з мамою та молодшим братом Крішною... Чому Крішна? Бо, як казав тато, в індусів восьму дитину в родині називають Крішною.

Восени 1998 року в Гуляйполі на святкування 110-річчя від дня народження Нестора Івановича Махна приїздив Артур Ляпунов (Антоні) з Нікополя і привіз батьків рукопис – кілька дрібнописаних учнівських зошитів, об'єднаних обкладинкою з написом «Спомини гуляйпільського революціонера». Привіз родинні фотокартки, листи.

* * *

Брати Семенюти Олександр і Прокіп були активними членами анархо-комуністичної організації «Союз бідних хліборобів», що діяла в селі Гуляйполі у 1906-1908 роках.

Семенюта Олександр Костянтинович народився в 1885 році в селі Гуляй-Полі в бідній сім'ї (батьків по-вуличному називали Кириченками). Коли у квітні 1906 року організувався «Союз бідних хліборобів», Олександр став одним з його членів. Катеринославські анархісти звали його «Дядько».

Після розгрому «Союзу бідних хліборобів» він дав слово знищити пристава Караченцева і дотримав його 21 листопада 1909 року.

Сам Олександр Костянтинович загинув 1 травня 1910 року, ставши жертвою підлої зради.

Про це так розповідала свого часу Варвара Петрівна Махно, дружина Омеляна Івановича Махна:

– Після того, як було вбито пристава Караченцева, всі тільки й говорили про Семенюту, люди казали на нього, бо знали про його сміливість, хоч в очі мало хто бачив. А, може, він і сам хотів, щоб говорили, аби інші палачі боялися і знали, що їм те саме буде. Ну, а він нічого не боявся. Його розшукували, а він ніби літає – то в Катеринославі, то вже в Олександрівську, чи в селах. Тоді ж Антоні та Петя Онищенко за кордон втекли, Нестор у тюрмі сидів.

Багато хлопців посаждали, і Семенюта діяв один, кажуть, і ніякої групи не було. Допомігав Семенюті Ягор Бондаренко, теж з Гуляй-Поля. Вони удвох у Катеринославі прямо вдень, у центрі міста, застрелили Мрачека. Це – помічник пристава, страшенно лютий до революціонерів був.

Якраз 1 травня 1910 року приїхав у Гуляй-Поле Семенюта разом з Марфою Півневою, вона сама з Олександрівська.

Як завжди, зупинилися у Шаровських, на нашому краї, на околиці. То сам же Петро Шаровський їх і видав, бо завербувався як агент у поліцію. Не знаємо, що йому платили за те і чи заплатили за Семенюту, тільки, як прийшов час, то хлопці з ним розплатилися.

Отож, поліція та козаки оточили подвір'я, на городі пости виставили, на вулиці. Бо знали, що Семенюта через усе прорветься, такий невловимий був. Тільки тут вже, видно, і він нічого не міг вдіяти.

Марфа казала, – думали пересидіти до ночі, а там втечуть. А поліцаї підпалили хату. Люди покидали роботу, стояли оддалік, дивилися. Бачили, як серед диму з'явився Олександр з наганом в руці. Подивився на козаків, на натовп і повернувся в хату. Ми чули, що в хаті стріляють, то він застрелився.

Тоді стали хату тушити. Марфу козаки винесли з хати, потім відправили до лікарні. Охорону не поставили, а Марфа тільки прийшла до тями, втекла звідти.

Олександра виволокли у двір і порубали так, що мати впізнала тільки по шматках костюма. Він у нього єдиний був, коричневий такий костюм...

А вже після смерті Олександра Семенюти і аж до повернення з тюрми нашого Нестора в Гуляй-Полі було тихо.

* * *

Семенюта Прокіп Костянтинович разом з Антоні Вольдемаром Генріховичем керував анархо-комуністичною організацією «Союз бідних хліборобів». У сутичці з поліцейськими в ніч на 28 липня 1908 року був поранений і, щоб не потрапити до них живим, застрелився.

* * *

Караченцев А. З. – становий пристав у селі Гуляй-Полі Олександрівського повіту Катеринославської губернії на початку двадцятого століття, непримиренний ворог анархо-комуністичної організації «Союз бідних хліборобів». Завдяки його зусиллям більшість активістів «Союзу...» були арештовані і засуджені, в тому числі й Нестор Іванович Махно.

За службове старання становий пристав від царя отримав ор-

Учасниці революційного руху. Зліва направо: сидять у першому ряду Марфа Півнева і Єлизавета Марен. 29.08.1907 р.

ден святого Станіслава 3-го степеня, а від революціонера-анархіста Олександра Семенюти – декілька смертельних куль 21 листопада 1909 року.

* * *

Півнева Марфа – уродженка м. Олександрівська, анархо-комуністка, друга дружина Олександра Семенюти. До 1930 року жила в м. Олександрівську.

* * *

Членами «Союзу бідних хліборобів» були, крім уже названих, Іван Леонтійович Левадній, Наум Ісакович Альтгаузен, Назар Семенович Зуйченко, Пилип Мефодійович Крат, Лука Кравченко, Іван Тимофійович Шевченко, Єгор Бондаренко, Петро Семенович Онищенко, Антон Архипович Куц та інші. Детальніше про «Союз...» та його членів можна дізнатися з книжки Івана Кушніренка і Володимира Жилінського «Нестор Махно і «Союз бідних хліборобів» («Дніпровський металург», 2010 рік, 172 с.).

* * *

Аршинов Петро Андрійович, син робітника м. Катеринослава (тепер – Дніпро – Авт.) і сам робітник, слюсар за професією. Анархіст, за терористичні акти, як і Махно, був засуджений російським царатом на 20-ть років каторги. В 1911 році у Бутирській в'язниці зустрівся вперше з Махном і став його ідейним учителем. В дні Російської Лютневої революції у перших числах березня 1917 року Аршинов і Махно вийшли на волю. У квітні 1919 року, на самому початку розвитку махновського руху, Аршинов приїздить в Гуляй-Поле і з того часу перебуває майже безвиїзно в районі махновщини, аж до розгрому 1921 року. Тут він вів культурно-освітню роботу: керував культосвітнім відділом, редагував газету повстанців «Путь к свободе». П. А. Аршинов – перший історик махновського руху. В 1923 році в Берліні виходить його книжка «История махновского движения».

* * *

В кінці 20-х років Махно не витримав, хоч здогадувався, чим це може обернутися для рідних на Україні, і подав про себе звістку з Парижа (вони дізналися, що він живий): надіслав кілька листів і

фотографію, де він з дочкою Оленкою, сфотографований в Парижі в 1928 році. Зберігся напис, зроблений на фотографії, рукою Махна. Ось він: «На добрую память невестке Варваре Петровной и деткам ее – нашим друзьям. Нестор Махно».

Хто така Варвара Петрівна? Варвара Петрівна – дружина Омеляна Махна, який загинув у 1918 році від рук австрійських окупантів. Вона народилася 20.12.1866 року, а померла 4.04.1975 року, проживши 109 років. Во істину диво! Віджила, мабуть, за всіх братів Махнів.

* * *

Акулина (Килина) Карпівна, Катерина Карпівна, Наталія Карпівна – дочки Карпа Івановича Махна.

* * *

Сім'я Лізи (Єлизавета Омелянівна Махно– дочка Омеляна Івановича Махна).

* * *

Марія Григорівна зі Славиком – це дочка Григорія Івановича Махна із своїм сином.

* * *

Надія Степанівна Воскобойникова, дочка гуляйпільського священника Стефана Воскобойникова.

* * *

Віктор Вікторович і Олександр Вікторович – сини Віктора Федоровича Білаша.

* * *

Віктор – Віктор Іванович Яланський – рідний онук Карпа Івановича Махна і двоюрідний онук Нестора Івановича Махна.

* * *

Малий Нестор – син Віктора Івановича Яланського.

* * *

Іван Петрович Куликов – чоловік Олени Нестерівни, дочки Нестора Івановича Махна.

* * *

Семен Шевченко, Іван Литвиненко Кущ, Микола Качан, Лісовий, Іван Ярошенко, Сергій Захарович Яковенко – гуляйпільські повстанці.

* * *

Марія Савеліївна і Анастасія Савеліївна – дочки Савелія Івановича Махна.

* * *

Микола Олександрович Міщенко, Кущ – колишні учні Гуляйпільської двокласної школи.

* * *

Тетяна Іллівна Поправка – учениця Гуляйпільської жіночої гімназії, де працювала вчителькою Галина Андріївна Кузьменко, майбутня дружина Нестора Махна.

* * *

Петро Ілліч Поправка, брат Тетяни Іллівни Поправки з с. Гуляй-Поля.

* * *

Веретельников Борис Васильович – селянин з Гуляй-Поля. Ливарник на місцевому заводі, а також на Путилівському заводі в Петрограді. Спочатку був есером, з 1918 року – анархіст. Досвідчений організатор і пропагандист. Брав активну участь у всіх фазах російської революції.

В 1918 році приїхав у Гуляй-Поле, де працював як агітатор і набув широкої популярності в районі. Останній час заступав начальника штабу армії. У перших числах червня 1919 року, коли денікінці прорвались в район, він на чолі свіжого, нашвидкуруч сформованого полку, пішов затримувати противника за 15 верст від Гуляй-Поля, під селом Святодухівкою (тепер село Любимівка Гуляйпільського району – Авт.) Олександрівського повіту. Полк був повністю оточений ворогом і Борис Васильович загинув разом із всім полком, витримавши бій до останнього удару.

У Веретельникова Б. В. залишилась дружина і діти.

Семен Микитович Каретник

* * *

Каретник Семен Микитович – до революції безземельний селянин Гуляй-Поля, батрак, освіта початкова, однорічна. Учасник руху з перших днів. Анархіст-комуніст з часів революції 1907 року. Видатний військовий талант. В бою з денікінцями був Семен Микитович Каретник кілька разів поранений. З

початку 1920 року став заступником Махна, в якості такого командував кримською армією, яка воювала проти Врангеля. Член ради революційних повстанців України. Після ліквідації Врангеля викликаний представниками радянської влади, ніби-то для військової наради в Гуляй-Поле, але по дорозі був по-зрадницьки схоплений і розстріляний в м. Мелітополі. Зосталися дружина і діти.

* * *

Марченко (Шевченко) Олексій Семенович (1893-1921), селянин із Гуляй-Поля. Син бідняків. Освіта початкова, неповна. Анархіст-комуніст з 1917 року. Один із перших повстанців Гуляй-Пільського району. Був у полоні денікінців, декілька разів поранений. Останні два роки – командуючий всією кавалерією армії. Член Ради революційних повстанців. Убитий у січні 1921 року в бою з червоними в Полтавській губернії. Зосталась дружина і дочка Варвара, яка заміж вийшла за Шаровського. Віку доживала у племінниці у м. Донецьку.

Марченко Олексій Семенович (Шевченко)

* * *

Чубенко Олексій Васильович (1889 р. н.) був обраний членом Реввійськради Революційної Повстанської армії України (махновців), брав участь у знешкодженні отамана Григорьєва (першим у нього вистрілив), вів переговори у Харкові з Радянським урядом, в 1919 році разом з Воліним сидів у більшовицькій тюрмі, одного часу був

начальником штабу повстанської армії. А Петро Аршинов у книзі «История махновського движениия» називає Чубенка начальником підривної команди.

* * *

Каретник Пантелеймон Микитович був одним із перших повстанців на початку повстанського руху, молодший брат Семена Каретника — відомого махновця серед повстанців. У 20-х числах листопада 1918 року на станції Новогупалівці в бою з гетьманівцями Пантелей був важко поранений в руку. Тільки майстерність хірурга з села Лукашеве врятувала Каретника від ампутації.

Про бойові дії Пантелеймона (Пантелея) Каретника знаємо мало. Відомо, що він був командиром батальйону в полку Хоми Кожина, мав розбишакувату вдачу і коли напивався, то часто хапався за зброю, якою був обвішаний. А Віктор Білаш пригадує, що Пантелеймон Каретник командував кулеметним полком.

* * *

Олександр Лепетченко. 1919 р.

Лепетченко Олександр Савелійович (1890-1920) — син гуляйпільського урядника. У дитинстві та юності був хуліганом. З 1914 року за експропріацію поміщиків перебував у розшуку. Член Гуляйпільської групи анархістів (1917 р.), перший командир «Чорної сотні». Відважний, чесний виконавець і особистий ад'ютант Махна. Анархо-терорист. Розстріляний червоними весною 1920 р. в Гуляй-Полі як активний махновець.

* * *

Лепетченко Іван Савелійович (1899-1937) народився в Гуляй-Полі в сім'ї урядника, українець, чоботар, охоронець і особистий ад'ютант Махна. В 1917 році вступив у загін «По врятуванню революції».

28 серпня 1921 року разом з «батьком» перейшов кордон і опинився в Румунії. На початку 1924 року повернувся на Україну. Починаючи з 1925-го до 1928-го року, проживав у Гуляй-Полі, де працював чоботарем, з 1928 року працював у м. Сталіно – в конторі «Донвугілля», з 1931 року – на станції Велика Анадоля, з грудня того ж року – в Маріуполі на заводі Ілліча комерційним агентом, а потім – завмагом. Батько Івана і Олександра гуляйпільський урядник був убитий 28 червня 1908 року під час перестрілки з членами групи «Союз бідних хліборобів», вину за яких взяв на себе Нестор Махно. В убитого залишилась велика сім'я. Всі його діти воювали у армії батька Махна.

* * *

Лепетченко Марія Савеліївна працювала в махновській контррозвідці. В 1919 році її розстріляли білі.

* * *

Лепетченко Павло Савелійович став секретарем махновського штабу, у громадянську війну вижив. В 1937 році розстріляний. Іван Лепетченко був високого росту, сухорлявий, фізично сильний, мовчазний і навіть замкнутий, хоробрий і відданий охоронець.

* * *

Лютий Ісидор або Сидор, він же Петро Юхимович (1893-1919), селянин з Гуляй-Поля. Освіта початкова. Маляр за професією. Анархіст. Один із перших і активніших діячів революційного повстанства. Член штабу армії махновців і ближній помічник Н. І. Махна. Вбитий в бою з денікінцями під Уманню у вересні 1919 року одночасно з Григорієм Махном.

* * *

Чучко Іван – (1889-1919) – із куркульської сім'ї с. Гуляй-Поля. Чесний і самовідданий повстанець, безпартійний. В махновщині з 1918 року – командир батареї, в 1919 р. – командир артилерійського дивізіону. Вбитий білогвардійцями 20 серпня 1919 року в районі Нового Бугу.

* * *

Пузанов Петро – гуляйполець, середняк. Анархіст з 1917 р. В махновщині з грудня 1918 р., начальник оперативного відділу, по-

мічник начальника штаба Повстанської армії. Вбитий в 1920 р. в Харківському повіті в бою з червоними військами.

* * *

В Революційній Повстанській армії України (махновців) служили чотири брати Данілови: Степан, Гнат, Василь та Іван. Вони із бідної сім'ї с. Гуляй-Поля. Василь Антонович (1893-1960) — солдат-артилерист. В рядах революційного повстанства з перших днів. Беззмінний начальник артилерійського постачання. 28 серпня 1921 року пішов з Махном у Румунію. Там одружився на дівчині Розі. Листувався з племінницею Надією Гнатівною — дочкою рідного брата Гната. Вона ж є рідною сестрою Олександра Гнатовича, батька відомого на Гуляйпільці приватного підприємця, директора ТОВ «Лілія» Олександра Олександровича Данілова. Василь Антонович помер в Румунії в Бухаресті в 1960 році.

Про Н. І. Махна та братів Данілових розповіла 15 липня 2009 року Галина Михайлівна Данілова (1933 р. н.) — невістка Гната Антоновича Данілова: — Гнат Антонович — це мій свекор, бо замужем я була за його сином Олександром Гнатовичем. У армії Махна служило чотири брати Данілови: Василь, Гнат, Степан та Іван. Гнат загинув у 1920 році, на Перекопі. Василь пішов з Махном у 1921 році в Румунію. Там одружився. Листувався з племінницею Надією Гнатівною Даніловою. Де подівся Іван, ніхто не знає. Степан — батько відомої в Гуляйполі вчительки української мови та літератури Надії Степанівни Семенюти (працювала у СІШ № 4). Сім'я Антона та Марини Данілових жила в Гуляйполі (друга довга хата від млина). Було у них шість дочок і чотири сина. Семенюти, Єрохіни, Забави, Ольховики — це все рідня Данілових.

Дядько Дмитро Ольховик (Білаш називає його Антоном — прим. Автор) теж був у Махна (хата їх ось — поряд з нашою). Тут жила двоюрідна сестра мого чоловіка. Сама я народилася на вулиці Трудовій. Біля нашої стояла хата Нестора Махна (на перехресті Трудової і Цвігної). Зараз там живуть Баскакови, Григоряни, Блажки, спиною до вулиці — дворище Коваленків (дві хати), тоді — Махна, а за ним Середів, то було наше дворище, зараз там мешкають інші люди.

Баба Махниха, мати Нестора, дуже добрий житній хліб пекла, а моя мама пекла смачний білий хліб і поставляли в їдальню, яка стояла на місці теперішнього центру дитячої та юнацької творчості. Мама

Василь Харламов з Галиною Кузьменко і її дочкою
Люсею. 24.10.1928 р.

фія, на якій стоїть Василь Антонович з дружиною Жанною. На старому фото можна прочитати: «Тані (рідна сестра – Авт.) на спомин про брата, котрий, хотя і на чужині, завше споминає про тебе. Василь і Жанна». Нижче французькою мовою йде адреса Харламова і дата «16.10.1939».

казала: «Скільки живу, а такого смачного хліба, який пекла баба Махниха, не їла».

* * *

В 60-х роках минулого століття Василь Антонович Харламов загинув від нещасного випадку: під час страйку робітників заводу камінь попав у голову. Його сім'я до середини 80-х років двадцятого століття підтримувала зв'язки з родичами В. А. Харламова, що мешкали у Гуляйполі. Про все це 16 лютого 1999 року розповів Володимир Павлович Прихідько — рідний племінник Василя Антоновича Харламова.

— У Володимира Павловича зберігається фотогра-

На початку 2009 року ми познайомилися з двоюрідним племінником Василя Антоновича Харламова мешканцем м. Гуляйполя Віктором Васильовичем Харламовим, який з грудня 2008 року листується зі своїм двоюрідним дядьком – сином Василя Антоновича – Жаком, який проживав у французькому містечку Геньон, що неподалік Парижа.

– Мені 74 роки і 4 місяці, – писав Жак, – і я все ще неодружений (холостяк). Я народився в Парижі на перехресті дороги, яка батька привела з України, а матір Жанну з центру Франції, де я живу. У 1940 році, коли німці захопили країну, сім'я перебралася у більш спокійний куток. Я працював 43 роки в Національному банку в Парижі, а з 1991 року – на пенсії.

У мене є брат Міша, який має від двох шлюбів 4 дітей і кілька онучат від 10 до 25 років. Він на два роки молодший за мене. Мій батько Василь загинув від нещасного випадку на роботі на заводі, що стався у лютому 1964 році, через місяць після його 65-річчя (він народився 2 січня 1899 року). Моя перша невістка загинула в автокатастрофі у квітні 1969 р. Живу я в маленькому містечку, де мешкає 8000 жителів, з великим заводом, що виготовляє листову нержавіючу сталь, а поряд навкруги луки з тисячами биків і білих корів, що пасуться біля широкої спокійної річки.

Жак повідомляє, що у нього зберігався архів, де були листи, різні папери, що цікавлять дослідників біографії Н. І. Махна. Він віддав папери два роки тому представникам українського посольства у Франції і більше про них нічого не знає. Двоюрідному племіннику Віктору Васильовичу Харламову Жак вислав кілька фотографій, на яких є Н. І. Махно, Г. А. Кузьменко з дочкою Оленкою і В. А. Харламов.

Про свій родовід Віктор Васильович розповідає так: «У мого прадіда Антона Харламова і прабабусі Єфросинії Рябко було семеро дітей: Василь, Григорій, Агафія, Тимофій, Тетяна і Марія, Пана́с – прямий рід Віктора Васильовича. А старший із братів Василь був штабним писарем у легендарного Батька Махна».

Як згадувала Галина Андріївна Кузьменко, Василь з ними був від початку і до кінця в еміграції. – При радянській владі такі родичі були не дуже бажаними, розповідає В. В. Харламов. – Через те, що мій батько був племінником махновського писаря, його не при-

йняли в партію, і кар'єри він не зробив. Все життя працював майстром на заводі «Сільмаш». Але і батько, і дід Панас намагались не втрачати зв'язків із родичами. Із їх розповідей я знав, що у Франції у нас є якісь родичі. Повернувшись у 1994 році після двадцятирічної служби в армії (останнє місце служби було в Тарту в Естонії у військово-транспортній авіації), почав збирати дані про родичів. І тільки в кінці 2008 року від троюрідної сестри із м. Славутича отримав адресу Жака Харламова (сина Василя Харламова) – мого двоюрідного дядька.

* * *

Хіба розкажеш про трагічно-героїчні долі всіх махновців-гуляйпільців: і про Василя Зайця, який звиклий до степової волі, не знайшов спільної мови з Парижем і у відчай підніс до скроні заряджений наган і поставив кулею останню крапку на своєму житті (відбулося це в крихітній паризькій кімнатці, де квартирували вони з Нестором) у присутності Нестора.

Григорій Семенович Василевський (сидить)

* * *

Василевський-Чайковський Григорій Семенович (1889-1921) народився в сім'ї селянина-бідняка-скупника свиней в Гуляй-Полі. Член партії анархістів з 1917 року, активний учасник з перших днів повстанського руху на півдні України, член терористичного загону махновців з 1918 року, входив у загін «Чорної сотні» («Чорної гвар-

Мати Василевських з дочкою Меланією

Меланія Василевська-Лепетченко-Літвінова – розвідниця в армії Махна

дії») повстанців. Особистий друг Махна. Нерідко виконував роль його заступника. Убитий в бою з червоними козаками у січні 1921 року в Київській губернії. Зостались дружина і діти.

В армії Махна служили два брати Василевські Григорій і Семен та їх сестра Меланія, дружина ад'ютанта Махна Лепетченка. Вони були грамотні, перші гуляйпільські анархісти, мали здібності до роботи в штабі. Брати Василевські загинули в роки громадянської війни.

Нестор Іванович довіряв братам Василевським, слухав їх поради і за відданість щедро нагороджував золотом і добром. Це допомогло вижити в голод усій сім'ї Василевських і їх родичам. У племінниці Василевських, Надії Олександрівни Закарлюки, було багато дарунків, які Махно роздавав їй дядьком, а вони – мамі і бабусі. Незважаючи на те, що брати Василевські служили у Махна, махновці

пограбували діда Василя Закарлюку. Сказали, щоб він приніс гроші до старої груші у дупло (на вигоні). У нього був млин. Жив небідно. Він відніс раз, вдруге, а потім уже не було грошей. Тоді махновці вночі прийшли до нього вимагати гроші. Дід почав тікати через горище, вони догнали і зарубали. Бабуся Катря закривала його собою, так їй відрубали кисть правої руки. Дідусь і бабуся були ще зовсім молоді і мали 6 малих дітей. Бабуся була гарною, пишною, червонощогою молодницею. Вона подобалась чоловікам, але після смерті суруга так і прожила сама. Про братів Василевських нам розповіла їх далека родичка Наталія Михайлівна Дубкова.

До сказаного додамо, що автор книги «Полюшко-поле» (Флорида, США, 1988) Давид Маркіш з Ізраїля згадує серед махновців, які разом з Нестором Івановичем перейшли на румунську землю через річку Дністер, Семена Веселовського. А чи це не Семен Василевський? Прочитаємо уривок із глави «За Дністром»: – Семен! Веселовский! – С вами, Нестор Иванович. – Подойди-ка поближе, Семен, – сказав Махно. – Слушай меня. Коммуну нашу сожгли, теперь никто ее не поставит; и людей оттуда никого не осталось, один ты. Я тебе приказывать не могу, но ты слушай, слушай! Есть еще одна такая коммуна на свете, мне Иосиф Эмигрант говорил, и Коган, а Алий Яков в газете про нее читал статью и мне показывал. Комунна Дегания, в Палестине, на каком-то она озере стоит. Там и русские, евреи, то есть, наши живут. Я давно тебя туда хотел послать посмотреть, да вот не успел... Поезжай туда, Семен, доберись как-нибудь! Там тебе место, а не в тюрьме со мной сидеть у румын. Здесь ты наш, и там будешь наш. Поезжай! – Я поеду, – сказал Семен. – Доберусь. – Ну, вот, – сказал Махно. – Я бы обнял тебя, да не могу сам нагнуться, а Задов ушел... Прощай, Семен! Взмахнув нагайкой, Махно шагом поехал вдоль опушки. Конвой, разобрав поводья, тронулся за ним. Семен видел, как Чернокнижный, отъехав, помахал ему с седла рукой. А потом полоса поляны ушла влево, и всадники повернули коней и пропали за деревьями леса. Нестор Махно умер сорока п'яти лет, в емиграции, в Париже, в 1934 году. Семен Веселовский пережил его на четверть века и умер в 1959 году в кибуце Дгания-Алеф, в Израиле. Его дети и внуки рассказывают, что их отец и дед был интересным человеком.

* * *

Зуйченко Назар Семенович. Народився в 1880 році в с. Гуляй-Полі Олександрівського повіту Катеринославської губернії в селянській сім'ї. Активний член анархо-комуністичної групи «Союз бідних хліборобів» і учасник експропріацій. Був засланий в Архангельську губернію, але втік і знову появився в Гуляй-Полі. За революційну діяльність і експропріації в 1906-1908 роках Тимчасовим військовим судом в м. Катеринославі у березні 1911 року призначений до смертної кари через повішення, але як неповнолітньому смертну кару замінили каторгою.

* * *

Качан – гуляйпілець, син куркуля, анархіст, чесний і відданий боєць. Вбитий в бою з денікінцями в 1919 р. під Олександрівськом.

* * *

Про Домашенка Якова Семеновича, якого Аршинов називав командантом штабу армії, 3 листопада 1998 року дещо розповів нам його онук, житель Гуляйполя Є. І. Сахацький: «Домашенко Яків Семенович – це батько моєї матері Домашенко Наталії Яківни, – почав розказувати Євген Ілліч. – В Гуляйполі у нього була дружина Ірина Олександрівна Домашенко (дівоче прізвище Веретельникова). Пам'ятаєте в махновській армії був Борис Веретельников, який як агітатор і начальник штабу армії користувався широкою популярністю. Яків Семенович утік разом з Махном у Румунію. Там він жив за 20 кілометрів від Бухареста і працював на мануфактурній фабриці, де згодом став якимсь начальником.

В 1947 році прислав листа у райвиконком, де мій дядько працював першим заступником голови. Він і сказав матері, щоб відмовилася від батька-махновця, бо життя не буде. Вона так і зробила, коли її викликали в НКВС. Згодом ми дізналися, що в Якова Семеновича в Румунії в 1922 році народилася дочка, яку назвав на честь моєї матері Наталією, а прізвище у неї Домашеру».

* * *

Білаш Віктор Федорович (1893-1938) народився в с. Новоспасівці (нині с. Осипенко) Бердянського району Запорізької області, машиніст паровоза. Освіта початкова. Анархіст-комуніст з 1908 р. В мах-

новщині з січня 1919 р. – начальник оперативного відділу штабу, начальник штабу, заступник голови Ради Революційної Повстанської Армії України (махновців). За участь у махновському русі денікінці убили його діда, батька і двох братів і спалили все господарство.

23 вересня 1921 р. тяжко поранений був арештований. До загальної амністії перебував у Харківській тюрмі у камері смертників. В 1923 р. звільнений на поруки легальних анархістів. Працював у Харкові в правлінні «Югостали» інструктором з тарифних питань. Арештований органами НКВС 16 грудня 1937 р. Замучений 24 січня 1938 р. Реабілітований посмертно 29 квітня 1976 р.

– Талант організатора, – писала Л. С. Верьовка, – поєднувався в цій людині з мужністю і сміливістю, а винахідливість у воєнних операціях на перших його кроках у повстанстві переросла в талант воєначальника, що проявився на посадах – командира полку, комбрига (коли Третю Задніпровську бригаду було розгорнуто в дивізію, Білаш став командиром її Другої бригади), заступника голови Ради Повстанської армії.

Як начальник штабу армії був розробником усіх операцій і бойових дій. Авторитет в армії мав величезний. Був час, коли, як альтернативу Махнові, називали Білаша і Куриленка. Більшовики заарештували Віктора Білаша 23 вересня 1921 року. Нестор Махно вже перейшов у Румунію, а Білаш на Кубані готувався вивести в Туреччину залишки махновської армії («Кавказьку армію») – тих, хто не хотів угоди з радянською владою. Тяжко пораненого в останніх боях Білаша виказав енкаведистам у станиці Должанській його куцер.

– Відтак колишній начальник штабу армії опинився у Харківській в'язниці, в камері смертників: за участь у махновщині його засудили на страту. Але, – писала Л. С. Верьовка, – трапляється в житті подібне до казки. У 1920 році Білаш врятував чекіста – не дозволив гарячим батьковим хлопцям вчинити самосуд над полоненим. Це був Баліцький, згодом заступник голови Української ЧК. У 1921 році Білаш опинився в його руках. Тепер у 1921-му доля знову звела їх, і тепер від Баліцького залежало Білашеве життя. Страту відстрочили. І запропонували Білашеві написати як спогади про махновський рух усе, що він знав. Ну що ж, ніде правди діти: рішення було мудре.

Страта Білаша була б стратою правди про Махновщину. І ні нічні, ні прийдешні покоління не дізналися б, що махновщина – не епізод в історії, а явище глибинне у своїй сутності і невідворотне в перебігу історичного буття України. Білаш писав – за ґратами, в камері смертників – про шляхи Нестора Махна і повстанської армії, про товаришів по зброї і про ворогів. У камері смертників народжувався енциклопедія махновського руху – картина його народження, злету і загибелі, поставав детальний опис військових операцій повстанської армії.

– ...Білаш не запобігав перед владою і не ганьбив махновщину. Він просто був об'єктивний. А в тому часі і в тих умовах це важило надто багато, – констатує Л. С. Верьовка.

Перший рукопис «Махновщина» (так назвав Білаш) творився більш як два роки в Харківській тюрмі. 1923 року Віктор Білаш вийшов на волю завдяки загальній амністії. Влаштувався на роботу в правління тресту «Південьсталь» інструктором з тарифних питань. І писав «Махновщину». У 1928 році уривки опублікував журнал «Летопись революции». Третій рукопис взяло видавництво «Пролетарий», але не опублікувало.

У Харкові Віктор Білаш познайомився й одружився з дівчиною з махновського краю – гуляйпільською красунею Асею Тютюшник (Анастасія Олексіївна – Авт.). Було кохання, щастя, очікування первістка. Його назвали, як батька, Віктором. Другий син отримав ім'я Олександр.

У тридцятих роках родина переїхала до Краснодару. Минуло кілька років і настав рік 1937-й. 16 грудня Віктора Федоровича забрали працівники ГПУ. 24 січня 1938 року В. Ф. Білаша стратили в Єйську. Могила – на дні Азовського моря.

– Сини Білаша вирости чесними, роботящими – чи меблі змайструвати, чи хату звести, чи сад зростити, – зазначає Л. С. Верьовка. – Оселі багатьох гуляйпільців і досі прикрашають меблі з фантазійною оздобою – то Вікторова робота. Стоїть у Гуляйполі хата, власноруч збудована від фундаменту до покрівлі Олександром, а під Києвом – так само зведений ним дачний будиночок, дарує яблука сад, ним виплеканий.

Інженер, класний знавець поліграфічної техніки, людина, як кажуть, технічного складу. Олександр Вікторович вражав делікатніс-

тю, а надто ставленням до всього живого: людини, комахи, квітки. «Не наступить, бувало, на травинку, що пробилася з-під асфальту, обмине мурашку», – згадує Діна Олександрівна, дружина. Мав хворе серце – і благав щодня Господа Бога дати дещицю часу, щоб дописати книжку. Бог зглянувся. Олександр Вікторович дописав. І прочитав верстку. Так, схиленого над аркушами верстки, неспритомного, застала його дружина.

– Він зробив більше, ніж належить на цьому світі людині, – писала Л. С. Верьовка, – не тільки збудував хату, зростив сад, виростив дітей – двох доньок. Він дав друге, вічне життя в людській пам'яті і в нашій історії своєму батькові і українському повстанству. У 1993 році у Києві у видавництві РВЦ «Проза» побачила світ книга О. В. Білаша і В. Ф. Білаша «Дорогами Нестора Махна». У передмові син Віктора Федоровича і співавтор пише: «После того, как 16 декабря 1937 г. в г. Краснодаре арестованный глубокой ночью работниками ГПУ мой отец, Белаш Виктор Федорович, бесследно исчез и в доме забрали все представляющие какую-то ценность: письма, рукописи, книги, вплоть до вилок, мы (мать, брат и я), оставшись без средств к существованию, вынуждены были переехать на место жительства к бабушке в с. Гуляйполе Запорожской области. Так в семилетнем возрасте я попал в центр некогда своенравного района, где прошли мое детство и юность.

Я считался сыном «врага народа» и соответственно рос «неполноценным» гражданином своей Родины. Жил я среди людей, которые были свидетелями или участниками революционного прошлого Гуляйполя. Наслушавшись о махновщине под разными углами толкования и понимания, из бесхитростных уст очевидцев и участников, я не мог не вынести своего впечатления и мнения о происходящем здесь в 1917-1921 гг. Тем более, отец был участником повстанского движения и написал три рукописи «Махновщина»: одну – когда больше двух лет находился в камере смертников харьковской тюрьмы, вторую – в 1928 г., отрывок которой публиковался в органе Истпарте Украины («Летопись революции», 1928, № 3) и третью – в 1930 г., принятую к печати издательством «Пролетарий» (г. Харьков), но не вышедшую в свет. Все рукописи, заметки, дневники были конфискованы при аресте и пропали.

Изучение махновщины, поиски рукописей отца в архивах привели меня к официальным документам, которые проливают свет на события того времени. В архиве обнаружили 393 машинописных страниц второй рукописи. Начиналась она с 206 страницы, но опубликованный в журнале отрывок восполнял отсутствующее начало. Я считал необходимым восстановить рукопись и подкрепить ее доступным для меня материалом».

* * *

Калашник (Калашников) Олександр – народився в робітничій сім'ї в м. Баку, жив у Гуляй-Полі, активний учасник повстанського руху півдня України, в армії Махна займав керівні посади: командир 1-го корпусу, член оперативного відділу Ради революційних повстанців (махновців). Надзвичайно сміливий і талановитий командир. Загинув наприкінці червня 1920 року під залізничною станцією Барвінкове (у бою з червоними артилерійський снаряд попав прямо в нього). Зосталась дружина і дитина.

* * *

Щусь Федір (Феодосій) (1893-1921) – народився в с. Велика Михайлівка (Дібрівки) Олександрівського повіту Катеринославської губернії у батрацькій сім'ї. В 1915 р. призваний на царську службу – матросом. Активний учасник гуляйпільської «Чорної гвардії». Організатор дібрівської групи анархо-терористів.

3 червня 1918 р. – командир партизанського загону в боротьбі проти гетьмана і окупантів. З лютого по травень 1919 р. – член штабу 3-ї Задніпровської бригади ім. Батька Махна. З липня по серпень 1919 р. – начальник кавалерії загону Махна. З вересня по грудень 1919 р. – командир кавбригади 3-го корпусу. З травня 1920 р. по квітень 1921 р. – член штабу Повстанської Армії. З травня по червень 1921 р. – начштабу 2-ї групи. Його ім'я серед повстанців і на півдні України було таким же популярним, як і Махна. Убитий у червні 1921 р. під смт Недригайлів того ж району Сумської області в бою з червоними.

– Гуляйполе запам'ятало Щусеву ні на чий не схожу сміливість, – зазначає Лариса Степанівна Верьовка у журналі «Хортиця» (№ 4, 2003). – Відчайдушність – любив похизуватися нею. А

ще – нестриножену лють, яка неоднораз ставила його перед судом своїх же товаришів. Не раз Нестор погрожував його розстріляти за жорстоке поводження з полоненими чи заручниками. Сміливість, відчайдушність, жорстокість... І це все? Ні. Гуляй-Поле пам'ятає і Щусеву любов. Була вона, гімназистка Таня Карманова, вродлива красою білої квітки, котра, вцілівши поміж поколошмаченого буревієм рясту, ніби ніяковіє і картається тим, що залишилася живою і чистою». І далі: «Підлітала розцяцькована Щусева тачанка до будинку Карманових на Центральній (тепер – Соборній – Авт.) вулиці, навпроти церкви. Виходила Таня на ганок – очі додолу, а від того чорні-чорні віяльця вій тіннями на білому-білому личку – і Щусь, не даючи їй кроку ступити по землі, підхоплював могутніми руками, як білу пір'їнку, і ніс до тачанки – так бояться розхлюпати чи розбити щось дорогоцінне. Всадовляв, обгортав пухнастим білим хутром ніжки, взуті у високі шнуровані білі напівчобітки. Той Щусь, котрому ні в чому і ніде не було перепину, котрий дозволяв собі все, що заманеться, не смів обійняти Таню (як пригортали молоді махновці своїх дівчат, з гиком і піснями катаючи на тачанках), прикушував язика, щоб солоним жартом не сипонутися, пересолити у присутності Тані». Таким різним у різних обставинах був Феодосій Щусь – один з найближчих помічників Нестора Махна.

* * *

Серьогін Григорій Іванович – за національністю росіянин, народився в Калузькій губернії у 1884 році. З малих років проживав у Гуляй-Полі. Анархіст-комуніст з 1906 р. За професією слюсар. В махновщині з перших і до останніх днів її існування.

* * *

Воробйов Микола Матвійович – народився в сім'ї робітника-коваля в 1893 р. в Гуляйполі. Учасник «Чорної гвардії» і член ради анархістів Гуляйпільського району з 1919 р. Активний терорист-«безмотивник» із групи Махна. В 1919 р. – помічник начальника армійської контррозвідки. В 1920-1921 роках – помічник начальника розвідувального відділу опервідділу Ради Революційних Повстанців України (махновців). Амністований. В 1930 р. був живий.

* * *

Ольховик Антон (Дмитро) Макарович – народився в с. Майорському, жив у Гуляй-Полі. Слюсар за професією, анархіст. Начальник постачання 3-ї Задніпровської бригади імені Батька Махна. З 29 травня 1919 р. – начпостач 1-ї Повстанської української дивізії імені Батька Махна. Помер в липні 1919 р. у Великому Токмаку.

* * *

Конопля Максим – гуляйпільський із бідної селянської сім'ї, артист-любитель, завідувачий театральною секцією культурно-просвітного відділу Революційної Повстанської армії України (махновців).

* * *

Троян Гаврило – батрак із Гуляйполя. Член групи анархістів з 1917 р. Особистий ад'ютант Махна. В 1921 р. – командир особливого кавполку. Вбитий в бою під Біловодськом у лютому 1921 р.

* * *

Пузанов Петро – гуляйпільський, середняк. Анархіст з 1917 р. В махновщині з грудня 1918 р., начальник оперативного відділу, помічник начальника штаба Повстанської Армії. Вбитий в 1920 р. в Харківському повіті в бою з червоними військами.

* * *

Хохотва (1892-1921) – із батрацької сім'ї с. Різдв'янки Олександрівського повіту. Коваль за професією і чесний товариш. Член Гуляйпільської групи анархістів з 1917 р., активний учасник махновщини. До вересня 1919 р. – командир кавалерійського дивізіону. З вересня 1919 р. по вересень 1920 р. – член Реввійськради армії і завідувачий контрольним відділом. З жовтня 1919 р. по 26 лютого 1920 р. – представник дипломатичної місії в м. Харкові. Зрадницьки схоплений ЧК і розстріляний 29 грудня 1921 р.

* * *

Маруся Никифорова народилася в м. Олександрівську. Посудомийниця горілчаного заводу. За анархістські терористичні акти в 1904-1905 рр. засуджена до смертної кари, яку замінили безстроковою каторгою. Відбувала її в Петропавлівській фортеці. В 1910 р. переведена в Сибір, звідти втекла в Японію. Із Японії переїхала у

Америку, жила у Франції, Англії, Швейцарії. Вільно говорила багатьма мовами. Активна учасниця соціалістичних конгресів, норювиста, непокірна натура. За переконанням – анархо-терористка. Добрий оратор і організатор експропріацій і терору.

В 1917 р. Марія Никифорова повернулась на станцію Пологи Олександрівського повіту, де проживала її мати. На рувалинах анархічної групи вона створила міцну терористичну організацію на півдні Росії. У травні 1917 р. експропріювала у олександрівського заводчика Садовського мільйон карбованців.

Організатор і командир «Чорної гвардії», ідеолог «безмотивного» знищення державних установ, не виключаючи і радянських. На Україні відома до 1918 р. своєю жорстокістю. Дружина відомого польського анархо-терориста Бжостека. Учасниця перших з'їздів Рад і махновського руху. Повішена в м. Сімферополі (серпень-вересень 1919 р.) білим генералом Слащовим.

Священослужитель Олександр Лоскутов із дружиною

* * *

Олександр Лоскутов, Дмитро Сахновський, Стефан Воскобойников – гуляйпільські священнослужителі.

* * *

Бакунін Михайло Олександрович (30.05.1814 – 1.07.1876) – російський революціонер, один з ідеологів анархізму і народництва.

* * *

Князь Петро Олексійович Кропоткін (9.12.1842 – 8.02.1921) – російський революціонер-анархіст, вчений географ і геоморфолог.

* * *

Дюкло Жак (2.10.1896 – 25.04.1974) – діяч французького й міжнародного комуністичного руху.

* * *

Дибенко Павло Юхимович (16.02.1889 – 19.07.1938) – матрос Балтійського флоту, з 1917 року – голова Центрбалту. За розвал оборони біля Нарви був відданий до суду, звільнений з посади, яку займав, його виключили з партії, на це Дибенко написав статтю «До лівих товаришів – робітників», розіслав її в редакції лівих газет. Він повідомляв: «... Я радий, що не перебуваю більше в партії урядових більшовиків – угодовців, які здають день за днем завоювання революції, які, ми, пролетарії, відвоювали такою ціною...».

Пізніше він визнав свої помилки, знову його прийняли в партію і відправили на підпільну роботу в м. Севастополь, де його швидко арештувала контррозвідка білих. Йому загрожував розстріл. Вмішалась О. М. Колонтай і Радянський уряд обміняв Дибенка на одного із білогвардійських офіцерів, взятих у полон Червоною Армією. В громадянську війну командував групою військ, Кримською армією, був начдивом. Брав участь у придушенні григорівського і кронштатського заколоту. Командуючий військами військових округів. Замучений в НКВС.

* * *

Григор'єв Никифір Олександрович (за однією з версій, справжнє ім'я Никифір Олександрович Серветник), 9 лютого 1884 року – 27 липня 1919 року – український та радянський військовий і громадсько-політичний діяч доби громадянської війни 1918-1921 років, один з яскравих представників явища Отаманщини.

29 липня 1919 року застрелений Н. І. Махном як зрадник революції.

* * *

Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (09(21).03.1883-08.02.1938) – радянський військовий діяч. Від 1901 року – в революційному русі, від 1903 – член РСДРП. Учасник революції 1905–1907 років. Від травня 1917 року – член більшовицької партії, член Військової організації при ЦК РСДРП(б).

1918 року – командувач 2-ї, згодом – 3-ї радянських армій Східного фронту, член Реввійськради республіки, командував групою військ Курського напрямку Української радянської армії, Українським фронтом; член Ради оборони УСРР і т. д. 13 жовтня 1937 року заарештований, 8 лютого 1938 року засуджений Військовою

колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу за звинуваченням у належності до керівництва «троцькістської терористичної і шпигунської організації». Реабілітований 1956 року.

* * *

Пархоменко Олександр Якович (24.12.1886, с. Макарів Яр Луганської – 13.01.1921, Україна) – військовик, учасник громадянської війни, командир Червоної Армії. У 1904 р. Пархоменко вступив до партії більшовиків. Після жовтневого перевороту О. Пархоменко встановлював на Донбасі радянську владу.

В грудні 1920 р. направлений радянським командуванням на боротьбу з недавнім союзником по взяттю Крима – Н. Махном. Брав участь у репресіях антирадянськи налаштованого населення України. Потрапив у засаду під час погоні за загоном повстанців, вбитий махновцями.

* * *

Бондаренко Яків – анархо-терорист «безмотивник». Командир повстанського загону проти гетьмана і Петлюри в Харківському районі. В махновщині з жовтня 1919 року, командир 4-го піхотного полку. Пропав без вісти в 1921 році.

* * *

Шаровській Петро і Григорій – середняки із Гуляйполя. Учасники анархічної групи з 1907 року, безпартійні. Часто ховали підпільників. Петро виявився таємним агентом поліції і зрадником, видав поліції Олександра Семенюту і Марфу Півень (Півневу).

* * *

Барон Врангель Петро Миколайович (27.08.1878-25.04.1928) – російський воєначальник, учасник російсько-японської і Першої світової війн, один із головних керівників білого руху в роки громадянської війни. Головнокомандуючий російською армією в Криму і Польщі.

* * *

Раковський Християн Георгійович (13 серпня 1873 – 11 вересня 1941) – з початку 90-х років брав участь в соціал-демократичному русі Болгарії, Румунії, Франції. В роки першої світової війни за-

ймав центристську позицію. З 1917 року член компартії. Після Жовтневої революції – на керівній і дипломатичній роботі. З кінця січня 1919 року до літа 1923 року – голова Раднаркому України і член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1923 року – на дипломатичній роботі. Один з активних учасників антипартійної опозиції, за що в 1927 році був виключений із партії, розкався, але знову був відновлений. Змучений в НКВС.

* * *

Шатилен Олена – французька кінорежисер, яка приїздила в місто Гуляйполе, і потім підготувала документальний фільм про Н. І. Махна.

* * *

Франсуа-Рене де Шатобріан (4 вересня 1768, Сен-Мало, Бретань, Франція – 4 липня 1848, Париж) – франкомовний бретонський письменник, політик і дипломат, один з засновників романтизму у франкомовній літературі. Був одним з найактивніших політиків Франції, служив декільком монархам, був міністром іноземних справ Франції у період реставрації Бурбонів. Літературний геній Шатобріана надихнув на творчість цілу плеяду нових літераторів не тільки Франції, але й світу.

* * *

Вотчель Адам Якович – німецький журналіст, який працював у Казахстані.

* * *

Володимир Олексійович Савельєв – український кінорежисер, актор, сценарист, продюсер. Заслужений діяч мистецтв Чувашської АРСР. Нарделить что увеличена щодний артист Абхазської АРСР. Народний артист України. Народився 14 березня 1937 року.

* * *

Марк Борисович Спектор (1903-1985) – начальник 6-го відділу, опісля 7-го відділу 2-го управління НКВД СРСР, полковник (1943).

Махновчики-славні хлопчики

* * *

Олійник Борис Ілліч – (22.10.1935-30.04.2017) – радянський український поет, громадський і державний діяч. Дійсний член НАНУ, голова Українського Фонду культури. Лауреат Державної премії СРСР (1975). Герой України (2005).

* * *

Семанов Сергій Миколайович (14.01.1934-29.10.2011) – радянський і російський історик, письменник, літурознавець, публіцист.

* * *

Артур Ляпунов – син Вольдемара Генріховича Антоні (Ляпунова).

* * *

Кузьменко Микола Омелянович – гуляйпільський вчитель історії.

* * *

Кернер Борис Самійлович – гуляйпільський підприємець кінця XIX-початку XX століття, батько українського поета Грицька Кернеренка.

* * *

Крігер – гуляйпільський підприємець кінця XIX – початку XX століття.

НА ЗАВЕРШЕННЯ

Шановний читачу!

От і підійшло наше історичне дослідження до логічного завершення. Якщо воно зацікавило тебе, автор буде вважати, що його праця не пропала марно. Дана робота готувалася з однією метою: зруйнувати стереотип, який відклався в головах старшого покоління, дякуючи попередній ідеології, що махновський рух на півдні України та й сам його ватажок Нестор Іванович Махно – це збіговисько бандитів, насильників, яке прагло тільки збагатитися. Факти ж історії доводять, що повстанці-махновці були селянами-гречкосіями, які прагнули землі і волі, і в міру своїх сил і здібностей намагалися будувати Гуляйпільську республіку на засадах самоуправління,

народного волевиявлення, без диктату будь-якої партії. Звичайно, нелегко було це втілити в життя в оточенні фронтів і ворогів революції.

В рік 130-річчя від дня народження Нестора Івановича Махна ми схиляємо голови перед його пам'яттю і пам'яттю всіх борців, які полягли в боротьбі за Україну.

Автор висловлює щирі слова подяки спонсору – приватному підприємцю Володимирі Григоровичу Сизоненку, людині не байдужій до історії Гуляйпільського краю.

Нехай з Нами завжди буде Мир і Україна!

З повагою
Автор

Невеселі думи Нестра Махна.
Що далі робити?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов-Овсієнко В. «Записка о Махно». – 2 травня 1919.
2. Аршинов П. Історія махновського руху (1918-1921). – Берлін: 1923.
3. Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреева. Нестор Махно: правда и легенды.
4. Білаш О. В., Білаш В. Ф. Дороги Нестора Махна. – Київ: 1993. – 592 с.
5. Бугас Сергій. Газета «Путь к свободе» (№ 11) // Стаття «Дом юношества» – 20 жовтня 1919 року.
6. Верстюк В. Ф. Нестор Иванович Махно: Воспоминания. Материалы и документы. Киев, 1991. С.10.
7. Державний архів Запорізької області. Відомість на виплату пенсій і допомог вдовам міста Гуляйполя за період з 22 липня 1921 року до 8 серпня 1921 року.
8. Волковинський В. «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста» // «Український історичний журнал». – № 4. – 1990 р.
9. Вотчель Адам. Газета «Голос Гуляйпілля». – 1993 рік.
10. Газета «Путь к свободе», № 10. – 18 жовтня 1919 року.
12. Газета «Путь к свободе» – 27 листопада 1919 року.
13. Газета «Путь к свободе» / стаття «Школа й життя». – 7 грудня 1919 року.
14. В. Голованов. Тачанки с Юга». – Москва. – 1996. – С. 77.
15. ДОДА. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви і приходи XVIII століття. Вип. II, 1880 р.
16. ДОДА. Семенов-Тянь-Шанський В. П. Список населених пунктів Російської імперії. Географічно-статистичний словник Російської імперії, – т. 1, 1863 р., – С. 176.
17. З переказів старожиливі міста Гуляйполя Гавриленка Семена Івановича, 1877 р. н., Куца Івана Трохимовича, 1881 р. н. та інших.
18. Із спогадів Куца Федора Івановича.
19. Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область. – Київ: 1970. – С. 273-298.
20. Історична довідка Гуляйполя. Гуляйпільський районний краєзнавчий музей.
21. Історичні довідки місцевих рад та старожиливі Гуляйпільського району Запорізької області.
22. Из протокола допроса Галины Кузьменко 28 августа 1945 года.
23. Из протокола допроса Галины Кузьменко 10 января 1946 года.

24. Из протокола допроса Галины Кузьменко 18 февраля 1946 года.
25. Из протокола допроса Елены Михненко 9 января 1946 года.
26. Кушніренко І., Жилінський В. І вічно тополі шумлять. – Запоріжжя: Дніпровський металург. – 2008. – 260 с.
27. Кушніренко І., Жилінський В. Гоп, куме, не журись. – Запоріжжя: Дніпровський металург. – 2008. – 90 с.
28. Кушніренко І., Жилінський В. «Освіта Гуляйпільщини. Частина 1». Дніпровський металург. – 2011. – 430 с.
29. Кушніренко І., Жилінський В. Гуляйпільське самоврядування. – Запоріжжя: Дніпровський металург. – 2014. – 575 с.
30. Кушніренко І., Жилінський В. Гуляйпільці – борці за Україну. – Запоріжжя: Дніпровський металург. – 2015. – 95 с.
31. Кушніренко І. Нестор Махно: від анархізму ... до республіки – Запоріжжя. Дніпровський металург. – 2013. – 230 с.
32. Летопись революции. 1928. № 3. С. 204.
33. Листи Г. А. Кузьменко до В. І. Яланського в м. Гуляйполе з 1973 р. до 1977 р.
34. Махно Н. І. Буремна юність (1888-1917). – Париж: 2006.
35. Маркуш Давид. Полюшко-поле. Флоріда: США. – 1988.
36. Нестор Махно. Воспоминания. Книга 1. – Париж: 1929.
37. Нестор Махно. Воспоминания. Книга 2-3. – Париж: 1936.
38. Нестор Махно. Селянський рух на Україні. 1918-1921. Документи і матеріали. – Москва: 2006. – 1000 с.
39. Нестор Іванович Махно. Спогади, матеріали і документи. – Київ: 1991.
40. Особистий архів Жилінського Володимира Іллча.
41. Рев'якін С. Д. Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009, 884 с.
42. Савченко А. В. «Махно». – Харків. – 2005.
43. Семанов С. «Запорізька правда» // «Під чорним прапором» (Життя і смерть Нестора Махна). – Вересень 1993 року.
44. Сergyin С. Третій шлях. – Гуляйполе. – 1998. – С. 191.
45. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року.
46. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. – Київ-Гуляйполе: 1999. – 544 с.
47. Яланський В. І. Газета «Голос Гуляйпілля» // Стаття «Старший брат Нестора». – 4 листопада 1998.
48. Яланський В. І. «Голос Гуляйпілля» // Стаття «Олена, дочка Нестора». – 31 січня 1996 року.

ЗМІСТ

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ	3
Частина перша	
БІОГРАФІЯ Н. І. МАХНА.....	4
СУТЬ МАХНОВЩИНИ.....	10
Частина друга	
РЕФОРМИ Н. І. МАХНА.....	15
Н. І. МАХНО І ПИТАННЯ САМОУПРАВЛІННЯ.....	15
МАХНОВСЬКІ КОМУНИ.....	32
Н. І. МАХНО І РЕВОЛЮЦІЙНЕ СЕЛЯНСТВО.....	37
ТАКТИКА МАНЕВРНОЇ ВІЙНИ.....	42
ПРОТИ ОРГАНІВ НАСИЛЛЯ.....	50
МАХНОВСЬКА РЕФОРМА ШКОЛИ.....	62
МАХНО І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ.....	73
ВНЕСОК МАХНОВЦІВ У РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ.....	75
МАХНОВСЬКИЙ ТЕАТР.....	79
Частина третя	
БАТЬКИ НЕСТОРА.....	88
БРАТИ.....	89
ОМЕЛЯН.....	89
КАРПО.....	90
ГРИГОРІЙ.....	91
САВЕЛІЙ.....	91
«МАТИ» ГАЛИНА.....	92
ДОЧКА ОЛЕНА.....	110
ВІКТОР ЯЛАНСЬКИЙ.....	126
ЄЛИЗАВЕТА МАХНО.....	130
ЮРІЙ ГРОМ.....	132
РОДИЧІ ЯВДОКІЇ МАТВІЇВНИ.....	142
ЛЮБОВ ПЛЯСОВИЦЯ.....	143
БАТЬКІВЩИНА ФЕДОРА (ФЕОДОСІЯ) ЩУСЯ ПРИЙМАЛА ГОСТЕЙ.....	147
НА ГОСТИНИ ДО СУСІДІВ ЧЕРЕЗ МЕЖУ.....	152
ПАМ'ЯТЬ ПРО ПОВСТАНЦІВ НЕСТОРА МАХНА ЖИВА.....	155
Частина четверта	
ІСТОРІЯ МАХНОВЩИНИ В ЛИСТАХ.....	158
КОМЕНТАРІ Й ПОЯСНЕННЯ.....	217
НА ЗАВЕРШЕННЯ.....	256
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	257

НАУКОВО – ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

КУШНІРЕНКО Іван Кирилович

РЕФОРМИ НЕСТОРА МАХНА

Історичне дослідження

Редактор *І. К. Кушніренко*

Коректор *О. І. Горпинич*

Комп'ютерний набір *Л. П. Кушніренко*

Комп'ютерна верстка *Н. І. Морозова*

Фото з архіву

Дизайн обкладинки *В. М. Лютий*

Підписано до друку 2.05.2018 р. Формат 60x84¹/₁₆
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgС. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 15,11. Умовн. фарбо-відб. 15,11.
Тираж 200 прим. Зам. № 671.

Комунальне підприємство
“Запорізька міська друкарня “Дніпровський металург”
69057, м. Запоріжжя, вул. Антенна, 4.
Тел. 289-91-78.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1909 від 18.08.2004 р.